

**ПАМ'ЯТКИ
МОНУМЕНТАЛЬНОЇ АРХІТЕКТУРИ
ПІВНІЧНОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ УКРАЇНИ
XI-XIII ст.**

Національний університет «Чернігівський колегіум»
імені Т. Г. Шевченка
Навчально-науковий інститут історії
та соціогуманітарних дисциплін імені О. М. Лазаревського

**Пам'ятки
монументальної архітектури
Північного Лівобережжя України
XI–XIII ст.**

КАТАЛОГ

*Monumental sights XI–XIII of Northern Left Bank
of Ukraine*

catalog

*Author O. Chernenko
Compiled and edited O. Yarothenko*

SCRIPTORIUM
Чернігів 2019

УДК 904:725.94(477.5)"10/12"(03)
ББК Щ113(4УКР)я2+Т4(45УКР)я2
Ч 49

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства
імені О. М. Лазаревського Національного університету
«Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка
(протокол № 9 від 28 квітня 2018 р.)*

Концепція та текст статей: **Олена Черненко**

Упорядкування, редагування: **Олег Ярошенко**

Рецензенти: **О.П. Моця**, доктор історичних наук

Л.М. Михайлина, доктор історичних наук

Ч 49 **Пам'ятки монументальної архітектури Північного Лівобережжя XI–XIII ст. Каталог / О. Черненко, О. Ярошенко.** – Чернігів: *SCRIPTORIUM*, 2019. – 226 с., іл.

ISBN 978-966-97828-4-7

Науково-довідкове видання, яке містить дані про всі відомі на сьогодні на території Дніпровського Північного Лівобережжя України пам'ятки монументальної архітектури XI–XIII ст. До видання увійшло 18 статей, в яких у систематизованому вигляді подано інформацію щодо місцезнаходження, історії створення та функціонування, архітектурних та будівельно-конструктивних особливостей, перебутов та реставрацій, досліджень, ступеню збереженості, сучасного вигляду та використання пам'яток. Текст супроводжує науково-довідковий апарат (список використаних джерел та літератури), а також ілюстративний матеріал (схеми розташування, замальовки, світлини, архітектурна графіка тощо).

Призначено для науковців, музейників, педагогів, краєзнавців та усіх, хто цікавиться історією України.

Видання містить результати досліджень, проведених за грантової підтримки Державного фонду фундаментальних досліджень за конкурсними проектами Ф65/9-2015, Ф65/4-2016, Ф77/112-2017, Ф77/7-2018.

УДК 904:725.94(477.5)"10/12"(03)

На першій сторінці обкладинки: **Спасо-Преображенський собор у Чернігові. 1947 рік** (*Архів Українського державного науково-дослідного та проектного інституту "УкрНДПроект-реставрація", м. Київ. Фонд зберігання 631. Б/н.*); **Орнаментальна вставка з плінфи на пряслі західної стіни Спасо-Преображенського собору**, фото 2014 р.

На останній сторінці обкладинки: **Борисоглібський собор у Чернігові. 1947 рік** (*Архів Українського державного науково-дослідного та проектного інституту "УкрНДПроект-реставрація", м. Київ. Фонд зберігання 629. Б/н.*)

ISBN 978-966-97828-4-7

© Черненко О., Ярошенко О., текст, 2019

© *SCRIPTORIUM*, макет, 2019

З М І С Т

Вступ	4
1. Благовіщенська церква (м. Чернігів)	8
2. Борисоглібський собор (м. Чернігів)	12
3. Ворота «Князівського двору» (м. Чернігів)	20
4. Ворота перед Спасо-Преображенським собором (м. Чернігів)	22
5. «Михайлівська» церква (м. Чернігів)	24
6. Спасо-Преображенський собор (м. Чернігів)	26
7. Терем однокамерний (світська споруда) (м. Чернігів)	34
8. Терем (споруда під Борисоглібським собором) (м. Чернігів)	37
9. Церква на «Верхньому замку» (м. Чернігів)	40
10. Церква-усипальня (м. Чернігів)	43
11. Іллінська церква (м. Чернігів)	46
12. П'ятницька церква (м. Чернігів)	51
13. Успенський собор (м. Чернігів)	57
14. Церква по вул. Сіверянській (м. Чернігів)	65
15. «Княжий терем» (м. Новгород-Сіверський)	67
16. Спасо-Преображенський собор (м. Новгород-Сіверський)	70
17. Церква Святого Михайла (Юрієва божниця, Старгородська божниця) (м. Остер)	75
18. Церква на дитинці (м. Путивль)	79
Ілюстрації	82
Основні скорочення	202
Бібліографія	204

Вступ

Пам'ятки давньоруського зодчества є безцінною частиною вітчизняної культурної спадщини. Особливе місце серед них займають пам'ятки архітектури Північного Лівобережжя, створені протягом XI – першої половини XIII ст. за часів існування Чернігово-Сіверського князівства. Вони є символом спадковості тисячолітньої традиції та основою формування у регіоні особливого культурного середовища.

Враховуючи поважний, майже тисячолітній вік даних об'єктів культурної спадщини, вони потребують обережного, виваженого та продуманого ставлення з боку суспільства, напрацювання та реалізації науково обґрунтованих заходів збереження та використання. Необхідною умовою включення пам'яток давнього зодчества в сучасний соціокультурний простір є максимально повне знання їхньої історії, виявлення причин руйнування та деформацій. Першим кроком у цьому напрямку може стати створення відповідної бази даних, що узагальнює відомості писемних, картографічних, іконографічних джерел, а також архівних і бібліографічних матеріалів, які висвітлюють історію будівництва та функціонування споруд, їх перебудов, реновацій, реставрації тощо.

Загальна кількість відомих на сьогодні пам'яток монументальної архітектури Північного Лівобережжя XI–XIII ст. сягає майже двох десятків (18 споруд, що збереглися у головних історико-культурних центрах регіону – Чернігові, Новгороді-Сіверському, Путивлі та Острі), з них п'ять – збережені донині будівлі. Це досить значна за чисельністю група, враховуючи те, що всього у Східній Європі науковці нараховують до 250 пам'яток давньоруської архітектури, серед яких не більше 40 збережених споруд¹.

Наукове вивчення давньоруського монументального зодчества Північного Лівобережжя було започатковане ще у другій половині XIX ст. (роботи О.О. Авдєєва, П.А. Павлінова Т.В. Кибальчича, Д.Я. Самоквасова²). На початку XX ст. з'явилися перші узагальнюючі праці, присвячені домонгольській мурованій архітектурі Чернігова³, поступово набували розвитку натурні досліджен-

¹ *Иоаннисян О.М.* О судьбе археологических реликтов древних зданий, используемых действующей церковью // Материальная база сферы культуры: отечественный и зарубежный опыт решения управленческих, научных и технических проблем. – М., 1994. – С. 66.

² *Кибальчич Т.* Археологическая находка // Черниговские епархиальные известия. – 1878. – № 25. – Прибавление. Часть неофициальная. – С. 302–305; *Самоквасов Д.Я.* Могилы русской земли. – М., 1908. – С. 257; *Спасо-Преображенский соборный храм в г. Чернигове* // Зодчий. – 1882. – С. 81–82; *Павлинов А.М.* История русской архитектуры. – М., 1894. – С. 8–13.

³ *Айналов Д.В.* Архитектура Черниговских храмов (Речь, произнесенная профессором Д.В. Айналовым в заседании комитета по устройству XIV Археологического съезда в Чернигове, 10 авг. 1906 г.) // Труды Черниговского Предварительного Комитета по устройству XIV-го археологического съезда в г. Чернигове. – Чернигов, 1908. – С. 168–175; *Лукомский Г.К.* О происхождении форм древнерусского зодчества Чернигова. – СПб., 1912; *Петров Н.* Черниговское церковное зодчество XI–XII вв. – Чернигов, 1915.

ня та реставраційні роботи⁴. Утім, через несприятливі умови, що склались в СРСР на початку 30-х рр., пам'ятки давньоруської архітектури Північного Лівобережжя на довгі роки опинились поза увагою дослідників⁵.

У роки Другої світової війни збережені споруди давньоруського часу зазнали значних руйнувань. Утім, у 50-х – 60-х рр. були здійснені масштабні роботи з їх реставрації та відновлення, що стало можливим завдяки самовідданій праці досвідчених архітекторів-реставраторів – П.Д. Барановського, М.В. Холостенка, М.М. Говденко та інших⁶. Невипадково нині пам'ятки давньоруської архітектури Чернігова по праву вважаються еталонними взірцями вітчизняної реставраційної справи.

У другій половині ХХ ст. ініціатива вивчення пам'яток давньоруської архітектури поступово перейшла до археологів. В цей час у ході археологічних досліджень на території Північного Лівобережжя України вдалося відкрити та дослідити рештки 11 пам'яток домонгольського мурованого зодчества, збережені нижче рівня сучасної поверхні (роботи Б.О. Рибаківа, М.В. Холостенка, В.А. Богусевича, В.П. Коваленка, О.Є. Черненко)⁷.

⁴ *Макаренко М.* Досліди над Чернігівським Спасом. Коротеньке звітлення // Зап. іст.-філол. відділу ВУАН. – К., 1924. – Кн. 4. – С. 240–244; *Макаренко М.* Найдавніша стінопись княжої України // Україна. – 1924. – № 1–2. – С. 7–13; *Макаренко М.* Біля Чернігівського Спаса (Археологічні досліди року 1923) // Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали. – К., 1928. – С. 184–196; *Макаренко М.* Чернігівський Спас: Археологічні досліди р. 1923. – К., 1929; *Моргилевський І.* Про історично-архітектурний дослід над собором Спаса у Чернігові // Зап. іст.-філол. відділу ВУАН. – К., 1924. – Кн. 4. – С. 244–245; *Моргилевський І.* Спасо-Преображенський собор у Чернігові за новими дослідками // Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали. – К., 1928. – С. 169–183; *Моргилевський І.* Успенська церква Єлецького монастиря в Чернігові // Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали. – К., 1928. – С. 197–204.

⁵ *Нестуля О.* Доля церковної старовини в Україні 1917–1941 рр. – К., 1995. – Ч. 1. 1917 р. – середина 20-х років. – К., 1995. – С. 243; *Нестуля О.* Доля церковної старовини в Україні 1917–1941 рр. – К., 1995. – Ч. 2. Кінець 20-х – 1941 рр. – К., 1995. – С. 168, 183, 187–188.

⁶ *Барановський П.Д.* Собор Пятницкого монастиря в Чернигове // Памятники искусства, разрушенные немецкими захватчиками в СССР. – М.; Л., 1948. – С. 13–34; *Холостенко Н.В.* Восстановление и исследование архитектурных памятников Чернигова // Строительство и архитектура. – 1969. – № 4. – С. 34–41; *Говденко М.* Практика исследования и реставрации некоторых памятников архитектуры г. Чернигова // Тезисы Черниговской областной научно-исследовательской конференции, посвященной 20-летию Черниговского архитектурно-исторического заповедника. – Чернигов, 1987. – С. 10–12; *Говденко М.М., Маркиз В.И.* Древний архитектурный комплекс в Чернигове // Строительство и архитектура. – 1987. – № 7. – С. 26–27.

⁷ *Рибаків Б.О.* Благівщенська церква у Чернігові 1186 року за даними розкопок // Архітектурні пам'ятки. – К., 1950. – С. 55–63; *Богусевич В.А.* Розкопки в Путивльському кремлі // Археологія. – К., 1963. – Т. XV. – С. 165–174; *Богусевич В.А., Холостенко Н.В.* Черниговские каменные дворцы XI–XII вв. // КСИА. – К., 1952. – Вып. 1. – С. 32–42; *Большаков Л.Н., Коваленко В.П., Раппопорт П.А.* Новые данные о памятниках древнего зодчества Чернигова и Новгорода-Северского // КСИА. – М., 1989. –

Розвиток наукового знання про давньоруське зодчество регіону дозволяє розглядати його як невід'ємний елемент вітчизняної культури у нерозривному зв'язку із соціально-економічною і політичною історією України та Світу. Утім, не зважаючи на величезну кількість літератури, присвяченої даній проблемі, існуюча на сьогодні інформація в цій галузі лишається не узагальненою. Лише незначна її частина увійшла у видання енциклопедичного характеру або узагальнюючі видання, присвячені історії, культурі та археології України у цілому чи Давній Русі та Чернігівщині зокрема⁸.

У запропонованому Каталозі автори намагалися створити найбільш повне зведення інформації щодо пам'яток монументальної архітектури Чернігово-Сіверщини XI – першої половини XIII ст. Значна кількість матеріалів оприлюднюється вперше. Матеріали організовані за територіально-топографічним принципом відповідно до територіально-адміністративного поділу України з прив'язкою до конкретних адрес (вулиць та номерів будинків). Кожній пам'ятці присвячена окрема стаття, яка має відповідний порядковий номер. Назви па-

Вып. 195. – С. 51–57; *Большаков Л.Н., Коваленко В.П.* Новый памятник давньоруського зодчества XI ст. в Чернігові // Друга Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства (груд. 1988 р.): Тез. доп. – Чернігів; Ніжин, 1988. – Вип. 2. – С. 106–107; *Большаков Л.Н., Коваленко В.П.* Исследования нового памятника в Чернигове // Памятники культуры: Новые открытия. Письменность. Искусство. Археология: ежегодник. 1989 г. – М., 1990. – С. 541–543; *Коваленко В.П.* Работы архитектурного отряда археологической экспедиции Черниговского исторического музея в 1983–1986 гг. // Тезисы Черниговской областной научно-методической конференции, посвященной 90-летию Черниговского исторического музея (дек. 1986 г.). – Чернигов, 1986. – С. 58–60; *Коваленко В.П.* Исследования Черниговского Детинца в 1989 г. // Историко-археологический семинар «Чернигов и его округа в IX–XIII вв.»: Тез. докл. – Чернигов, 1990. – С. 23–24; *Коваленко В.П., Раппопорт П.А.* Новый памятник византийской архитектуры на черниговском детинце // Южная Русь и Византия. Сб. науч. тр. (к XVIII конгрессу византистов). – К., 1991. – С. 142–157; *Коваленко В.П., Раппопорт П.А.* Храм-усыпальница в Чернигове // Древнерусское искусство: Проблемы и атрибуции. – М., 1993. – С. 36–53; *Черненко О.Є., Казаков А.Л.* Дослідження давньоруської монументальної споруди в Новгороді-Сіверському // *Ruthenica*. – К., 2005. – Т. IV. – С. 7–21.

⁸ *Асеев Ю.С.* Архитектура Южной и Западной Руси в XII–XIII вв. // Всеобщая история архитектуры. Т. 3: Архитектура Восточной Европы: Средние века. – Л.; М., 1966. – С. 562–597; *Асеев Ю.С.* Монументальная каменная архитектура // Археология Украинской ССР. Т. 3. – К., 1986. – С. 350–372; *Логвин Г.Н.* Украинское искусство. X–XVIII вв. – М., 1963; *Історія української архітектури*. – К.: Техніка, 2003; *Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР* (Ил. справ.-каталог). Т. 4. – К., 1986; *Архитектура Украинской ССР*. – М., 1954. – Т. 1; *Карнабед А.А.* Чернігів: Архітектурно-історичний нарис. – К., 1980; *Пам'ятки архітектури та містобудування України*: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання. – К., 2000; *Раппопорт П.А.* Русская архитектура X–XIII вв.: Каталог памятников // САИ. – Л., 1982. – Вып. Е1-47; *Січинський В.* Історія українського мистецтва. – Нью-Йорк, 1956. – Т. 2: Архітектура; *Тимофієнко В.І.* Енциклопедія архітектурної спадщини України: Темат. словник багатотомного вид. – К., 1955; *Чернігівщина*: Енциклоп. дов. – К., 1990.

м'яток подані у відповідності до їхнього первісного призначення (може відрізнятися від сучасного) з урахуванням тих назв, що затверджені у пам'яткоохоронній документації чи використовуються у науковій літературі.

Кожна стаття містить головні відомості щодо пам'ятки: датування, прийняте в науковій літературі; перші згадки у джерелах (у разі, якщо такі існують); опис особливостей архітектури, будівельних матеріалів та техніки, декоративного оформлення; головні відомості щодо історії існування та перебудови; інформацію про здійснені до сьогодні консерваційно-реставраційні роботи; характеристику сучасного стану пам'ятки; відомості про місце зберігання матеріалів досліджень тощо. Статті супроводжуються ілюстративним матеріалом: кресленнями, світлинами, замальовками. Нумерація ілюстрацій узгоджена з нумерацією статей (кожна ілюстрація має номер, де перша цифра відповідає номеру статті, а друга є порядковим номером ілюстрації до цієї статті).

Обсяг статей є різним, він обумовлений обсягом існуючої інформації щодо кожної конкретної пам'ятки. До статей додано список головних використаних джерел (опублікованих та тих, що зберігаються в архівних установах)⁹, літератури (у скороченому варіанті; повне найменування наведено в бібліографічному списку).

Робота виконана за грантової підтримки Державного фонду фундаментальних досліджень за конкурсними проектами Ф 65/9-2015, Ф65/4-2016, Ф77/112-2017, Ф77/7-2018.

Автори висловлюють подяку за допомогу у підготовці Каталогу та надану інформацію О.М. Іоаннісяну, Т.Г. Новик, К.М. Міхеєнко, Р.М. Луценку, С.В. Подлевському, Ю.І. Бовді, а також керівництву Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О.М. Лазаревського Національного університету «Чернігівський Колегіум» імені Т.Г. Шевченка, Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній», Чернігівського обласного історичного музею імені В.В. Тарновського, Державного історико-культурного заповідника «Слово о полку Ігоревім», Путивльського державного історико-культурного заповідника.

⁹ Звіти про дослідження, вибрані науково-проектні матеріали, згадки у писемних джерелах давньоруського часу та литовської доби; описи XVI–XIX ст. для пам'яток, які зазнали значних змін в новітній час та/або не збереглися.

1. Благовіщенська церква¹

м. Чернігів, вул. Музейна, 1

Охоронний номер: 2888

Залишки церкви знаходяться у північно-східній частині стародавньої міської фортеці-дитинця (ур. Вал), нижче рівня сучасної поверхні, на північний схід від будинку Художнього музею (кол. будівля жіночої гімназії; вул. Музейна, 2) на краю правобережної тераси р. Стрижень (прит. р. Десни).

Рештки храму виявлені після обвалу берега р. Стрижень у 1876 р. Вони археологічно досліджувалися спершу Т.В. Кибальчичем, а потім Д.Я. Самоквасовим у 1878 р., П.С. Кармалієм та М.О. Сахновським у 1909 р. (частково розкрита східна частина пам'ятки), Б.О. Рибаківим у 1946–1947 рр. (рештки пам'ятки розкриті майже повністю), О.Є. Черненко у 2007–2008 рр. (досліджена південна галерея та ділянка навколо неї).

З моменту відкриття і до поч. ХХ ст. церкву ототожнювали з Михайлівською, згадану в літописі під 1173 р. (*«заложишиа церков каменну в Чернигове на княжеском дворе св. Михайла»* [ПСРЛ 2001б: 571]), однак у 1920-х рр. П.І. Смолічев спростував таке твердження. Згідно з його висновками, це літописна церква Благовіщення, згадана в літописі під 1186 р. (*«Святослав Всеволодович святи церковь в Чернигове святого Благовещения юже сам создал»* [ПСРЛ 2001б: 652]). Дана теза була розвинута Б.О. Рибаківим та затвердилась у науковій літературі.

Від храму збереглися фундаменти та ділянки стін (на вис. до 1,5 м від рівня підлоги), частково знищені пізніми перекопами. Його східна (апсидна) частина завалилася внаслідок кількох послідовних обвалів краю тераси р. Стрижень під час повеней кін. ХІХ – поч. ХХ ст.

Церква була великою шестистовпною, тринавною, з нартексом. З трьох боків її оточували галереї. Згідно з висновками Б.О. Рибаківа, всі частини будівлі, включаючи галереї, споруджені в перев'язь, одночасно. Розміри храму: шир. з галереями – бл. 26 м, без галерей – 17,2 м; довж. точно не встановлена. Стовпи храму квадратні (1,9 × 1,9 м). Західна пара стовпів мала розширення в бік центральної нави та, напевно, утворювала арку, що відділяла нартекс від наосу. Як ззовні, так і зсередини, стіни церкви були розчленовані плоскими лопатками. Пілястри ззовні галерей, крім кутових, були з масивними півколонами. Кутові пілястри плоскі, двохступчасті. Масивні зовнішні пілястри дозволяють припустити, що галереї були двох'ярусними. Зі сходу вони завершувалися відокремленими приміщеннями, східна частина яких зруйнована обвалами.

Архітектурний тип та зовнішній вигляд Благовіщенської церкви реконструюються дослідниками (Б.О. Рибаків, О.М. Іоаннісян) подібно до Успенського собору в Володимирі та Успенського собору в Галичі.

Стіни як основного об'єму (товщ. 1,4 м), так і галерей (товщ. 1,3 м) складені у рівношаровій техніці на цем'янковому розчині з плінфи червоного та світло-

¹ Назва відповідно до Реєстру нерухомих пам'яток України: Фундамент Благовіщенської церкви (1186 р.).

жовтого кольорів (переважає формат 24–28 × 19–25 × 4–5 см, є знаки на торцях та мітки на постелистій стороні). Для оформлення деталей (півколони на пілястрах, деталі аркатурного поясу тощо) використана фігурна цегла. Залишки тиньку чи обмазки на зовнішній поверхні стін не виявлені.

Фундаменти закладені на глиб. від 1,1 до 1,5 м. Вони прорізають досить потужний (бл. 0,5 м) шар поселення X–XI ст., що передувало мурованому будівництву на цій ділянці дитинця, та врізані в материк; подекуди перекривають котловани більш ранніх споруд. Нижня частина фундаменту складається з валунів, вище – з цегляного бою. Їх перекриває 6–7 рядів мурування з плінфи, з яких 3 – виступають назовні, утворюючи мостіння. Розчин у фундаменті сірий, без цем'янки. Поверхня підлоги знаходилася на 0,3–0,6 м вище рівня оточуючої поверхні землі. Підлога складалася з полив'яних керамічних плиток (жовті, зелені, червоно-коричневі, чорні), а в підкупольному просторі та центральній апсиді – була мозаїчною. На момент досліджень 1946-го р. в недоторканому вигляді збереглися ділянки мозаїчного омфалію з великих, до 8 см, шматків смальти: зображення кола з павичем та геометричний візерунок².

На нижніх частинах стін в інтер'єрі вціліли залишки тиньку з фресковим розписом (помилково прийняті першими дослідниками за рештки розпису пізніх склепів, вбудованих у простір давніх галерей).

Під час розкопок залишків церкви, в обвалах берега та на навколишній ділянці в різні роки виявлено фігурну плінфу, керамічні деталі від аркатурного поясу, уламки тиньку із залишками фрескового розпису, фрагменти голосників. Знайдено також уламки білокам'яних різьблених блоків з орнаментом у вигляді плетива, птаха (за Б.О. Рибаківим – залишки ківорію у вівтарній апсиді); полив'яні керамічні плитки, велику кількість мозаїчної смальти різних кольорів (жовта, зелена, червона, синя, коричнева тощо) для підлоги.

На думку Б.О. Рибаків, Благовіщенська церква була собором, спорудженим у Чернігові князями з династії Ольговичів на противагу старому Спасо-Преображенському собору. Дослідник також відзначав поховальне призначення церкви, оскільки під час розкопок під підлогою у її галереях були відкриті цегляні саркофаги (один – з плінфи; інші – з цегли-пальчатки). При цьому, згідно з висновками Б.О. Рибаків, у плінфяному саркофагу, розташованому в західному відсіку південної галереї, був похований трубчевський князь Всеволод Святославич (*«и положишиа его во церкви святой Богородицы в Чернигове»* [ПСРЛ 2001б: 696]). Водночас численні ґрунтові поховання у внутрішньому просторі церкви та навколо неї, судячи зі стратиграфії та за знахідками супроводжуючого інвентарю, датуються часом між XV та серед. XVII ст.

В історіографії (Д.Я. Самоквасов, Б.О. Рибаків, В.П. Коваленко) утвердилася думка, що церква постраждала під час штурму Чернігова монголами в 1239 р., хоча свідчення джерел щодо цього відсутні. За даними розкопок, руйнування споруди припадає на період між XV ст. та XVII ст. Відомо, що на її місці в XVII ст. збудовано дерев'яну п'ятибанну Благовіщенську церкву

² Виявлені та демонтовані під час розкопок Б.О. Рибаків 1946–1947 рр.; відтворені та експонуються в ДІМ, у м. Москва, РФ.

(зображена на «Абрисі Чернігівському» 1706 р.; згадується в описах Чернігова О.Ф. Шафонського та М.Є. Маркова). Згідно з текстом епітафії В.К. Дуніна-Борковського, дерев'яна церква була споруджена його коштом («...его пам'ять храм Благовещенский, их же создав оукраи иконами зело»). Вона згоріла під час пожежі 1750 р.

Після завершення розкопок Б.О. Рибаківа пам'ятка була засипана ґрунтом з відвалів. Згодом край тераси, де вона розташована, ще кілька разів підсипали для закріплення берега. Станом на 2018 р. залишки церкви знаходяться на глибині 0,3–0,4 м: частково – в межах подвір'я будинку по вул. Музейній, 1; частково – в межах зеленої зони, де в 70-х рр. ХХ ст. у периметрі її стін збудовано приватні гаражі, а на початку 2000-х рр. – газопровід; частково – в межах будівельного майданчику незавершеної новобудови 2008–2013 рр.

Матеріали досліджень Благовіщенської церкви (наукові звіти, фотографії, креслення, знахідки з розкопок тощо) зберігаються в НА ІА НАН України (м. Київ), у ДІМ (м. Москва, РФ), у НАІЗ «Чернігів стародавній», у ЧОІМ ім. В.В. Тарновського.

ДЖЕРЕЛА

Архівні джерела

Науковий архів Інституту археології НАН України, м. Київ

Фонд експедицій. 1946/26. Рыбаков Б.А. Раскопки в Черниговском детинце в 1946 году. – С. 34–84.

Опубліковані джерела

Бережков, 1911б. – С. 294.
Модзалевский, 1992. – С. 140–141.
Отчёт о деятельности, 1910. – С. 8–13.
ПСРЛ, 2001б. – Стп. 571, 652, 696.
Шафонский, 1851. – С. 291.

Література

Адруг, 2008. – С. 121.
Иоаннисян, 2014. – С. 18–49.
Кибальчич, 1878. – С. 302–305.
Коваленко, 1990б. – С. 15–23.
Коваленко, Раппопорт, 1987. – С. 5–11.
Коваленко, Раппопорт, 1992. – С. 39–59.
Петров, 1915. – С. 49–50.
Раппопорт, 1982. – С. 43–44.
Рыбаков, 1950. – С. 55–63.

Рыбаков, 1949. – С. 60–99.
Самоквасов, 1908. – С. 257.
Смолічев, 1928. – С. 138–139.
Черненко, 2017в. – С. 244–256.
Черненко, Казаков, Печений, 2010. – С. 461–462.
Черненко, Новик, 2017б. – С. 163–169.

2. Борисоглібський собор¹

м. Чернігів

Охоронний номер: 812

Собор розташовується в центрі території стародавньої міської фортеці-динця (ур. Вал), між Спасо-Преображенським собором (див. ст. 6) (на південний захід від нього) та будинком Колегіуму XVII–XVIII ст.

Прийнято вважати, що найдавніша згадка про собор міститься у літературній пам'ятці XII ст. «Слово о князях», в розповіді про смерть чернігівського князя Давида Святославича («...несоша и въ церковь Бориса и Глеба създаную от него положиша»). У літопису ж храм вперше згадується в статті 1161 р., де йдеться про похорон князя Ізяслава Давидовича («...положиша тело его ... церкви ... Бориса и Глеба» [ПСРЛ 2001б, Стп. 518]).

Дослідження пам'ятки, розпочаті у XIX – на поч. XX ст. (П.О. Лашкар'єв, Ф.Ф. Горностаєв, І.В. Моргілевський та інші), дуже довго носили обмежений характер. Її ґрунтовне вивчення в ході розробки та реалізації проекту реставраційних робіт здійснив у 1948–1958 рр. М.В. Холостенко.

Традиційно вважають, що собор збудований між 1115 та 1123 рр. Давидом Святославичем. Втім, не виключено, що згадка у «Слові о князях» стосується більш ранньої будівлі, рештки якої збереглися у північній наві собору (див. ст. 8), а існуючий нині храм споруджений 1175 р. (В.А. Богусевич, М.К. Каргер, Ю.С. Асєєв).

Збереглося первинне ядро собору (зовнішні стіни до рівня карнизів, нижня частина закомар, центральна частина з куполом, барабаном та вікнами, західні пілони, хори та склепіння під ними, нижня та східна частина мурування апсид). Сучасний вигляд пам'ятки склався в результаті реставрації 1948–1958 рр. (автор проекту М.В. Холостенко). Реставраційна концепція полягала у відбудові споруди в первинних формах давньоруського часу із відтворенням за аналогіями елементів, втрачених під час перебудов.

Борисоглібський собор – шестистовпний трьохапсидний храм (довж. 26,5 м; шир. 18,5 м; вис. 25 м в зеніті купола). Стовпи хрещаті. Внутрішні лопатки пласкі. Площини фасадів ззовні членовані пілястрами з масивними півколонами (дім. 0,86 м). Кутові пілястри пласкі, двохступчасті, поєднані без захрестів. Західна стіна храму, в якій вміщено сходи на хори, має товщ. до 2,25 м, інші стіни товщ. 1,45–1,5 м. У західній частині південної та північної стін улаштовані по три аркасольні ніші (1,86 × 0,6–0,65 м). Хори мають у плані П-подібну форму. Вони перекривають західне та два прилеглі до нього бічні членування собору. На хори є вхід через внутрішньостінні сходи, а також через портал у північній частині західної стіни. Цей портал вів назовні, на другий ярус галереї (т. зв. гульбище). Хори спираються на склепіння – циліндричні в середньому відсіку та хрещаті в бічних. Склепіння східних кутових компартаментів – циліндричні, орієнтовані вздовж, а у західних кутових – під прямим кутом по від-

¹ Назва відповідно до Реєстру нерухомих пам'яток України: Борисоглібський собор (1120–1123 рр.).

ношенню до центральної осі будівлі. Обриси барабану в нижній частині наближені до прямокутника із заокругленими кутами, а вище – до окружності. Перекриття сходів на хори та усі пояси-карнизи виконані з плит пірофіліту. У парусах та у склепіннях вмуровані голосники.

Уздовж фасадів на рівні закомар проходить керамічний аркатурний пояс. Споруда освітлюється через віконні прорізи у стінах та у барабані. Вікна у стінах розташовані у три яруси (верхній – у люнетах закомар, два інші – відповідно рівню хорів). У барабані – 12 вікон, між якими пласкі тяги, а по його верхньому краю проходить керамічний аркатурний пояс. Під аркатурним поясом на стінах, вище другого ярусу вікон, розміщені декоративні ніші. По верху порталів зсередини горизонтальні перемички, а ззовні – архівольти. На центральній апсиді є пласкі вертикальні тяги.

Будівля споруджена з плінфи світло-жовтого кольору (переважає формат 27–33 × 18–22 × 4–4,5 см, більшість зі знаками та мітками на постелистій стороні) на цем'янковому розчині у техніці рівношарового мурування. Використано також фігурну (із заокругленим краєм, трапецієподібну, сегментоподібну) плінфу, керамічні деталі для аркатурного поясу. Шви між плінфою підкреслені однобічною підрізкою. Ззовні стіни затерті розчином та розбиті смугами світлішого розчину на квадрати (імітація кам'яного мурування). У товщі стін, на рівні карнизу під закомарами, у мурування були закладені дерев'яні балки (канали від них виявлено під час реставрації).

Фундаменти храму закладені на глиб. 2,4 м. Вони прорізають шар більш раннього поселення X–XI ст. та впущені в материк. Для їх улаштування, а також у підсипці під підлогу, частково використано будівельні матеріали з більш ранньої мурованої будівлі, залишки якої збереглися під північною навою собору. У нижній частині фундамент складається із плит вапняку, булиги та уламків цегли, пролитих розчином. Верхню його частину утворюють 16 рядів мурування з плінфи. В основі фундаменту – дерев'яні повздовжні лежні. Фундаментна сітка включає поздовжні внутрішні стрічки, які слугують опорою стовпів та поєднують їх зі стінами. В основі стовпів фундаменти мають розширення.

Первинна підлога наосу була із плит пірофіліту (товщ. 6–8 см, довж. від 152 до 216 см), а в апсиді – з полив'яних плиток зеленого та жовтого кольорів (19,5 × 19 × 1,8 см; 20 × 19,5 × 1,8–2 см), покладених на підсипку з піску поверх шару підготовки з цегляного щебеню, пролитого розчином. У підкупольному просторі знаходився омфалій з різьблених плит пірофіліту (2,62 × 1,05 м та 1,52 × 0,76 м), інкрустованих мозаїкою жовтого, червоного, зеленого та крем'яного кольорів (зберігся фрагментарно; реконструйований у 1950-х рр. з використанням сучасних матеріалів). Солея, утворена підсипкою з подрібненої плінфи, підвищувалася над рівнем підлоги приблизно на 0,2 м.

Під час досліджень зафіксовані вцілілі залишки первинного улаштування вівтаря: деревної вівтарної огорожі (темплону), престолу з плит пірофіліту, синтрону. Незначні за площею рештки фрескового розпису виявлені ззовні у декоративних нішах на фасадах, на уступах порталу, а також всередині у нішах вікон та в проході з хорів на галерею, на стінах та простінках барабану.

М.В. Холостенко розкопав залишки прибудов собору давньоруського часу: північну галерею (шир. 3,9–4,1 м), що завершувалася зі сходу одноапсидною капелюю (5,3 × 5,3 м); капелю біля південно-східного кута; притвор перед південним порталом. Північна каплиця поєднувалася вузькими проходами як з галереєю, так і з північною апсидою собору. Стіни галереї всередині та ззовні членувалися лопатками відповідно до членування внутрішнього об'єму храму. У стінах були аркасольні ніші.

Фундаменти прибудов аналогічні за будовою фундаменту собору, однак менші за глибиною (1,1–1,2 м). Підлога галерей та південного притвору була улаштована з полив'яних керамічних плиток (20 × 20 × 2 см; 19 × 19 × 2,3–2,5 см) коричнево-червоного, чорного, жовтого та зеленого кольорів, у каплицях – мозаїчна. У північній каплиці збереглися залишки престолу.

Під час археологічних досліджень знайдені уламки тиньку зі слідами фрескового розпису (у т. ч. з численними графіті), фрагменти голосників, свинцевих плит покрівлі тощо. Також під час ремонтних робіт 1850 р. та досліджень 1947–1948 рр. у пізніх закладках у соборі знайдені білокам'яні різьблені блоки та їх уламки (всього 7: капітелі із зображеннями тварин та крину, кутові камені від оформлення порталів із зображеннями дракона та птаха, лева). За М.В. Холостенком, різьблені капітелі увінчували пілястри зовнішніх фасадів, де під час реставрації 1947–1948 рр. були вміщені їх копії, виготовлені з органічного скла з мармуровою крихтою (на західному фасаді виконані за взірцем капітелі, знайденої у 1860 р., на південному та північному – за взірцем капітелей, знайдених у 1948 р.). Інші камені дослідник вважав оформленням втраченого західного portalу галерей.

До вивчення білокам'яного різьблення собору в різний час зверталися Д.В. Айналов, М.О. Макаренко, М.В. Холостенко, О.В. Воробйова, Р.С. Орлов, О.М. Іоаннісян, Є.І. Архіпова, В.Г. Пуцко та інші. Різні автори пов'язували його з розвитком східнослов'янського, візантійського чи балканського мистецтва або ж виділяли у самостійну стилістичну групу – «чернігівський стиль». У залежності від цього відрізнялося і трактування втілених у різьбленні художніх образів. Натомість у наш час переважає думка щодо їх романських витоків.

Розкопками встановлено, що під будівництво храму було відведено та нівельовано частину території князівського двору, який склався навколо Спасо-Преображенського собору протягом XI ст. За усталеною думкою, Борисоглібський собор слугував усипальницею князів з чернігівської династії Давидовичів.

Під час досліджень М.В. Холостенком виявлено сліди реконструкції прибудов споруди в XII ст. (закладки поперечних арок та частини аркасольних ніш у галереях). Припускають, що зруйнований після монгольської навали собор відновлений київським митрополитом Максимом (1283–1305 рр.). З XV ст. у писемних джерелах храм згадується як монастирський («Глібоборисівський»). У 1627–1648 рр., під час входження Чернігово-Сіверщини до складу Речі Посполитої, він перейшов до монахів домініканського ордену та був реконструйований (пробиті стрілочасті вікна; стесані півколони на фасадах; апсиди перероблені на гранчасті та укріплені контрфорсами). З 1657 р. це соборний храм право-

славного кафедрального чоловічого монастиря. На межі XVII–XVIII ст. собор переробили в бароковому стилі: перетворили на п'ятибанный з багатозаломними куполами, з фронтонами на бічних фасадах та прибудованою із заходу вежею-ротондою (розібрана під час реставраційних робіт 1947–1958 рр.). Вважається, що такий вигляд споруди відтворений на найдавнішому відомому зображенні – титульному аркуші книги Іоанна Максимовича «Алфавит соборный рифмами сложенный», виданої у Чернігові 1705 р.

У другій половині XVII ст. у північній та південній навах собору улаштували під підлогою цегляні склепи для поховання чернігівських архієреїв, у тому числі архієпископа Лазаря Барановича (1693 р.) та Феодосія Углицького (1696 р.). Склеп останнього був відкритий для відвідування паломниками архієпископом Іоанном Максимовичем (1697–1711 рр.), для чого улаштовано «печеру» («палатку») – підвальне приміщення із входом, розтесаним у південній частині мурування західного фасаду (замурований під час реставрації 1947–1958 рр.).

Після ліквідації Борисоглібського монастиря в 1786 р. собор деякий час перебував у запустінні. Його реконструювали у 1805 р. та 1819–1820 рр. (проект А.І. Карташевського): зробили теплим, встановивши пічне опалення та улаштувавши пласку підкупольну утеплену стелю. Відремонтований храм був приписаний до Спасо-Преображенського кафедрального собору. У 1856–1857 рр. здійснили ще одну реконструкцію (проект О.Є. Куцевича, доопрацьований М.С. Щитинським), у ході якої зламали старі апсиди та розширили споруду на схід, прибудувавши прямокутний об'єм з однією гранчастою апсидою; розібрали додаткові бані, переробили стелю, розтесали віконні прорізи, улаштували дерев'яну підлогу на стовпах та лагах тощо. У 1881 р. інтер'єр храму оформили розписом, відтворивши орнаменти із зібрання віце-президента Академії Художеств Г.Г. Гагарина (у 1887 р. видано як «Сборник византийских и древнерусских орнаментов, собранных и рисованных князем Гр. Гр. Гагариным»). До кінця XIX ст. розписи ще кілька разів доповнювалися та оновлювалися.

У 1919 р. за рішенням Чернігівського губвиконкому Борисоглібський собор був переданий в користування новоствореній общині Української автокефальної православної церкви. 1927 р. постановою РНК УСРР він оголошений історико-архітектурною пам'яткою всеукраїнського значення. У 1933 р. під приводом необхідності здійснення капітального ремонту закритий та перетворений на склад для солоних овочів НКВС УСРР. У 1938 р. розпорядженням РНК УСРР переданий ЧДІМ (нині – ЧОІМ ім. В.В. Тарновського) та використовувався як фондосховище.

Під час бойових дій 1941–1943 рр. у соборі були зруйновані склепіння, вигоріли всі дерев'яні конструкції. У 1946 р. за розпорядженням Управління у справах архітектури при РМ УСРР і урядової комісії з охорони пам'яток при РМ УСРР дослідження та відбудова собору були доручені М.В. Холостенку. Завдяки ретельному вивченню храму вдалося виявити більшу частину давніх форм та, використовуючи аналогії для реконструкції втрачених елементів, виконати графічну і макетну реконструкцію первинного вигляду пам'ятки. Реалізований на цій підставі під керівництвом М.В. Холостенка реставраційний проект пе-

редбачав відновлення будівлі «в формах XII ст.»: ліквідували всі пізні прибудови, переробили верхи, переклали апсидну частину в первинних обрисах. Для відтворення втрачених елементів у 1948 р. використовували знайдену в закладках та розвалах давню плінфу, пізніше – сучасну цеглу та бетон; із синтетичних матеріалів виконали імітацію пірофілітових плит в огорожі хорів та в омфалії тощо. Закомарне перекриття було відновлене на дерев'яних стропильних фермах над цегляними склепіннями XVII ст., за рахунок чого утворилось горище, де збережені для огляду рештки давніх коробових склепінь. Стеління підлоги виконали сучасною керамічною плиткою, що за розмірами та кольором імітувала давню. Мурування (окрім кількох демонстраційних зондажів) були потиньковані та забілені. Прибудови, які через погану збереженість та відсутність аналогій неможливо було відтворити, виявили як експозиційний елемент, спорудивши над їх залишками цегляне мурування (фактично – надбудували залишки стін прибудов). Остаточні дослідницькі та ремонтно-реставраційні роботи завершилися у 1960 р.

У 1963 р. собор взятий на державний облік як пам'ятка архітектури національного значення. З 1967 р. входить до складу Софійського заповідника, потім – ЧДАІЗ (нині – НАІЗ «Чернігів стародавній»). У наш час використовується як музейно-екскурсійний об'єкт.

Матеріали досліджень (наукові звіти, колекції архітектурних та археологічних матеріалів, креслення, світлини, замальовки тощо) зберігаються в НЗ «Софія Київська» (м. Київ), РДА (м. С.-Петербург, РФ), НАІЗ «Чернігів стародавній», ЧОІМ ім. В.В. Тарновського.

ДЖЕРЕЛА

Архівні джерела

Архів Українського державного науково-дослідного та проектного інституту “УкрНДІпроектреставрація”, м. Київ

Фонд зберігання 629. Борисоглібський собор:

Говденко Г., Захарченко П., Холостенко Н. Пояснительная записка к проекту вертикальной планировки и благоустройства территории у Борисоглебского собора в г. Чернигове. – Киев, 1957.

Говденко Г., Петичинский В., Холостенко Н. Отчёт об исследованиях древнего пола памятника архитектуры XII в. Борисоглебского собора в гор. Чернигове и открытых ниже его остатках сооружения. – Киев, 1956.

Говденко Г., Петичинский В., Холостенко Н. Пояснительная записка к проекту реставрации пола XII в. Борисоглебского собора в г. Чернигове. – Киев, 1957.

Говденко Г., Петичинский В., Холостенко Н. Пояснительная записка к проекту реставрации пола архитектуры XII в. Борисоглебского собора в г. Чернигове. – Киев, 1957.

Задание на составление технического проекта реставрации памятника архитектуры XI–XII в. Борисоглебского собора в гор. Чернигове. – Б/р.

История собора и его исследований. – Б/р.

Михайловский И.Я., Куц И.П., Холостенко Н.В. Проект восстановления (реставрации) Борисо-Глебского собора в гор. Чернигове. (аварийно-восстановительные работы). – Киев, 1948.

Михайловский И.Я., Холостенко Н.В. Отчёт об исследованиях Борисо-Глебского собора в г. Чернигове (1090–1123 г.), проведённых в 1947 году. – Киев, 1948.

Науковий архів Національного заповідника «Софія Київська», м. Київ

ВХ-17276/1. Роботи в Борисоглібському соборі в 1956–1957 рр. – Б/р.

КН-6534; НАДР-1718. Борисо-Глебский собор в г. Чернигове. Материалы обследования. – Киев, 1948.

НДФ 6102/1. Холостенко Н.В. Исследования Борисоглебского собора 1947–1948 гг. – Б/р.

НДФ 6102/2. Успенский. Замечания по рукописи «Исследования Борисоглебского собора» 1947–1948 г.г. – Б/р.

НДФ 6102/3. До звіту про архітектурно-археологічні роботи по дослідженню Борисоглібського собору в м. Чернігові в 1948 рр. Переліки, фото руїн і знахідок. – Б/р.

НДФ 6103/1. Медгауз И.Е., Холостенко Н.В. Отчёты экспедиции 1950 года треста «Строймонумент» по исследованиям Борисоглебского собора в гор. Чернигове. – Киев, 1951.

НДФ 6103/2. Медгауз И.Е., Холостенко Н.В. Инвентарный каталог материалов раскопок экспедиции 1950 г. по исследованию Борисо-Глебского монастыря в гор. Чернигове. – Киев, 1951.

НДФ 6103/3. Альбом фотографий к отчёту исследований Борисо-Глебского собора за 1950 г. – Киев, 1951.

НДФ 6104. Фотографии к отчёту об исследованиях древнего пола пам. арх. XII в. Борисоглебского собора в г. Чернигове. – Киев, 1947. – Том IV.

НДФ 6105. Фотографии к отчёту об исследованиях древнего пола памятника архитектуры XII в. Борисоглебского собора в г. Чернигове. – Киев, 1947.

***Національний архітектурно-історичний заповідник
«Чернігів стародавній», документальний фонд***

КН-1173/8; ДФ-992. Лукьянченко В.І., Лукьянченко А.М., Говденко М.М. Пам'ятник архітектури 1120–1123 рр. Борисоглібський собор в м. Чернігів. Обмір галерей і каплиці. – Київ, 1984. – Т. I.

КН-1193/10; ДФ-1010. Говденко Г.И., Холостенко Н.В. Борисоглебский собор в Чернигове. Памятник архитектуры XII в. Техно-рабочий проект восстановления и реставрации здания. – Киев, 1952.

КН-456/79; ДФ-170. Борисоглебский собор г. Чернигов. Чертёж к проекту реставрации здания. (Детали, разрезы, шаблоны) 1948–1954. – Б/р. – Часть II.

КН-456/80; ДФ-171. Борисоглебский собор в Чернигове. Проект реставрации здания. (Фасады) 1947–1952 гг. – Б/р.

КН-456/81; ДФ-172. Борисоглебский собор в Чернигове. Проект реставрации (Детали, разрезы, шаблоны) 1948–1954 гг. – Б/р. – Часть I.

Опубліковані джерела

Бережков, 1911б. – С. 293–294.

Ефимов, 1908. – С. 65–198.

Маркевич, 1852. – С. 41–43.

Милорадович, 1899. – С. 13–21.

Описание работ, 1890. – Л. 4.

Памятник литературы, 1980. – С. 340.

ПСРЛ, 2001б. – Стп. 518.

Література

Адруг, 2008 – С. 100–104.

Адруг, 2015 – С. 114–117.

Айналов, 1910. – С. 330–331.

Архипова, 2010. – С. 544–550.

Архипова, 2012. – С. 25–35.

Архипова, 2014. – С. 306–353.

Асеев, 1988. – С. 136.

Ванжула, 2015б. – С. 197–210.

Віроцький, 1998. – С. 56–73.

Воробьёва, 1976. – С. 175–183.

Воробьёва, Тиц, 1974. – С. 98–111.

Говденко, 2003. – С. 13, 16, 20, 24–26, 29, 32–33.

Гуцуляк, 2008. – С. 11–16.

Зорина, 1995. – С. 142–153.

Игнатенко, 2003. – С. 36–37.

Иоаннисян, 2003. – С. 20–33.

Иоаннисян, 2007а. – С. 134–188.

Иоаннисян, 2007б. – С. 236–252.

Иоаннисян, 2012. – С. 37, 39, 41, 44, 48, 50–57.

Историко-статистическое описание, 1873б. – С. 93–103, 111–113.

Игнатенко, 2015. – С. 177.

Коваленко, 1992. – С. 87–89.

Коваленко О., Острянюк, Тригуб, 2015. – С. 237–247.

Коренюк, 2010. – С. 577–656.

Лашкарёв, 1902. – С. 154–155.

Макаренко, 1930. – С. 49–50.

Модзалевский, 1992. – С. 121.

Нестуля, 1995б. – С. 168, 187–188.

Нікітенко, 2013. – С. 13–18.

- Орлов, 1990. – С. 28–34.
Остапенко, 1950. – С. 64–70.
Петров, 1915. – С. 47–48.
Пуцко, 2015. – С. 65–72.
Раппопорт, 1982. – С. 41–43.
Світлична, Оляніна, 2013. – С. 292–297.
Тригуб, 2014. – С. 195–214.
Тригуб, 2015а. – С. 98–105.
Холостенко, 1951. – С. 84–91.
Холостенко, 1967а. – С. 188–210.
Черненко, Нікітенко, 2015. – С. 73–81.
Юбилейный сборник, 1893. – С. 82–99.

3. Ворота «Князівського двору»¹

м. Чернігів, вул. Музейна, 6а

Охоронний номер: 5006

Залишки воріт знаходяться в північно-східній частині стародавньої міської фортеці-дитинця (ур. Вал), за 25 м на північний захід від будинку Художнього музею (кол. будинок жіночої гімназії; вул. Музейна, 6). Вони збереглися нижче рівня сучасної поверхні та розташовуються за 15 м на схід від південної апсиди зруйнованої церкви-усипальні XI ст. (див. ст. 10).

Пам'ятка відкрита та досліджена В.П. Коваленком і Л.М. Большаковим у 1985 р.

За результатами досліджень ворота датовані П.О. Раппопортом кін. XII – поч. XIII ст.

Від прямокутної у плані споруди (6,7 × 6,6 м) частково збереглися залишки фундаментів та нижні частини двох паралельних стін (від 6 до 10 рядів мурування), орієнтованих уздовж осі захід – схід. Стіни сильно ушкоджені пізніми перекопами. Від південної стіни лишилася тільки невелика (довж. 2 м) східна ділянка. Північна стіна вціліла по всій довжині, хоча її східний торець оббитий.

Стіни (товщ. 1,8 м) розташовуються обабіч проходу шир. 3 м. У східній частині проходу на стінах є пласкі лопатки. У північному пілоні збереглися сліди камери, які, можливо, вказують на місце розташування внутрішньостінних сходів. Лопатки на стінах з боку проходу свідчать про існування тут арок, а сам прохід могло перекривати циліндричне склепіння.

За аналогією із парадною брамою (див. ст. 4) перед Спасо-Преображенським собором (див. ст. 6) у Чернігові, споруда була реконструйована дослідниками як ворота з надбрамною церквою. Судячи з того, що з півночі та з півдня, а також зі сходу до брами під прямим кутом примикали канали від огорож (за В.П. Коваленком, від частоколів на зразок літописного «столпья»), вона входила до системи внутрішньоміських укріплень.

Стіни брами складені з плінфи (червона, формату 26,5–29,5 × 16,5–18,5 × 3,5–4,5 см; знаки на торцях відсутні, є дугоподібні мітки та вдавнення пальцями на пастелистій поверхні) на вапняному розчині з домішками цем'янки в техніці рівношарового мурування. Фундаменти складаються з дрібних шматків білого вапняного розчину, засипаних у рів (глиб. 0,75–0,9 м; шир. бл. 2,1 м) з вертикальними стінками. Рів прорізає культурний шар поселення X–XII ст. та сягає материка. Нижче рівня фундаментів у материка збереглися котловани споруд XII ст.

Під час розкопок брами та поблизу неї знайдено уламки тиньку з рештками фрескового розпису, смальти; 6 – цілих та 5 у фрагментах покрівельних свинцевих листів прямокутної та трапецієподібної (220 × 68–70 см) форми. Зі спорудою також пов'язують знайдений на відстані 3 м від воріт масивний навісний замок з уривками ланцюга у дужці.

¹ Назва відповідно до Реєстру нерухомих пам'яток України: Фундамент воріт (поч. XIII ст.).

За В.П. Коваленком, споруда слугувала брамою княжого двору, заснованого представниками династії Ольговичів у 1166–1167 рр. Потужний, насичений архітектурними рештками, шар пожежі серед. XIII ст. та виявлені у покрівельних листах два вістря стріл стали підставою для висновку про руйнування брами під час штурму Чернігова монголами в 1239 р. (В.П. Коваленко, П.М. Гребень).

Після завершення досліджень пам'ятка була законсервована (закрита дерев'яною конструкцією з гідроізоляцією руберойдом) до вирішення питання про її подальшу музеєфікацію. У 1992 р в ході благоустрою території її було засипано піском. Станом на 2018 р. залишки воріт знаходяться на глиб. 0,5 м в межах будівельного майданчика недобудованої у 2006–2008 рр. споруди (відтворення будинку Дворянських зібрань серед. XIX ст.; вул. Музейна, ба).

Матеріали досліджень (наукові звіти, креслення, фотографії, колекції знахідок) зберігаються в НА ІА НАН України (м. Київ), НАІЗ «Чернігів стародавній» та ЧОІМ ім. В.В. Тарновського.

ДЖЕРЕЛА

Архівні джерела

Науковий архів Інституту археології НАН України, м. Київ

Фонд експедицій. 1951/10. Коваленко В.П., Сытый Ю.Н. Отчёт об археологических исследованиях на Валу в г. Чернигове в 1986 г. Раскопы 1, 2.

Література

Большаков, Коваленко, Раппопорт, 1989. – С. 54–56.

Гребень, 1990. – С. 34–37.

Коваленко, 1986. – С. 59–60.

Коваленко, 1990б. – С. 21.

Коваленко, 2002. – С. 117–138.

Коваленко, Раппопорт, 1992. – С. 39–59.

Мудрицький, 1985. – С. 43–45.

Сытый, 2015. – С. 256–264.

Черненко, 2016а. – С. 126–130.

Черненко, 2016г. – С. 90–92.

4. Ворота перед Спасо-Преображенським собором¹

м. Чернігів, вул. Преображенська, 1а

Охоронний номер: 2889

Залишки воріт знаходяться в центральній частині стародавньої міської фортеці-дитинця (ур. Вал), нижче рівня сучасної поверхні, перед Спасо-Преображенським собором (див. ст. 6), за 12 м на захід від його північної (східової) вежі та за 4 м на південь від залишків «однокамерного» терему (див. ст. 7).

Пам'ятка відкрита 1951 р. М.В. Холостенком. Досліджена 1953 р. В.А. Богусевичем і М.В. Холостенком.

Ворота датуються В.А. Богусевичем кін. XII ст., М.В. Холостенком – другою пол. XII – поч. XIII ст., П.О. Раппопортом – другою пол. XII ст.

Від прямокутної у плані споруди (8 × 8 м) вціліли фундаменти та нижні частини двох паралельних стін (від 3-х до 9-ти рядів мурування) товщ. 2,4–2,6 м з проходом між ними шир. 3 м. У проході між стінами зафіксовано розвал циліндричного склепіння. Західна стіна збереглася найгірше, вона ушкоджена могильними ямами XVII–XVIII ст. та ямами під посадку дерев. Збоку проходу, поблизу торця, на цій стіні вціліла масивна (діам. 1 м) півколона. Можливо, така ж півколона була на протилежній стіні.

Судячи з усього, це була баштоподібна споруда з проїздом на першому ярусі. За аналогією із Золотими воротами Києва та Володимира вона реконструйована як парадні ворота з надбрамною церквою (В.А. Богусевич).

Від брами до Спаського собору тягнулася галерея-перехід з аркою чи стіна довж. 2,4 м, залишки якої виявлені під час археологічних розкопок у вигляді решток фундаментів та розвалів мурування.

Стіни брами складені в техніці рівношарового мурування з плінфи (переважає формат 25–26 × 19–20 × 4 см; на окремих є знаки на торцях та мітки на постелистій поверхні) на цем'янковому розчині. Фундамент, впущений на глиб. 0,8 м, прорізає шар поселення X–XII ст. та сягає материка. У нижній частині фундамент складається з бутового каменю, у верхній – із шару щебінки (переважно шматочки вапна), місцями перекритого битою цеглою.

Під час розкопок знайдені уламки тиньку зі слідами фрескового розпису, шматки смальти для підлоги, керамічні полив'яні плитки (зеленого, жовтого та фіолетового кольорів), кілька фрагментарних та 2 цілі прямокутні листи (35 × 85 см) свинцевої покрівлі із залізною скобою для кріплення до стропил (за М.В. Холостенком, від розташованого поруч однокамерного терему).

Припускають, що це парадна брама князівського (В.А. Богусевич) або єпископського (В.П. Коваленко) двору.

Після завершення розкопок рештки споруди були засипані ґрунтом з відвалів. Станом на лютий 2019 р. вони знаходяться під зеленою зоною на глиб. 0,5 м.

¹ Назва відповідно до Реєстру нерухомих пам'яток України: Фундамент воріт (друга пол. XII ст.).

Матеріали досліджень (наукові звіти, креслення, фотографії, колекції знахідок) зберігаються в НА ІА НАН України (м. Київ) та ЧОІМ ім. В.В. Тарновського.

ДЖЕРЕЛА

Архівні джерела

Науковий архів Інституту археології НАН України, м. Київ

Фонд експедицій. 1951/10. Богусевич В.А, Холостенко Н.В. Раскопки черниговских каменных дворцов XI–XII вв. // В.А. Богусевич. Черниговская экспедиция. – С. 13–14.

Фонд експедицій. 1953/6. Богусевич В.А. Черниговская археологическая экспедиция Института археологии АН УССР в 1953 г. – С. 1–14.

Література

- Богусевич, 1955. – С. 10.
Коваленко, 1990б. – С 19–20.
Раппопорт, 1982. – С. 40.
Холостенко, 1963б.– С. 16–17.

5. «Михайлівська» церква¹

м. Чернігів, вул. Музейна, 6

Охоронний номер: 2897

Залишки споруди розташовані під проїжджою частиною на розі вул. Музейної, на північний схід від будинку Художнього музею (кол. будівлі жіночої гімназії, вул. Музейна, 2).

Споруду відкрили у 1955 р. за випадкових обставин, під час прокладання водогону. Тоді ж її обстежив В.К. Гончаров. У 1956 р. пам'ятку досліджувала експедиція під керівництвом Б.О. Рибакова. Матеріали досліджень були запроваджені в науковий обіг Л.А. Беляєвим у 1974 р.

Б.О. Рибаків та Л.А. Беляєв ототожили споруду з Михайлівською церквою, згаданою в літописі під 1174 р. (*«заложиша церков каменну в Чернигове на княжеском дворе св. Михайла»* [ПСРЛ 20016: 571]). Однак П.О. Раппопорт, виходячи з характерних рис будівельної техніки та матеріалів, датував її поч. XIII ст.

Від будівлі, пл. 19 × 15 м, збереглися незначні рештки фундаментів та ділянки нижніх частин трьох стін (до 2 рядів мурування), а також фундаменти 3-х стовпів (прямокутні, 2,25 × 2,6 м). Східна частина пам'ятки майже повністю знищена пізніми перекопами; від неї вціліла тільки ділянка фундаменту південно-східного кута (за Б.О. Рибаківим – залишки апсиди). У її внутрішньому периметрі знаходилися рештки котлованів археологічних об'єктів XII ст., що передували будівництву.

Згідно з реконструкцією, будівля являла собою триапсидний чотиристовпний однокупольний храм; у товщі її південної, більш потужної, стіни знаходилися сходи нагору (Б.О. Рибаків, Л.А. Беляєв).

Стіни шир. 2,5 м (західна) та 3 м (південна) складені з плінфи (переважно формату 26–27 × 17–19 × 3,5–4,5 см; окремі мають знаки на торцях) на цем'янковому розчині в техніці рівношарового мурування. Фундаментні рови глиб. 0,7–0,8 м та шир. 2,6 м впущені в материк. Їх на 0,6 м заповнювала покладена насухо галька, перекрита шаром цем'янкового розчину (товщ. 3 см).

У південно-східному куті будівлі на рівні підлоги виявлені залишки глинобитної печі у вигляді скупчення обпаленої глини. Збереглась західна частина печі з округлими кутами, вкрита світлою обмазкою. Б.О. Рибаків припускав, що піч використовувалася будівельниками під час робіт, а потім її розібрали.

Під час археологічних досліджень знайдено плінфу, віконниці, смальту (за припущенням Б.О. Рибаків, з розташованої неподалік Благовіщенської церкви), дрібні уламки тиньку зі слідами фрескового розпису, фрагменти полив'яних плиток.

Б.О. Рибаків, Л.А. Беляєв, В.П. Коваленко пов'язували споруду із забудовою княжого двору та часом правління в Чернігові князів з династії Ольговичів. За Л.А. Беляєвим, відсутність залишків оформлення інтер'єру пояснюється

¹ Назва відповідно до Реєстру нерухомих пам'яток України: Фундамент Михайлівської церкви, 1174 р. (XII ст.).

тим, що її було цілеспрямовано розібрано. Втім, ями під дерев'яні стояки, вибиті у південно-західній стіні будівлі, та наявність у розвалах як плінфи, так і цегли-пальчатки, дозволяють припустити, що споруду перебудовували у XVII ст. або ж звели на її місці нову, використавши старі будівельні матеріали. Остаточно вона була розібрана під час будівництва укріплень Чернігівської фортеці у 1674 р. (Б.О. Рыбаков).

Після завершення археологічних розкопок рештки споруди засипали землею з відвалів. Станом на грудень 2018 р. її руїни знаходяться на глиб. бл. 1,5 м під асфальтовим покриттям проїжджої частини вул. Музейної та частково під зеленими насадженнями вздовж дороги.

Матеріали досліджень (наукові звіти, креслення, фотографії, колекції знахідок тощо) зберігаються в НА ІА НАН України (м. Київ), ДІМ (м. Москва, РФ), ЧОІМ ім. В.В. Тарновського.

ДЖЕРЕЛА

Архівні джерела

Науковий архів Інституту археології НАН України, м. Київ

Фонд експедицій. 1956/24. Рыбаков Б.А. Отчёт советско-болгарской экспедиции 1956 г. – С. 1–2, 7–12.

Опубліковані джерела

ПСРЛ, 2001б. – 571.

Література

Беляев, 1974. – С. 3–18.

Віроцький, 1998. – С. 82.

Коваленко, 1990б. – С. 20–21.

Коваленко, Раппопорт, 1992. – С. 52–53.

Раппопорт, 1986. – С. 43.

6. Спасо-Преображенський собор¹

м. Чернігів, вул. Преображенська, 1а

Охоронний номер: 811

Знаходиться в центрі стародавньої міської фортеці-дитинця (ур. Вал), на південний схід від Борисоглібського собору (див. ст. 2).

Вперше згаданий у літописі під 1036 р. у зв'язку зі смертю князя Мстислава Володимировича (*«положиша и у святого Спасу, юже сам заложилбе бо въздано ея иемь възвыше яко на кони стояще досящи»*) [ПСРЛ 2001а: 150]). Перший опис Спаського собору укладено Г.О. Милорадовичем у 1783 р., також відомі й інші описи кін. XVIII – XIX ст. (О.Ф. Шафонського, Є.М. Маркова, Філарета (Гумілевського)). Найдавніше відоме зображення храму міститься на «Абрисі Чернігівському» 1706 р. Найбільш значні архітектурно-археологічні та натурні дослідження здійснювались О.О. Авдєєвим у 1771 р., А.М. Павліновим у 1881 р., М.О. Макаренком та І.В. Моргілевським у 1923–1929 рр., М.В. Холостенком та М.М. Говденко у 1966–1982 рр., О.Є. Черненко та О.М. Іоаннісяном у 2012–2014 рр.

Сучасний вигляд Спасо-Преображенського собору сформувався в ході кількох послідовних перебудов XVII–XIX ст., коли підвищили його бічні апсиди, по-новому оформили верхи, частково переклали підпружні арки, перенесли бічні портали тощо. Втім, головний об'єм пам'ятки зберігся переважно у первинному муруванні давньоруського часу. Це тринавний трьохапсидний з нартексом, п'ятикупольний храм. Його довж. – 33,2 м, шир. – 22,1 м, вис. – 29 м (від рівня сучасної підлоги; 30 м – від давньої). Пропорції видовжені (співвідношення шир. до вис. 3:4). Типологічна схема собору суперечлива: планова композиція восьмистовпного хрестовокупольного храму має характерні риси базилікальності (широко розставлені між підкупольними пілонами колони опор трипрольотних аркад). Купол знаходиться в геометричному центрі.

Верхи (підпружні арки, куполи, завершення апсид) були перероблені у XVIII–XIX ст. Із заходу об'єм будівлі фланкований двома рівновисокими вежами з конусоподібними дахами (вис. 35 м). Північна вежа (сходова; первісна вис. 10 м) надбудована та перетворена у дзвіницю у 1770 р., у 1790-х рр. симетрично до неї споруджена південна.

Позакомарне завершення як зараз, так і в давнину мають лише центральні прясла фасадів (торці підвищеного циліндричного склепіння центральної повздовжньої та поперечної нави). Інші частини всіх чотирьох фасадів по обидва боки закомар мають горизонтальне завершення. Компартменти між раменами просторового хреста завершуються куполами на барабанах, окрім бічних камер хорів, які перекриті коробовим склепінням (у давнину – купольним, переробленим в XVIII ст.). Над апсидами – конхові перекриття.

Фасади собору ззовні розчленовані пілястрами: пласкими на першому ярусі та зі складним профілюванням на другому. При цьому членування першого

¹ Назва відповідно до Реєстру нерухомих пам'яток України: Спасо-Преображенський собор (1036 р.)

ярусу не пов'язане із внутрішнім членуванням храму. Серед іншого, це обумовило відсутність зв'язку у розташуванні первинних входів у бічних стінах з внутрішніми осями членування собору². На відміну від першого ярусу, пілястри другого розташовані відповідно до внутрішнього членування споруди, в якому переважає центральний просторовий хрест.

Стіна відокремлює нартекс від наосу, вони сполучаються через арочні прорізи, розташовані по осях нав. Чотири хрещаті стовпи, на які спираються підпружні арки, несуть центральну баню та утворюють підбаневий простір. Східну пару стовпів утворюють торці міжапсидних стінок з проходами. В західній частині храму збереглися хори з входом із північної вежі. Вони влаштовані поверх склепінь нартексу. Хори вздовж бічних нав не вціліли (розібрані після пожежі 1750 р.). Вони були виконані як дерев'яний настил та доходили до східної пари хрещатих пілонів. Від бічних хорів лишились огорожі: 6 різьблених пірофілітових плит на прольотах аркад. Такі самі плити первинно були і в огорожі західних хорів (замінені цегляним муруванням у XVII ст.; збереглися їх закладка в пілони).

Перший ярус північної та південної аркад утворювали дві пари мармурових колон (діам. 0,5 м) з базами аттичного типу та іонічними капітелями (відкриті у демонстраційних зондажах під час реставрації 1960-х рр.). З писемних джерел відомо, що під час пожежі 1750 р. стволи колон тріснули та були обкладені цеглою (Є.М. Марков). Сучасного вигляду – круглі, з облямуванням штучного мармуру – вони набули у XIX ст. Поверх капітелей колон покладені імпортні карнизні плити з пірофіліту, на які спираються складені з плінфи стовпи аркад другого ярусу. Мармурові деталі, консолі з баз колон аттичного типу, є також в основі підпружних арок малих барабанів у південній наві.

Собор освітлюється через вікна в апсидах, стінах та барабанах. Яруси віконних прорізів у стінах співвідносяться з рівнем хорів. В апсидах та на бічних пряслах вікна розміщені відповідно до ярусів декоративних ніш, а також в люнетах центральних закомар (3 вікна). У барабані центрального куполу 8 віконних отворів, а у бічних – по 4.

Стіни собору товщ. 1,4–1,65 м, складені в техніці *opus mixtum*, з підтесаних блоків каменю (пісковик) та плінфи на темно-рожевому цем'янковому розчині. Лицьові поверхні стін складені з підтесаних кам'яних блоків та плінфи, всередині – забутовка з уламків каменю та цегли, пролита цем'янковим розчином. Пілястри, перемички, склепіння, обрамлення порталів і ніш, колонки та верхня частина пілястр виконані виключно з плінфи.

Мурування в нижній та верхній частинах стін різняться (з вис. бл. 3 м). У нижній частині переважає камінь, плінфа без знаків і міток жовтуватого та рожевого відтінку (переважно формату 34–37 × 25–28 × 2,5–3 см), зустрічається темно-червона (товста, до 4 см). Шви між рядами мурування завтовшки більше плінф. Майже по всій зовнішній поверхні стіни (у т. ч. на рівні цоколю, де стіна складена виключно з блоків каменю) нанесений шар рожевої обмазки,

² Сучасний об'єм та оформлення порталів сформувалися в ході кількох послідовних перебудов XVII–XIX ст.

розграфлений заглибленими лініями під квадри. У верхній частині стін мурування виконано в техніці з прихованим рядом, використано жовтувату плінфу (31–35 × 22–30 × 2,5–3,5 см), для деталей – лекальну. Плінфи виступаючого ряду підкреслені підрізкою. У склепіннях та підпружних арках вмуровані амфори-голосники, розташовані скупчено.

Характерна особливість зовнішнього оформлення – використання декоративного мурування з плінфи у вигляді орнаментальних вставок символічного значення на фасадах (у тимпанах закомар, у просторах між арками, на сходовій вежі та центральному барабані тощо). Пояси меандру вміщені у найбільш помітних місцях фасадів. Ускладнений меандровий пояс (нині закритий тиньком) завершує барабан центральної глави. Дещо нижче цього поясу та на західному фасаді є зображення хрестів, літер («Л» та «М»), подібні до сходинок фігури («Лествиця Іакова» – ?). Поверхня стін оброблена в два етапи, з нанесенням лицьового шару розчину; плінфи декоративного мурування виступають над обмазкою та підкреслені прографленими по ній контурами.

Фундаменти закладені на глиб. 2,7–2,8 м від давньої поверхні (до 3,3 м від сучасної). Їх шир. сягає 3 м, в основі апсиди вони переходять у суцільну платформу. Стрічки фундаментів закладені в рови (глиб. 1,3 м), впущені з дна будівельного котловану. Котлован глиб. 1,9 м від рівня давньої поверхні. У внутрішньому периметрі будівлі він заповнений до рівня первинної підлоги вивільненням з ровів ґрунтом. Закладена у рів частини фундаментів складається з колотого каменю, пролитого розчином, в їх основі – дерев'яні субструкції. Зверху внутрішній край ровів перекриває закладка з плоских каменів. Вище цього рівня фундамент складений з підтесаних блоків пісковика на цем'янковому розчині. Сітка фундаменту включає також поперечні стрічки, на які спираються стіна між нартексом та наосом, пілони та колони.

Розкопками в соборі виявлено залишки підлог XI–XIX ст., які послідовно змінювали одна одну. Сучасна – з метлаських плиток заводу Бергенгейма (м. Харків) улаштована 1902 р., під нею була чавунна 1792–1798 рр. (демонтована під час ремонтів 1870-х – 1890-х рр.); нижче – з керамічних плиток XVIII ст.; дерев'яна підлога XVII ст. (згоріла); глиняна післямонгольської доби та дві давньоруські. Первинна, утворена заливкою цем'янковим розчином, знаходиться на глиб. бл. 1 м від сучасної поверхні. У вівтарі її перекривала підлога з полив'яних плиток (XII ст.), в наосі – з різьблених інкрустованих (?) плит пірофіліту (XII ст. – ?).

Давнє улаштування вівтаря було перероблене в XVII ст. Під час археологічних розкопок 1968 р. у центральній апсиді виявлено рештки давньоруського синтрону й престолу та дерев'яної передвівтарної огорожі (темплону). Над престолом був ківорій, від якого віділіли основи стовпів. У тайнику під престолом знайдено срібну скриньку-мошеницю.

Первинно інтер'єр собору був декорований фресковим живописом. Його залишки збереглися під пізнім (XVIII–XIX ст.) розписом. У цілому протягом XX ст. вдалось зафіксувати бл. 20 незначних за площею та сильно ушкоджених фрагментів фресок (на внутрішніх площинах арок та ніш, на другому ярусі пілонів та в барабанах куполів). Найкраще живопис собору репрезентувала фрес-

ка із зображенням святої (за М.О. Макаренком – Ніни, просвітительки Грузії, або св. Текли), вміщена на внутрішній поверхні арки під північно-західним куполом. У 1927 р. цей фрагмент зняли та перенесли на зберігання у Чернігівський історичний музей, де він і був втрачений під час Другої світової війни.

Крім залишків фресок, на рівні хорів відкрито кілька десятків малюнків (хрести, постаті людей тощо), зроблених на поверхні тиньку давньоруського часу фарбами червоного та чорного кольорів. Також у соборі виявлено кілька десятків графіті XII–XVII ст.

Під час археологічних досліджень знайдено уламки мармурових архітектурних деталей, плит пірофіліту (у т. ч. різьблені деталі омфалію), шматки листів свинцевої покрівлі, віконниці, голосники тощо.

Найдавніші прибудови до собору були споруджені в техніці *opus mixtum* та датуються XI ст.: північна сходовая вежа, північна та південна капели. Окрім цього, під час розкопок було виявлено залишки південного притвору, закладеного водночас з собором та розібраного ще в XI ст. Двоярусна південно-східна прибудова, т. зв. «хрещальня», та південна галерея були збудовані в техніці рівношарового мурування і датуються XII ст. До сьогодні збереглася лише сходовая вежа. Її основою слугує більша за площею прямокутна платформа, закладена на глиб. 1,26 м від давньої поверхні (1,76 м від сучасної). Як в наш час, так і в давнину споруда мала єдиний вхід – ззовні, на першому поверсі. В середині неї знаходяться гвинтові сходи, що ведуть нагору. На другому ярусі через прохід вони сполучаються із західним відсіком хорів собору.

Згідно повідомленням літопису, Спасо-Преображенський собор заснований сином Володимира Великого Мстиславом під час князювання у Чернігові (1024–1036 рр.), але за його життя не був добудований. Завершення будівництва найчастіше пов'язують із діяльністю князя Святослава Ярославича (1054–1076 рр.).

В кін. XIX – на поч. XX ст. вважали, що архітектура собору споріднена з архітектурою християнських храмів Кавказу (Г.К. Лукомський, М.І. Петров, Ф.І. Шміт). Надалі в літературі затвердилась думка щодо його приналежності столично-константинопольській архітектурній школі (Г.Г. Павлуцький, І.Е. Грабар, О.І. Комеч). Сучасні дослідження дозволяють виділити в історії пам'ятки два будівельні етапи, відмінні за стилем (М.В. Холостенко, О.М. Іоаннісян, О.Є. Черненко). Спочатку собор створювався в традиціях, властивих малоазійсько-кавказькій провінційній візантійській архітектурі. Завершували його будівництво майстри, пов'язані зі столично-константинопольською школою.

За давньоруської доби собор відіграв роль головної святині Чернігово-Сіверщини та слугував усипальною для представників місцевої гілки роду Рюриковичів. В храмі були поховані наступник Мстислава Володимировича на чернігівському престолі – Святослав Ярославич [ПСРЛ 2001а: 199] і його нащадки: Гліб Святославич [ПСРЛ 2011а: 200], Олег Святославич [ПСРЛ 2001б: 282], Ярослав Всеволодович [ПСРЛ 2001б: 408] та канонізовані православною церквою Ігор Ольгович [ПСРЛ 2001б: 707] і митрополит Константин [ПСРЛ 2001а: 349]. За свідцтвом XVI ст., до Спасо-Преображенського собору були

також перенесені з Орди мощі Михайла Всеволодовича та боярина його Федора (1246 р. – ?)

Сліди існування давньоруських гробниць та поховальних ніш-аркасоліїв виявлено під час розкопок у прибудовах собору: в північній та південній капелах, у «хрещальні», а також у південному відсіку нартексу.

Після монгольської навали собор поступово прийшов у запустіння, його склепіння частково обвалилися. Відомо, що у 1631–1648 рр. храм належав унійній церкві. Можливо, тоді ж було розпочато ремонтні роботи. Згідно з текстом епітафії В.К. Дуніна-Борковського, капітальний ремонт та реконструкція Спаського собору здійснювались у 1670-х рр. його коштом (зведено барокові бані, надбудовано апсиди, відновлено прибудови).

Собор зазнав значних руйнувань під час пожеж 1718 та 1750 рр. (знищене внутрішнє оздоблення, вигоріли хори над бічними навами тощо). У 1791–1792 рр. здійснили капітальний ремонт (проект І.Д. Яснигіна): барокові бані були розібрані та зведені нові, увінчані куполами; розібрані давні прибудови; замість «хрещальні» споруджена вежа; на вежах побудовано нові верхи тощо.

У 1818 р. до собору з трьох боків прибудували тамбури, в стилі ампір оформили колони та зробили карнизи в інтер'єрі (проект А.І. Карташевського). Ремонтні (у т. ч. роботи з відновлення живопису) проводилися також у 1834–1851 рр. та 1871–1891 рр. У 1890 р. покрівля на куполах була позолочена, при цьому завершення веж перероблені. У 1899 р. собор обладнано паровим опаленням. У 20-х рр. ХХ ст. під наглядом І.В. Моргилевського знов проводилися ремонтні роботи, було переобладнано опалювальну систему.

Храм до 1926 р. був діючим. У 1927 р. постановою РНК УСРР визнаний історико-архітектурною пам'яткою всеукраїнського значення та переданий у відання Народного комісаріату освіти. У 1929 р. постановою РНК УСРР включений, разом з іншими пам'ятками Чернігова, до ЧІКЗ. Надалі споруда використовувалась як фондосховище ЧДІМ (нині – ЧОІМ ім. В.В. Тарновського). 1937 р. була тимчасово передана під склад бази «Головриба», а у 1938 р. розпорядженням РНК УРСР повернута у використання Чернігівському музею.

В ході бойових дій 1941 р. собор був ушкоджений снарядом. У 1942 р. храм передали церковній общині та відремонтували. У 1947 р. був забілений монументальний живопис ХІХ ст. 1961 р. собор знову був закритий. Протягом 1966–1982 рр. пам'ятку реставрували в існуючому об'ємі зі збереженням пізніх нашарувань водночас з виявленням елементів давньої архітектури у межах сформованого вигляду та пристосуванням для музейного використання (автори проекту М.В. Холостенко та М.М. Говденко, консультант Г.Н. Логвин). Серед іншого, в ході робіт зовнішнє тинькування фасадів було замінено, в зондажах відкрито ділянки первісної кладки для демонстрації її особливостей та колориту. Реставрація монументального живопису здійснювалась у 1979–1996 рр. (реставратор В. Поліщук). У 1970-х рр. споруду обладнано новою системою опалення.

З 1967 р. пам'ятка входить до складу Софійського заповідника, потім – ЧДАІЗ (нині – НАІЗ «Чернігів стародавній»). У 1990 р. собор був переданий у

користування Чернігівському єпархіальному управлінню УПЦ МП. Нині храм є діючим.

Матеріали досліджень (наукові звіти, колекції архітектурних та археологічних матеріалів, креслення, світлини, замальовки тощо) зберігаються в НЗ «Софія Київська» (м. Київ), НА ІА НАН України (м. Київ), Архіві УкрНДІпроектреставрація (м. Київ), НА ПМК РАН (м. С-Петербург, РФ), Науково-дослідному музеї Академії мистецтв (м. С-Петербург, РФ), НАІЗ «Чернігів стародавній», ЧОІМ ім. В.В. Тарновського.

ДЖЕРЕЛА

Архівні джерела

Архів Українського державного науково-дослідного та проектного інституту “УкрНДІпроектреставрація”, м. Київ

Фонд зберігання 631. Спасо-Преображенський собор:

Холостенко Н.В. Отчёт об исследованиях 1968–69 гг. внутри Спасо-Преображенского собора в Чернигове. – Б/н.

Шевченко О., Отченашко В., Граужис О., Косьяненко В. Памятник архитектуры XIX в. Ризница (крещальня) Спасо-Преображенского собора в г. Чернигове. Проект ремонтно-реставрационных работ. Предварительные работы. – Киев, 1990. – Том 1.

Шевченко О.Ю., Граужис О.А., Рожков А.А. Памятник истории и архитектуры Спасо-Преображенский собор в г. Чернигове. Противоаварийные работы по юго-восточной башне собора. – Киев, 1990.

Науковий архів Інституту археології НАН України, м. Київ

Фонд ВУАК. Спр. 23. Звідомлення про історично-архітектурні дослідження в м. Чернігові. Арк. 7.

Фонд експедицій. 012/217. Черненко О.Є., Іоаннісян О.М., Новик Т.Г. та інші. Звіт про науково-рятивні археологічні дослідження Спасо-Преображенського собору в Чернігові. – Чернігів, 2012. – Том I (частини 1, 2).

Фонд експедицій. 012/218 Черненко О.Є., Іоаннісян О.М., Новик Т.Г. та інші. Звіт про науково-рятивні археологічні дослідження Спасо-Преображенського собору в Чернігові. – Чернігів, 2012. – Том II (частини 1, 2).

Фонд експедицій (б/н). Черненко О.Є., Іоаннісян О.М., Новик Т.Г. та інші. Звіт про науково-рятивні археологічні дослідження Спасо-Преображенського собору в Чернігові. – Чернігів, 2013.

Фонд експедицій (б/н). Черненко О.Є., Новик Т.Г. Звіт про наукової археологічні дослідження Спасо-Преображенського собору в Чернігові. – Чернігів, 2014. – Том II (ч. 1, 2).

**Національний архітектурно-історичний заповідник
«Чернігів стародавній», документальний фонд**

ДАГР-1765. Схема розміщення зондажів. Південний фасад Спаського собору в Чернігові. Копія, ІХ. – 1967.

ДФ-1756. Фотофіксація реставрації настінних розписів південної нави Спасо-Преображенського собору у Чернігові у 1987–1990 рр. – Б/р.

КН-326/1; АГр-395. Зображення інтер'єру Спасо-Преображенського собору ХІ століття у 70-х роках ХХ ст. Художня реконструкція. – Б/р.

КП-427/1; ДФ-71. Спасо-Преображенський собор. Отчёт. – Б/р. – Том І.

КН-427/2; ДФ-72. Спасо-Преображенський собор. Отчёт. Дневники и фото-иллюстрации. – Б/р. – Том ІІ.

Опубліковані джерела

Бережков, 1911б. – С. 273.

Добровольский, 1902а. – С. 1–68.

Ефимов, 1908. – С. 65–198.

Маркевич, 1852. – С. 34–41.

Милорадович, 1899. – С. 3–11, 23–26.

ПСРЛ, 2001а. – 150, 199, 200, 349.

ПСРЛ, 2001б. – 282, 408, 707.

Шафонский, 1851. – С. 272–276.

Література

Адруг, 2008. – С. 96–100.

Адруг, 2012. – С. 7–10.

Архипова, 2007. – С. 569–617.

Архипова, 2010. – С. 525–576.

Асєєв, 1959. – 20 с.

Бережков, 1911а. – С. 1–28.

Ванжула, 2014. – С. 57–72.

Ванжула, 2015а. – С. 117–119.

Висоцький, 1984. – С. 92–96.

Віроцький, 1998. – С. 32–57.

Говденко, 1996б. – С. 143–151.

Говденко, 2003. – С. 6–8, 15, 17–18, 20–22, 24–25, 27–28, 31.

Дорофієнко, 1996. – С. 56–57.

Иоаннисян, Ивакин, Черненко, 2017. – С. 85–129.

Иоаннисян, Черненко, 2013. – С. 22–25.

Иоаннисян, Черненко, 2017а. – С. 423–447.

Карнабед, 1988. – С. 32–35.

Кіплік, 1930. – С. 261–270.

Комеч, 1975. – С. 9–26.

Комеч, 2007а. – С. 128–141, 143–147.

Комеч, 2007в. – С. 161–182.

Коренюк, 2010. – С. 577–656.

Коренюк, Світлична, 2010. – С. 55–71.

- Лашкарёв, 1902. – С. 150–164.
Логвин, 1969. – С. 193–198.
Лукомский, 1912. – С. 23–24.
Макаренко, 1924а. – С. 240–244.
Макаренко, 1924б. – С. 7–13.
Макаренко, 1928а. – С. 185–196.
Макаренко, 1929. – С. 1–80.
Моргилевський, 1928а. – С. 169–183
Нестуля, 1995б. – С. 183, 187–188.
Нікітенко, Черненко, 2013. – С. 147–154.
Павлинов, 1894. – С. 8–13.
Петров, 1915. – С. 3–47.
Петров, 1917. – С. 183–195.
Подлевський, 2017а. – С. 62–72.
Поліщук, 1996. – С. 57–58.
Попова, Сарабьянов, 2007.– С. 184, 186.
Пуцко, 1992. – С. 34–37.
Раппопорт, 1982. – С. 39–40.
Сарабьянов, 2006. – С. 375–382, 391–393, 396–400.
Спас Чернігівський, 2011. – 191 с.
Спасо-Преображенский соборный, 1882. – С. 81–82.
Степанова, 2012. – С. 130–135.
Фесенко, 1987. – С. 41–42.
Историко-статистическое описание, 1874. – С. 1–60.
Холостенко, 1967б. – С. 19–20.
Холостенко, 1969. – С. 34–41.
Холостенко, 1972б. – С. 49.
Холостенко, 1974. – С. 199–202.
Холостенко, 1990. – С. 6–18.
Черненко, 2015а. – С. 144–147.
Черненко, 2015б. – С. 69–85.
Черненко, 2016в. – С. 12–19.
Черненко, 2016г. – С. 83–97.
Черненко, 2017г. – С. 101–114.
Черненко, Новик, 2017а. – С. 213–218.
Черненко, Новик, Іоаннісян, 2013. – С. 321–329.
Черненко, Новик, Іоаннісян, 2015. – С. 328–338.
Шмит, 1919. – С. 31–32.
Юбилейный сборник, 1893. – С. 69–82.
Ярошенко, 2014б. – С. 98–105.
Ясновська, 2005. – С. 37–39.

7. Терем однокамерний (світська споруда)¹

м. Чернігів

Охоронний номер: 2899

Залишки терему знаходяться у центральній частині стародавньої фортеці-дитинця (ур. Вал), між Спасо-Преображенським (*див. ст. 6*) та Борисоглібським (*див. ст. 2*) соборами, під альтанкою поч. ХХ ст.

Пам'ятку відкрив М.В. Холостенко у 1950 р. Її досліджували М.В. Холостенко, В.А. Богусевич та М.М. Говденко в 1951 р.

М.В. Холостенко датував терем 50-ми – 60-ми рр. ХІ ст., П.О. Раппопорт – першими десятиліттями ХІІ ст., О.М. Іоаннісян – другою пол. 80-х – першою пол. 90-х рр. ХІ ст.

Від споруди вціліли ушкоджені пізніми похованнями нижні частини стін та фундаменти. Вона була квадратна у плані (7,5 × 7,5 м), на кутах – пілястри (шир. 1,5 м; винос. – 0,27 м) із захрестами. Посередині південно-західної стіни знаходився дверний проріз шир. 0,76 м. За реконструкцією М.В. Холостенка, це терем – трьохярусна баштоподібна споруда світського призначення із склепінчастим перекриттям (принаймні на нижньому поверсі) та шатровим дахом. За І.М. Ігнатенком, це – дзвіниця, подібна до середньовічних дзвіниць Західної Європи.

Стіни будівлі товщ. 1,4 м збереглися на вис. 0,4–0,5 м, що відповідає 5–7 рядам мурування. Вони складені з плінфи (переважно жовтуватого кольору, формату 36–39 × 27–28 × 2,3–3 см; деякі мають знаки на торцях) та каменю на цем'янковому світлому жовто-рожевому розчині. Мурування частково змішане, частково рівношарове. Лицьові поверхні стін складені з цілих цеглин та каменю, середина ж заповнена шарами уламків цегли та камінням, пролитими розчином. На зовнішніх фасадах вціліли рештки обмазки. Ззовні вздовж стін було мостіння з плит пірофіліту, покладених на шар підготовки з цем'янкового розчину та цегляного бою.

Фундаменти впущені на глиб. 1,1–1,2 м у культурний шар Х – поч. ХІ ст. та не досягають материка. Вони складені з великих та дрібних шматків каменю, а також уламків плінфи, на цем'янковому розчині; у верхній частині – з шарів каменю та 1–2 рядів плінфи. В основі та по верху фундаментів виявлені рештки дерев'яних лежнів, скріплених мідними штирями.

Під час археологічних робіт знайдено плінфу та фігурну цеглу (у т. ч. від аркатурного поясу), оплавлені шматки свинцевих листів покрівлі, полив'яні керамічні плитки чорного та жовтого кольорів тощо. Також виявлено шматки обмазки з розписом двох типів по двошаровому тиньку: крупний декоративний орнамент, виконаний у корпусній техніці в червоному та чорному тонах (від оформлення верхньої частини зовнішніх фасадів – ?) та виконаний тонкою кистю рослинний орнамент в яскравих червоному, зеленому, жовтому, чорному тонах (оформлення інтер'єру – ?).

¹ Назва відповідно до Реєстру нерухомих пам'яток України: Фундамент терема однокамерного (друга пол. ХІ – поч. ХІІ ст.).

Згідно з початковою версією, це терем, згаданий в розповіді про похорон князя Давида Святославича в «Слові о князях» (В.А. Богусевич). Однак в сучасній літературі прийнято вважати, що це – терем «Красного двору», Володимира Мономаха часів його княжіння в Чернігові (М.В. Холостенко, О.М. Іоаннісян та ін.).

Судячи з усього, руйнування будівлі було спричинено пожежею та, як наслідок, вертикальними наскрізними тріщинами, що утворились у фундаментах північної стіни. На думку М.В. Холостенка, це сталося під час міжусобної війни 1096 р. між Олегом Святославичем та Володимиром Мономахом. У ході перепланування княжого двору перед будівництвом Борисоглібського собору руїни терему розібрали.

У XVII ст. впритул до фундаментів споруди з півночі прибудували пілон південної проїзної брами Борисоглібського монастиря. Тоді ж руїни пристосували для використання в якості погребу: перекрили склепінням, розтесали північну та південну стіну, облаштували сходи з цегли-пальчатки і глиняну підлогу. Пізніше вона була розібрана до рівня денної поверхні (водночас з мурованою огорожею монастиря у 1791 р. – ?) та засипана цегляним щебенем.

Після завершення розкопок пам'ятка засипана ґрунтом з відвалів. Станом на лютий 2019 р. знаходиться на глибині 0,4 м під асфальтовою доріжкою, альтанкою поч. XX ст. та зеленою зоною між Спаським та Борисоглібським соборами.

Матеріали досліджень (наукові звіти, креслення, колекції знахідок, світлини) зберігаються у НЗ «Софія Київська» (м. Київ), НА ІА НАН України (м. Київ), Державному Ермітажі (м. Санкт-Петербург, РФ), ЧОІМ ім. В.В. Тарновського.

ДЖЕРЕЛА

Архівні джерела

Архів Національного заповідника «Софія Київська», м. Київ

НДФ 6103/1. Холостенко Н.В. Отчёт экспедиции 1950 года треста «Строймонумент» по исследованиям Борисоглебского собора в Чернигове. – Киев, 1951. С. 2–40.

Науковий архів Інституту археології НАН України, м. Київ

Фонд експедицій. 1951/10. Богусевич В.А., Холостенко Н.В. Раскопки черниговских каменных дворцов XI–XII вв. // В.А. Богусевич. Черниговская экспедиция. – С. 4–18.

Опубліковані джерела

Памятник литературы, 1980. – С. 340.

Література

- Богусевич, Холостенко, 1952. – С. 32–42.
Иоаннисян, 2007а. – С. 139–142, 173–174.
Иоаннисян, 2012. – С. 37–41, 43, 45.
Ігнатенко, 2015. – С. 177–178.
Раппопорт, 1982. – С. 40–41.
Холостенко, 1963б. – С. 3–17.

8. Терем (Споруда під Борисоглібським собором)

м. Чернігів, вул. Преображенська, 1

Складова частина пам'ятки Борисоглібський собор, охоронний номер 812

Залишки будівлі (т. зв. «двокамерний терем») знаходяться на території стародавньої міської фортеці-дитинця (ур. Вал). Вони збереглися під північною навою Борисоглібського собору (*див. ст. 2*), нижче рівня його первинної підлоги.

Пам'ятка була виявлена та досліджувалася М.В. Холостенком у 1956 р. під час робіт, пов'язаних з реставрацією Борисоглібського собору.

Споруду зазвичай датують 80–90-ми рр. XI ст. та пов'язують із княжінням у Чернігові Володимира Мономаха (М.В. Холостенко, П.О. Раппопорт, О.М. Іоаннісян та інші). Натомість В.А. Богусевич відносив її будівництво до часів правління чернігівського князя Давида Святославича (1097–1123 рр.).

Від будівлі площею $9,8 \times 6,5$ м уціліли фундаменти та нижні ряди мурування стін північної частини, а також залишки фундаментів південної. Майже паралельна будівлі Борисоглібського собору північна стіна та прилеглі до неї ділянки трьох поперечних стін збереглися до вис. 0,7 м. Вони сильно ушкоджені похованнями XII–XIII ст. та склепами XVII–XVIII ст. (серед них і склеп Лазаря Барановича, 1693 р.).

Західна та дві крайні поперечні стіни товщ. 1,2 м, середня поперечна – 1,57 м. У північній частині на зовнішніх фасадах є залишки плоских кутових пілястрів, поєднаних без захрестів, а на північному фасаді ще й плоский пілястр по осі середньої стіни. Винос пілястрів – 27 см; завширшки вони такі ж, як відповідні їм стіни.

Стіни складені в техніці *opus mixtum*. Прошарки світло-жовтої плінфи (переважно формату $33\text{--}36 \times 26\text{--}28 \times 2,5\text{--}3,5$ см; є знаки на торцях та мітки на пастелистій поверхні) покладені на рожевому цем'янковому розчині з прихованим рядом. Через 3–4 ряди вони перемежуються з шарами каменю. На зовнішніх поверхнях стін проміжки між виступаючими рядами плінфи та каменю вкриті заглаженим рожевуватим тиньком. Фундамент закладений на глиб. 1,1 м (на 0,7 м глибше за фундаменти Борисоглібського собору), складений із глиб каменю (пісковіку) та уламків плінфи, в його основі – дерев'яні лежні. Він впущений у культурний шар поселення X – поч. XI ст., що передувало мурованому будівництву на цій ділянці дитинця.

Під час досліджень знайдено лекальні плінфи, частину кам'яної бази колони, керамічні щиткові хрестоподібні плитки для підлоги ($16 \times 14 \times 1,9$ см), залишки мурування склепін з слідами фрескового розпису у корпусній техніці по двошаровому тиньку, уламки аркових перемичок вікон, фрагменти свинцевої покрівлі тощо.

В.А. Богусевич висловив припущення, що з цією спорудою могли бути пов'язані білокам'яні різьблені блоки, знайдені в Борисоглібському соборі у пізніх закладках. Утім, більшість фахівців вважають таке припущення хибним.

Згідно з висновками М.В. Холостенка, це була двокамерна споруда світського призначення – князівський терем (баштоподібний, принаймні двоярусний, з

внутрішніми сходами в середній, більш товстій стіні). Водночас висловлювалось припущення (В.А. Богусевич, Ю.С. Асеев), що це – храм, який передував існуючому Борисоглібському собору, і саме він загаданий у «Слові о князях», в розповіді про смерть Давида Святославича. Втім, більшість сучасних дослідників визнають світське призначення споруди через відсутність залишків апсиди та невідповідну традиціям давньоруського храмового зодчества пропорцію приміщень (східна частина менше західної).

Виникнення будівлі пов'язують з діяльністю візантійської артїлі, яка працювала в Чернігові за часів княжіння Володимира Мономаха (О.М. Іоаннісян). Як засвідчують результати археологічних досліджень, будівля загинула внаслідок пожежі, а згодом була розібрана. Її рештки використали в муруванні фундаментів Борисоглібського собору та в засипці під його підлогу. На думку М.В. Холостенка, терем згорів під час штурму Чернігова Святополком Ізяславичем та Володимиром Мономахом у 1069 р. [ПСРЛ 2001а: 230].

Під час реставрації 50-х рр. ХХ ст. північна частина споруди була музеєфікована. В ході підготовки до музеєфікації склепи ХVІІ–ХVІІІ ст. розібрали; поховання (у т. ч. поховання Лазаря Барановича) перенесли в північну апсиду Борисоглібського собору. Збережені давні мурування закріпили. Із заходу, зі сходу та з півдня їх огородили спорудженим на рівні підлоги ХІІ ст. бетонним бордюром. На бордюрі встановили трубчасту огорожу на трубчастих стійках. Для забезпечення можливості огляду із заходу улаштували сходи до рівня підмурків стін будівлі.

Матеріали досліджень (звіти, колекції архітектурних та археологічних матеріалів, креслення, світлини, замальовки тощо) зберігаються в НЗ «Софія Київська» (м. Київ), Архіві УкрНДІпроектреставрація (м. Київ), НАІЗ «Чернігів стародавній».

ДЖЕРЕЛА

Архівні джерела

Науковий архів Національного заповідника «Софія Київська», м. Київ

Отчёт об исследованиях древнего пола памятника архитектуры XII века Борисоглебского собора в гор. Чернигове и открытых ниже его остатков сооружения. – Киев, 1956. – Т. I–IV.

Опубліковані джерела

Памятник литературы, 1980. – С. 340.

ПСРЛ, 2001а. – 230.

Література

Асеев, 1988. – С. 136.

- Богусевич, 1961. – С. 81–82.
Воробьёва, 1976. – С. 177–178.
Воробьёва, Тиц, 1974. – С. 108.
Игнатенко, 2003. – С. 37–39, 46.
Иоаннисян, 2007а. – С. 143, 144, 173, 174.
Иоаннисян, 2012. – С. 37–38.
Коваленко О., Острянко, Тригуб, 2015. – С. 246.
Раппопорт, 1982. – С. 42.
Холостенко, 1963б. – С. 3–7.
Холостенко, 1967а. – С. 188–210.

9. Церква на «Верхньому замку»¹

м. Чернігів

Охоронний номер: 5005

Залишки церкви розташовані у північно-східній частині площадки Верхнього замку (підвищення на краю надзаплавної тераси р. Десна) в південно-західній частині стародавньої міської фортеці-дитинця (ур. Вал), нижче рівня сучасної поверхні.

Вперше існування залишків давньої монументальної споруди на Верхньому замку було відзначено Ю.С. Віноградським у 1919 р. У 1973 р. в ході спостереження за здійсненням земляних робіт їх зафіксував А.А. Карнабед. Розкопали та дослідили пам'ятку П.М. Гребінь та В.П. Коваленко у 1989–1990 рр.

Церква була датована В.П. Коваленком поч. XII ст., І.М. Ігнатенком – другою пол. XII ст. Утім, факт повторного використання архітектурних матеріалів для її будівництва дозволяє припустити і більш пізнє датування (О.Є. Черненко).

Від церкви збереглися фундаменти і невеликий фрагмент кладки на східному фасаді південного пілону, ушкоджені перекопами (поховання цвинтарю церкви Михаїла та Федора XVII ст.). Східна (апсидна) частина майже повністю знищена внаслідок обвалу краю тераси у давнину.

За плановою структурою пам'ятку можна віднести до найбільш поширеного типу християнських культових споруд. Це невеликий (13,5 × 10,25 м) однональний безстовпний храм з нартексом, утвореним виступаючими з поверхні південної та північної стін пілонами. Судячи з такої схеми, він мав купольне склепіння, яке спиралося на підпружні арки, перекинуті між пристінними опорами, розташованими по кутах наосу.

Фундаменти споруди закладені у рови шир. від 1,55 м (західна стіна) до 2,05 м (північна стіна), глиб. 1,2–1,5 м. Рови прорізали культурний шар більш раннього поселення (X–XII ст.) та не сягали материка. У внутрішньому периметрі ровів збереглися залишки споруд, що передували монументальному будівництву.

На дні ровів була тонка (2–3 см) заливка вапняним розчином поверх піщаної підсипки. Вище їх заповнювали уламки пісковику (20–30 × 10–20 см) та вторинно використаної плінфи (червоного, жовтого, помаранчевого кольорів; різноформатна, завтовшки від 2,5 до 4,5 см). При цьому у підмурках північної стіни були використані цілі будівельні блоки, у т. ч. частина арочної перемички віконного прорізу. Там само зустрічалися фрагменти керамічних полив'яних плиток для підлоги та тиньку з фресковим розписом. Ці бутові шари через кожні 20–30 см були пролиті вапняним розчином. У деяких місцях у підшову фундаментів були закладені валуни (північна стіна, апсида).

На південний захід від фундаментів виявлено розвали давньоруських будівельних матеріалів, використаних для будівництва укріплень «Верхнього зам-

¹ Офіційна назва пам'ятки: Залишки церкви (XII ст.).

ку» у XVII ст. (І.М. Ігнатенко). Розвали включали окремі блоки, у т. ч. арочні. На блоках збереглися рештки білого вапняного тиньку (товщ. до 1 см), обмазки внутрішньої поверхні та затирки зовнішньої поверхні (блідо-рожевим розчином з імітацією рустів). Блоки були складені з уламків плінфи (переважно 31–33 × 23–26 × 3,5–4 см жовтого та кремового кольорів, є знаки на торцях та мітки на пастелистій поверхні), покладеної цілими торцями назовні у рівношаровій техніці на вапняно-цементно-жукіновому розчині; зустрічались окремі лекальні плінфи. У розвалах також було знайдено уламки керамічних плиток для підлоги (14 × 14 × 2–2,5 см), вкритих темно-зеленою та вишневою поливою.

На думку В.П. Коваленка, церкву спорудила чернігівська артіль зодчих. Руйнування пам'ятки він відніс до серед. XIII ст. І.М. Ігнатенко припускає, що це збудована на княжому дворі Михайлівська церква, згадана у літописі під 1174 р. (*«заложыша церковь каменну в Чернигове на княжеском дворе св. Михайла»* [ПСРЛ 20016: 652]). Втім, не виключено, що історія храму пов'язана з реконструкцією «Верхнього замку» Вітовтом у 1380 р. (у «Предословіі о великих князех литовских» згадано, що Вітовт *«начя соиздати грады многия и зарубил Киевъ и Черниговъ...»* [ПСРЛ 1907: 605]). Згідно з висновками І.М. Ігнатенка, руїни церкви існували до XVII ст., коли їх рештки, збережені вище рівня поверхні, використали для потреб будівництва фортеці.

Після завершення розкопок залишки церкви були законсервовані (засипані піском). Станом на 2019 р. вони знаходяться на глибині бл. 0,3 м, під виконаним у 1993–1994 рр. відтворенням у бетоні бастионних укріплень міської фортеці та мостінням оглядової площадки (на північний схід від пам'ятника Т.Г. Шевченку).

Матеріали археологічних досліджень (наукові звіти) зберігаються в НАІЗ «Чернігів стародавній».

ДЖЕРЕЛА

Архівні джерела

Науковий архів Інституту археології НАН України, м. Київ

Фонд експедицій. 1976/149. Карнабед А.А. Об архитектурно-археологических исследованиях 1976 г. на территории охранной зоны и зоны регулирования застройки Черниговского государственного архитектурно-исторического заповедника. – Чернигов, 1977. – С. 12.

Опубліковані джерела

ПСРЛ, 20016. – 652.

ПСРЛ, 1907. – 605.

Література

- Гребень, 1992. – С. 66–67.
Гребень, Коваленко, 1990. – С. 23–24.
Гребінь, Коваленко, 1993. – С. 16, 21, 23.
Ігнатенко, 2012. – С. 39–41.
Коваленко, 1990а. – С. 23–24.
Коваленко, Раппопорт, 1992. – С. 47–48.
Коваленко О., 2006. – С. 170–171.
Черненко, 2016б. – С. 86.

10. Церква-усипальня¹

м. Чернігів

Охоронний номер: 5003

Залишки церкви-усипальні розташовані у північно-східній частині стародавньої міської фортеці-дитинця (ур. Вал), на схід від будинку кол. поштової станції (вул. Музейна, 8) та за 20 м західніше від воріт «Княжого двору» (див. ст. 3), нижче рівня сучасної поверхні.

Відомості про існування у XVIII ст. руїн давнього трипрестольного храму неподалік від відбудованої В.К. Дуніним-Борковським церкви Благовіщення наведено в описах Чернігова О.Ф. Шафонського, О.Є. Маркова та інших. Археологічно пам'ятку вперше зафіксував у 1979 р. А.А. Карнабед. Розкопали та досліддили її в 1985–1986 рр. В.П. Коваленко та П.О. Раппопорт.

Церква датується дослідниками останньою чвертю XI ст.

Це невеликий (14,9 × 11,8 м) чотиристовпний трьохапсидний хрестовокупольний храм. Його західна частина була прорізана теплотрасою другої пол. XX ст., при цьому південна апсида виявилася повністю знищеною.

У храмі було два яруси: напівпідземний та наземний. Від склепінчастого напівпідземного ярусу-крипти до вис. 2 м збереглися фундаменти та стіни. Його підлога знаходилась на 1,4–1,5 м нижче за рівень оточуючої давньої поверхні. З наземним поверхом крипта поєднувалася через розташовані із заходу сходи.

Про призначення крипти свідчать поховальні ніші-аркасолії у північній та південній стінах. У аркасоліях на момент розкопок збереглися рештки розбитих і пограбованих гробниць із плінфи та пірофіліту. Майже повністю вціліла північна ніша-аркасолій (довж. 2,2 м, вис. 1,8 м, глиб. 1 м). Її дно було на 0,8 м вище за підлогу крипти; мурування стінки виконано декоративною кладкою з плінфи.

Власне храмом слугував наземний поверх. Вхід до нього вів із півдня через високий ганок зі сходами. Залишки підмурків ганку збереглися у вигляді великої (довж. 3 м) прямокутної стінки, що проходила паралельно південній стіні храму, на відстані 0,7–0,8 м від неї.

Товщина стін церкви (1,2–1,4 м) виключала наявність внутрішньостінних сходів на хори. Скоріш за все, їх не було. Стовпи Т-подібної форми (витягнуті за повздовжньою віссю; із виступами, повернутими у бік центральної нави) з'єднувались між собою арками (збереглися основи, «п'яти»). Із західної пари стовпів арки були перекинуті ще й на західну стіну. Всередині лопатки (шир. 0,3 м, винос – 0,3 м) були тільки на західній стіні. Ззовні стіни розчленовувались плоскими лопатками (шир. 1 м, винос – 0,2 м). Західні кутові лопатки (шир. 1,2 м, винос – 0,3 м) поєднувались із захрестами.

Стіни складені в техніці *opus mixtum* з плінфи (переважає формат 33–34,5 × 27 × 3–3,5 см жовтого, кремового, рожевого кольорів; є знаки на торцях²) та

¹ Назва відповідно до Реєстру нерухомих пам'яток України: Фундамент церкви-усипальниці (кін. XI ст.).

каменю на цем'янковому розчині кремового кольору. Мурування з плінфи із прихованим рядом чергується з прошарками великих, грубо обтесаних каменів, що виходять на лицьову поверхню стін. На рівні давньої поверхні з мурування виступає ряд плінф, які утворюють мостіння над фундаментом. Фундамент закладений на глиб. 1,7 м, в апсиді – до 2 м, шир. 1,5–1,6 м. Він складений з шарів каменю, які перемежуються рядами плінф; у підшву покладено дерев'яні лежні. Фундаментний рів прорізає культурний шар більш давнього поселення X–XI ст. та впущений у материк на 1 м, що на 0,3–0,4 м глибше за підлогу крини.

Підлога крини була утворена заливкою вапняного розчину поверх шару підготовки з цегляного та кам'яного щебеню. Під підлогою у напрямку північ – південь проходили дерев'яні лежні, поєднані залізними косоурами.

Під час археологічних досліджень храму в 1985–1986 рр. були знайдені уламки тиньку із залишками фрескового розпису (у т. ч. з графіті), фрагменти голосників, керамічних плиток для підлоги («щиткові» та фігурні, вкриті поливою жовтого, зеленого та чорного кольорів), уламки віконниць. Окрім цього, на прилеглий до пам'ятки із південного заходу ділянці у 2006 р. знайдено фрагмент вітражного скла із розписом (зображення людського обличчя).

Унікальність пам'ятки обумовлена тим, що це єдиний відомий у давньоруській архітектурі храм з поверхом-криптою, хоча така конструкція присутня в архітектурі східнохристиянського світу в цілому та у Візантії зокрема.

На думку В.П. Коваленка та П.О. Раппопорта, церква-усипальня споруджена візантійськими майстрами на замовлення Володимира Мономаха в роки його княжіння у Чернігові (1078–1094 рр.), найвірогідніше, в період між 1078 та 1081 рр., як припускав В.П. Коваленко, храм не лише слугував родинною усипальною, але й був монастирським. Руйнування церкви він пов'язував із взяттям Чернігова монголами (1239 р.).

Після завершення розкопок пам'ятка була законсервована – закрита дерев'яними щитами, до вирішення питання про подальшу музеєфікацію. У 1992 р. в ході благоустрою території її було засипано піском. Станом на 2019 р. залишки церкви знаходяться в межах будівельного майданчика незавершеної у 2006–2008 рр. новобудови (відтворення будинку Дворянських зібрань середини XIX ст.; вул. Музейна, 1а), на глибині бл. 1 м.

Матеріали досліджень (наукові звіти, колекції знахідок) зберігаються в НА ІА НАН України та в ЧОІМ ім. В.В. Тарновського.

² Згідно з висновками П.О. Раппопорта, це перша пам'ятка давньоруської архітектури, де з'являються знаки на торцях плінф.

ДЖЕРЕЛА

Архівні джерела

Науковий архів Інституту археології НАН України, м. Київ

Фонд експедицій 1985–1986. Коваленко В.П. Отчёт об археологических исследованиях на Черниговском детинце в 1985–1986 гг. Т. V: Исследования церкви-усыпальницы XI в.

Фонд експедицій. 2006/264. Черненко О.Є., Казаков А.Л. Звіт про охоронні археологічні дослідження на території Чернігівського дитинця у 2006 р. (вул. Горького 6-А, «Вал»). – Київ, 2006. – Т. II, ч. 1, с. 25; ч. 2, рис. 269.

Опубліковані джерела

Маркевич, 1852. – С. 44–45.

Марков, 1847. – С. 42–43

Шафонский, 1851. – С. 290.

Література

Архипова, 2014. – С. 353.

Бовда, 2015. – С. 15.

Большаков, Коваленко, 1988. – С. 106–107.

Иоаннисян, 2007а. – С. 134–139.

Коваленко, 1990б. – С. 15.

Коваленко, 2008. – С. 15–16.

Коваленко, Раппопорт, 1990. – С. 201–204.

Коваленко, Раппопорт, 1991. – С. 142–157.

Коваленко, Раппопорт, 1992. – С. 44–45.

Коваленко, Раппопорт, 1993. – С. 36–53.

Комеч, 2007б. – С. 392–394.

11. Іллінська церква¹

м. Чернігів, вул. Іллінська, 33

Охоронний номер: 818/1

Іллінська церква розташована на південь від меж стародавнього Чернігова, в ур. Болдина гора, в гирлі давньої балки, на її південному схилі, на площадці (псевдотерасі), перед входом до комплексу Антонієвих печер XI–XVIII ст.

Згідно з місцевою літературною традицією, Іллінська церква заснована св. прп. Антонієм Печерським водночас із заснуванням печерного монастиря в Чернігові (*«Антоний же пришед к Чернигову, возлюбил Болдины горы; скопав пещеру, ту ся всели. И есть ту монастир святое Богородицы, на Болдиных горах и до сего дни...»*) [ПСРЛ 20016: 185]. Традиція ця походить від праці Димитрія Ростовського (Туптала) *«Руно орошенное, Пречистая и преблагославенная Дева Мария»*. Перекази про історію церкви вміщено у п'ятому виданні, надрукованому в Чернігові 1697 р., в розділі *«Сказаніе о пещерах преподобного отца нашего Антонія»*, що слугував передмовою до розповіді про чудеса Іллінської Богоматері.

Вивчення пам'ятки було розпочате у XIX ст. П.О. Лашкар'євим та А.В. Праховим. На поч. XX ст. її досліджував Ф.Ф. Горностаєв, у 1920-х рр. – І.В. Моргілевський. Найбільш вагомим внеском у її вивчення стали роботи другої пол. XX ст. Ю.С. Асеева та Г.Н. Логвіна (1948 р.), М.В. Холостенка та М.М. Говденко (1952–1982 рр.). У 1996–1999 рр. пам'ятку досліджував І.М. Ігнатенко, у 2015–2016 рр. – О.Є. Черненко, Т.Г. Новик та К.М. Михеєнко.

Дата будівництва Іллінської церкви не визначена. Дослідники датують її приблизно: 70–80-ті рр. XI ст. (М.В. Холостенко); 90-ті рр. XI ст. (О.М. Іоанніс'ян); 1130 р. (Ю.С. Асеев); межа XII–XIII ст. (Г.Н. Логвін).

Сучасний вигляд пам'ятки склався в ході кількох послідовних перебудов XVII–XVIII ст. Однак її первинне ядро досить добре збереглося під барочними надбудовами.

Давньоруський храм (довж. 13 м, шир. 7,5 м) був одноапсидним, однобанним, безстовпним з нартексом, з пониженими відносно основного об'єму апсидою і прямокутним притвором, прибудованим із заходу.

Основа об'єму церкви – підкупольний простір. Купол спирається на підпружні арки, перекинуті між уступчастими пілонами, розташованими по кутах наосу. У давнину фасади по осях нави завершувалися закомарами, а по кутах – скатними перекриттями, улаштованими над горизонтальними трьохступчастими карнизами. Поверхня фасадів розчленовувалася плоскими пілястрами (на північному фасаді – понижені; західні – двохступчасті), кутові пілястри не мали захрестів.

Входів до храму було три: західний – через притвор, північний та південний (зміщені у бік нартексу відносно осі підкупольного простору). Північний портал перекривала арка, південний зсередини – пласка дерев'яна перемичка, ззов-

¹ Назва відповідно до Реєстру нерухомих пам'яток України: Іллінська церква (1069 р.).

ні – арка. На другому ярусі нартексу знаходилися хори, які спиралися на дві поперечні дерев'яні балки (втрачені).

У бічних стінах нартексу улаштовані ніші-аркасолії (північна глиб. 0,42 м; південна – 0,37 м). Конструктивно вони призначалися для перерозподілу навантаження у масиві стіни та могли визначати місце захоронень, здійснених під підлогою храму.

Храм освітлювався через віконні прорізи в південній стіні (у полі закомари та в нартексі над аркасолієм), в апсиді (3 вікна) та у барабані купола (8 вікон). На барабані збереглися сліди стесаних вертикальних тяг між вікнами. На північному фасаді вікна були відсутні, у полі закомари знаходилася глуха ніша, а навпроти південного вікна – перекритий аркою портал, який вів назовні. Цей портал слугував єдиним входом на хори, що вів зі схилу балки (М.В. Холостенко) або ж із розташованих ззовні дерев'яних сходів (П.О. Раппопорт) чи через втрачену прибудову (О.Є. Черненко).

Типологічно церкву відносять до храмів типу «компактний вписаний хрест» (Вол. В. Седов) або ж вважають храмом з куполом на чотирьох кутових опорах (М.В. Холостенко).

Стіни церкви товщ. бл. 1 м складені з плінфи (переважає формат $36 \times 28 \times 3,5$ см; є поодинокі знаки на торцях та мітки на постелистій поверхні), з використанням в нижній частині блоків каменю ($38\text{--}40 \times 18\text{--}20 \times 6,5\text{--}7$ см), в техніці рівношарового мурування. Будівельний розчин вапняно-цементно-яєнковий значної міцності, білий з кремовим відтінком. Шви між плінфою підкреслені однобічною підрізкою. Ззовні стіни затерті розчином з імітацією кам'яних квадратів (середній розмір рустів $32\text{--}35 \times 23\text{--}27$ см). Специфічною особливістю мурування є наявність у північній стіні нартексу двох розвантажувальних арок, розташованих на зовнішньому фасаді одна над одною (над проходом на хори та в муруванні нижнього ярусу; нижня арка відповідає аркасолію в інтер'єрі). При цьому з рівня нижньої арки кладка стіни недбала, без вичинки.

Фундаменти церкви закладені на глиб. 1 м. Вони дещо виступають за обріз стін. За різними даними, фундаменти улаштовані з плінфи (М.М. Говденко) чи з пролітої розчином булиги (П.О. Раппопорт).

Первісна підлога приблизно на 0,8 м нижча за сучасну. Її первинне покриття утворював щільно утрамбований шар глини з цементно-яєнковим розчином (товщ. 8 см; поверхня затоптана та сильно закопчена). Дещо пізніше (за М.М. Говденко – у XII ст.) поверх первинної підлоги улаштували покриття з квадратних керамічних неполив'яних плиток ($18 \times 18 \times 2,8\text{--}3,2$ см) в наосі та полив'яної плитки ($25 \times 25 \times 4$ см та $27 \times 26 \times 4$ см) у вівтарі.

Від оформлення інтер'єру вціліли незначні рештки фрескового живопису (на сьогодні забілені): на східній щоді північного порталу, в південному аркасолії, на відкосах вікон барабану (останні – з рештками графіті).

Під час розкопок у внутрішньому об'ємі храму та навколо нього знайдені численні уламки тиньку із залишками фрескового розпису (більше 10 тис.), плінфа, давньоруські керамічні полив'яні плитки для підлоги (білі, зелені, коричнево-червоні), уламки пірофілітових плит тощо.

Традиційно вважається, що з самого початку Іллінська церква слугувала архітектурним оформленням входу до комплексу Антонієвих печер, з якими вона сполучалася переходом через північний портал. Втім, існує думка, що цей перехід виник не раніше XVII ст. (Ю.С. Асєєв).

За місцевим переказом, записаним П.І. Іловайським, церква «увійшла в землю» під час навали монголів, а потім піднялася назовні у день св. Іллі, чому й була освячена на його честь.

Визначають кілька етапів ремонтів споруди. Перший (різномірною плінфою на вапняно-цементовому розчині перекладені ділянки стін та, можливо, відновлено склепіння апсиди і закомар) пов'язують з ліквідацією руйнувань, спричинених землетрусом 1230 р. Другий (ремонт порталів з використанням уламків плінфи на вапняному розчині та кам'яних блоків) міг відбуватись у першій пол. XVII ст. І.М. Ігнатенко припускає, що в цей час храм належав унійній церкві.

За повідомленням Дмитрія Ростовського, у 1649 р. церква була відновлена ігуменом Іллінського монастиря Зосимою Тишкевичем коштом чернігівського полковника Степана Подобайла. З цим ремонтом пов'язують надбудову апсиди, підвищення стін до рівня закомар, улаштування малих бань над апсидою та притвором, розтісування вікон, покриття підлоги жолобчастою цеглою (формат цегли в ремонтних муруваннях: 35–36 × 18 × 5,5 см; 30 × 16 × 5,5 см).

У 1662 р. церква постраждала під час набігу татар. У XVIII ст. до її західного фасаду по всій його висоті прибудували гранчасту прибудову (трапезну), давній притвор розібрали, переробили бані, в нартексі заклали аркасолі. Заблокували також бічні портали, при цьому південний переробили у вікно (формат цегли прибудови та у ремонтних муруваннях 29 × 14 × 7–7,5 см). У результаті цих перетворень Іллінська церква стала трьохбанною та набула рис, характерних для українського бароко. Її внутрішній простір розширився (в плані – 27 × 7,7 м; вис. 8,7 м), а за рахунок появи нових вікон суттєво змінилось освітлення.

У 1787 р. наказом Синоду Іллінську церкву перетворили на парафіяльну, а 1840 р. закрили через нечисленність парафіян. У 1890 р. за ініціативою чернігівського єпископа Веніаміна храм реконструювали та знову відкрили (на честь порятунку імператора Олександра III з родиною під час катастрофи на залізниці). Ще один ремонт відбувся на початку XX ст. (кінець 1920-х рр.; автор проекту І.В. Моргілевський). Церква була діючою до кінця 1930-х рр. Знову освячена у 1942 р. та закрита водночас із Троїцьким монастирем у 1959 р.

З 1967 р. Іллінська церква входить до складу Софійського заповідника, потім – ЧДАІЗ (нині – НАІЗ «Чернігів стародавній»). Комплекс дослідницьких та реставраційних робіт, спрямований на музеєфікацію пам'ятки, був розпочатий М.В. Холостенком та М.М. Говденко за участю І.І. Єдوماхи у 1958 р. Роботи продовжились у 1964–1965 рр. і тривали з перервами до 1990 р.

Реставраційна концепція полягала у збереженні пам'ятки в формах, що склались у XVIII ст., з розкриттям та реставрацією первинних архітектурних елементів, аргументованих даними дослідження природи та залученням аналогій. Водночас був стабілізований процес просідання фундаментів гранчастої при-

будови XVIII ст., що відколювалася від основного давнього об'єму храму (деформація спостерігалася з XIX ст.). Схил в основі прибудови укріпили стіною на буронабивних сваях, щоб запобігти зсувним процесам; прибудову відділили від головного об'єму; для переносу навантаження по її східному контуру встановили залізну раму. Роботи здійснювалися відповідно до проекту, розробленого Українським спеціальним науково-реставраційним виробничим управлінням, під керівництвом М.М. Говденко.

З 1985 р. пам'ятка використовувалась як музейно-екскурсійний об'єкт, у ній була розміщена експозиція (автор А.А. Карнабед). Однак за результатами спостережень, здійснених Державним науково-технічним центром консервації та реставрації пам'яток «КОНРЕСТ» (2002, 2007–2008 рр.), зафіксовано розвиток деформаційних явищ, які загрожують існуванню церкви. З огляду на це, допуск до пам'ятки нині обмежений, вона потребує ретельного інженерно-конструкторського обстеження.

Матеріали досліджень (наукові звіти, щоденники робіт, колекції архітектурних та археологічних матеріалів, креслення, світлини, замальовки тощо) зберігаються в НЗ «Софія Київська» (м. Київ), Архіві УкрНДІпроектреставрація (м. Київ), ДНАББ ім. В.Г. Заболотного (м. Київ), НА ІА НАН України (м. Київ), НАІЗ «Чернігів стародавній», ЧОІМ ім. В.В. Тарновського.

ДЖЕРЕЛА

Архівні джерела

Архів Українського державного науково-дослідного та проектного інституту «УкрНДІпроектреставрація», м. Київ

Фонд зберігання 626. Іллінська церква:

Медгауз І.Е., Асеев Ю.С., Холостенко Н.В. Ильинская церковь в Чернигове. Архитектурно-проектная мастерская треста «Строймонумент». – Киев, 1949.

Иваненко В.Д., Говденко М.М. Памятник архитектуры XI века Ильинская церковь в г. Чернигове. Фрагментарная реставрация. Проект реставрации пола. – Киев, 1979. – Том II.

Науковий архів Інституту археології НАН України, м. Київ

Фонд експедицій (б/н). Черненко О.Є., Новик Т.Г. Міхеєнко К.М. Звіт про археологічні дослідження стародавнього Чернігова в 2015 р. (архітектурно-археологічні дослідження Іллінської церкви). – Чернігів, 2015.

Фонд експедицій (б/н). Черненко О.Є., Новик Т.Г. Міхеєнко К.М. Звіт про археологічні дослідження стародавнього Чернігова (архітектурно-археологічні дослідження Іллінської та Катерининської церкви). – Чернігів, 2016.

**Національний архітектурно-історичний заповідник
«Чернігів стародавній», документальний фонд**

КН-1138/7 / ДФ-836. Звіт про науково дослідницьку роботу. «Етап: інструментальні спостереження за деформацією фундаменту Ільїнської церкви і підпорної стінки». – Б/р.

КН-1138/13 / ДФ-842. Іваненко В.Д., Говденко М.М. Паспорт для виготовлення керамічних плиток підлоги. Пам'ятник архітектури ХІ в. Ільїнська церква в Чернігові. Фрагментарна реставрація. Проект реставрації підлоги. – Київ, 1979. – Т. II.

Чернігівський обласний історичний музей імені В.В. Тарновського

Ал-1941. Руно орошене, Пречистая і преблагославенна Дева Марія [Димитрій Ростовський (Туптало)]. – Чернігов, 1697. Л. 1.–1 об.

Опубліковані джерела

Васютинський, 1911. – С. 32–36.

Ефимов, 1911. – 71 с.

Ілловайський, 1898. – С. 4, 6.

Юбилейний збірник, 1893. – С. 109–111.

Література

Адруг, 2008. – С. 108–112.

Айналов, 1908. – С. 172.

Артамонов, Василенко, Новик, Руденок, 2012. – С. 31–41.

Асеев, 1988. – С. 136.

Асеев, Логвин, 1959. – С. 30–43.

Віроцький, 1998. – С. 140–145.

Говденко, 1987. – С. 10–12.

Говденко, 1996а. – С. 263–268.

Говденко, 2003. – С. 5, 11–13, 16, 19–20, 25, 26, 29, 32.

Говденко, Маркіз, 1987. – С. 26.

Горностаєв, 1911. – С. 66.

Іоаннісян, 2007а. – С. 169–177.

Іоаннісян, 2012. – С. 54–55.

Ігнатенко, Василенко, 1999. – С. 22–24.

Карнабед, 1988. – С. 38.

Коваленко О., 1999. – С. 14–15.

Лашкарєв, 1902. – С. 157–159.

Раппопорт, 1982. – С. 46.

Седов, 2012. – С. 16–29.

Трофименко, 1992. – С. 81–82.

Холостенко, 1972а. – С. 88–103.

Черненко, 2016б. – С. 80–88.

Черненко, 2017б. – С. 301–305.

12. П'ятницька церква¹

м. Чернігів, вул. Гетьмана Полуботка, 3

Охоронний номер: 815

Церква знаходиться на території стародавнього міського посаду, в сквері ім. Богдана Хмельницького, між сучасними вул. Шевченка та вул. Гетьмана Полуботка.

Перші достовірні писемні згадки про П'ятницьку церкву відносяться до XVII ст. Найдавніше її збережене зображення міститься на «Абрисі Чернігівському» 1706 р. У XVIII ст. будівництво церкви відносили до часів входження Чернігово-Сіверщини до складу Речі Посполитої (1618–1648 рр.) та бачили в ній риси готичної архітектури (О.Ф. Шафонський, О.Є. Марков). Спираючись на результати натурних досліджень 1895 р., П.О. Лашкар'єв довів, що під пізніми надбудовами будівля зберегла більш давнє ядро давньоруського часу. На початку XX ст. її досліджували Ф.Ф. Горностаєв (1908 р.) та І.В. Моргілевський (1924 р.). У 1943–1947 рр., після руйнації внаслідок бойових дій Другої світової війни, пам'ятку вивчав П.Д. Барановський, у 1948 р. – І.О. Ігнаткін, а у 1953–1959 рр., під час підготовки та здійснення реставрації, – М.В. Холостенко та М.М. Говденко.

Різні дослідники відносять будівництво церкви до часу між кін. XII ст. (1190-ті рр. – Є.М. Торшин) – поч. XIII ст. (П.Д. Барановський).

Від давньоруської споруди збереглися: північна та східна частини церкви (до рівня склепінь), нижні ділянки мурувань південної та західної стін. Сучасний вигляд храму склався в результаті реставрації 1952–1962 рр.

Церква (16 × 12 м; вис. 24 м) – чотиристовпний тринавний трьохапсидний однокупольний храм. Стовпи у плані квадратні, зі скошеними кутами. Над стовпами у п'ятах підпружних арок лежать пірофілітові карнизні плити.

Внутрішні лопатки відсутні. На фасадах західні кутові пілястри широкі (1,6 м), пласкі, зі скошеними кутами, решта – складнопрофільовані, завершені тонкими півколонками (шир. 1,3 м, «пучкові»). Середнє членування фасадів завершується стрільчастими напівциркульними закомарами, а бічні прясла – закомарами у чверть кола. Підпружні арки, розташовані вище прилеглих склепінь, утворюють ззовні другий ярус закомар. В основі барабана є ще й третій, декоративний ярус.

Підкупольний простір дещо витягнутий вздовж храму, тому барабан має в плані овальні обриси. Із заходу в церкві є хори, які спираються на циліндричні склепіння. На хори ведуть стрімкі цегляні сходи (шир. 0,7 м; вис. сходинок – до 0,3 м), вміщені у товщі західної стіни та перекриті ступінчастим коробовим склепінням. На другому ярусі, в рівень з хорами, у північній та південній стіні симетрично розміщені внутрішні ходи.

По фасадах храму проходить стрічка цегляного меандру, над якою розташовані вікна, а ще вище – пояс декоративних ніш. У бічних закомарах західного

¹ Назва відповідно до Реєстру нерухомих пам'яток України: П'ятницька церква (кін. XII ст.).

фасаду є цегляний сітчастий орнамент. На апсидах розміщено вертикальні тяги, а по верху апсид – декоративний сітчастий пояс та ряд ніш.

У центральних закомарах північного та південного фасадів потрійні вікна, а в середній закомарі західного – 1 вікно з бровкою. Над перспективними вхідними порталами з обрамленням складного профілю розташовані бровки. У центральній апсиді 3 вікна, у бічних – по 1. Барабан з 12 вікнами завершується аркатурним поясом із вставленими у виїмки керамічними плитками. Між вікнами в барабані є вертикальні тяги.

Первинна підлога до вівтарної частини була викладена різнокольоровими полив'яними керамічними плитками (15 × 15 × 2,5 см), покладеними поверх піщаної підсипки (товщ. 0,2 м). Незначні залишки фрескового розпису були зафіксовані під час досліджень руїн храму: на відкосах південного portalу та відкосах вікон центральної апсиди; на нижній площині арки між північно-східним стовпом та північною стіною; на склепінні північно-східного компартменту; в ярусі декоративних ніш на фасадах. Припускають, що в давнину фасад був потинькованим (М.М. Говденко). Після реставрації мурування в інтер'єрі та ззовні лишили нетинькованими.

Мурування церкви виконано з червоної плінфи (переважає формат 27–28 × 19–20 × 4,5–5,5 см; є різноманітні знаки на торцях) на вапняно-цем'янковому розчині. Для архітектурних деталей використано лекальні цеглини різноманітної форми (із заокругленим торцем, трапецієподібні, каплеподібні). Стіни товщ. до 2 м зведені в техніці у ящик: лицьові поверхні з плінфи, всередині – бита цегла, вапно та дрібне каміння, пролите цем'янковим розчином. Через кожні 5–7 рядів такого мурування було 2–3 ряди наскрізної кладки. Суцільним муруванням виведено лише стовпи, кільце барабана та склепіння. У муруванні склепінь використано амфори-голосники.

Фундамент закладений у котловані глиб. 0,4–0,45 м, який прорізає культурний шар XI–XII ст. З дна котловану до рівня материка впущені фундаментні рови глиб. 1,4 м, заповнені цегляним бутом, пролитим цем'янковим розчином. Верхню частину фундаментів утворює мурування з плінфи. Аналогічні стрічкові фундаменти, виведені до рівня дна котловану, поєднують східні стовпи зі стінами. Фундаменти західних стовпів самостійні, дещо ширші за них, у плані прямокутної форми. Нижня частина фундаментів стін виступає за їхній обріз на 0,4 м усередині та на 0,04–0,06 м назовні.

Під час археологічних досліджень та розбирання руїн знайдено плінфу різноманітних форм, уламки тиньку із залишками фрескового розпису, керамічні плитки для підлоги, фрагменти голосників тощо.

У XIX – на поч. XX ст. заснування храму пов'язували з існуванням монастиря, де могла б перебувати дочка князя Святослава, чорниця, про смерть якої згадано у літописі («*Том же лете и Предислава, Черница Святославна преставися*» [ПСРЛ 2001б: 284]) та датували 1116 р. Пізніше М.І. Брунов припустив, що церкву побудували сербські зодчі у XIV ст.

У сучасній літературі більшістю дослідників прийнятий висновок П.Д. Барановського щодо будівництва храму в кін. XII – на поч. XIII ст. артілью Петра Милоніга, зодчого князя Рюрика Ростиславовича, з діяльністю якої пов'язують

також заснування церкви св. Василя у Овручі, Апостолів у Білгороді та Васи́лівської церкви на новому дворі у Києві. Дослідниками висувалися припущення, що П'ятницька церква була монастирською (П.І. Смолічев, П.Д. Барановський), або ж стояла на торгу (Б.О. Рибаків), могла слугувати парафіяльною та мати водночас оборонні функції як замок-сховище (М.В. Холостенко).

Згідно з повідомленнями писемних джерел, з XV ст. церква слугувала соборним храмом жіночого монастиря та була розорена внаслідок військового нападу. Припускають, що її перетворили на костел під час входження Чернігово-Сіверщини до складу Речі Посполитої (1618–1648 рр.).

Відомо, що 1676 р. відбудований коштом чернігівського полковника В.К. Дуніна-Борковського храм було освячено. У 1690-х рр. церкву реконструювали в бароковому стилі (над західною стіною звели фронтон, баням надали багатоярусне завершення). Можливо, що ці роботи здійснювалися під керівництвом архітектора І.П. Зарудного. Втім у цілому хронологія перебудов XVII–XVIII ст. остаточно не з'ясована та визначається різними авторами (П.М. Савицький, Л.А. Пляшко, В.Д. Віроцький, Г.Н. Логвін, А.А. Карнабед, А.К. Адруг) по-різному.

Після ліквідації монастиря 1786 р. церкву перетворили на парафіяльну. На поч. XIX ст. її реконструювали за проектом А.І. Карташевського: переробили на семибанну; звели прибудови з південного, західного та північного боків; обтесали пілони; заклали ходи у стінах; розтесали портали та вікна. У 1818–1820 рр. до західного фасаду церкви прибудували дзвіницю-ротонду (розібрана 1962 р., після реставрації храму). У 1850 р. замість старих притворів спорудили нові, більш просторі. В 1862 р. церква постраждала від пожежі, після чого була відремонтована.

У 1929 р. постановою РНК УСРР П'ятницька церква була включена до складу ЧКЗ (нині – НАІЗ «Чернігів стародавній»). До Другої світової війни використовувалася частково під склад, частково під майстерні. Внаслідок бомбардувань міста у 1941 р. вигоріла з середини, а після прямого попадання авіабомби восени 1943 р. – була зруйнована. Тоді ж П.Д. Барановський розпочав дослідження і обміри пам'ятки.

У 1944 р., в доповіді на нараді у відділі охорони пам'яток при РМ УРСР, П.Д. Барановський відзначив, що через значні руйнування відновлення храму в формах XVIII ст. є неможливим. Водночас він запропонував ескізний проект реставрації храму в формах XIII ст. Цього ж року під керівництвом П.Д. Барановського на пам'ятці провели протиаварійні роботи, однак у 1945 р. її руїни почали завалюватися. Процес руйнування вдалось зупинити лише після здійснення ще одного комплексу протиаварійних робіт у 1945–1947 рр. (для зменшення ваги на несучі конструкції розібрали рештки пізніх надбудов, улаштували тимчасові покрівлі для захисту від атмосферних чинників).

У результаті ретельного вивчення архітектурних залишків та в ході часткового розбирання руїн церкви у 1945–1947 рр. були документально встановлені її головні структурні та композиційні характеристики, елементи фасадної декорації. У 1953 р. дослідження продовжила експедиція під керівництвом М.В. Холостенка та М.М. Говденко. На підставі отриманих матеріалів було розроблено

проект реставрації (автори – П.Д. Барановський, М.В. Холостенко), згідно якого церква підлягала відбудові у первинних формах давньоруського часу з максимальним збереженням автентичних елементів. Прибудови XVII ст., залишки яких були відкриті розкопками 1953 р., передбачалось залишити на поверхні в рівень із землею, а також відремонтувати дзвіницю XIX ст. Проект було затверджено Управлінням у справах архітектури при РМ УРСР 1954 р.

У 1956 р. були закладені основи капітальної реставрації: виготовлено цеглу спеціального розміру для відновлення втрачених ділянок кладки, проведено комплекс заходів для забезпечення решток давнього мурування від подальшого руйнування. Головний обсяг робіт здійснювався до 1959 р. під керівництвом М.В. Холостенка та П.Д. Барановського за участю М.М. Говденко, А.А. Карнабеда та інших. Реставраційне мурування відтворювало давню систему: з плинфи, знайденої в руїнах, та спеціально виготовленої цегли; на цем'янковому розчині (відновлено західну та східну стіни з їхніми порталами, віконними нішами та внутрішньо-стінними сходами; апсиди; хори з їхнім склепінням; зведено три стовпи і реставрований аварійний південно-західний стовп; відтворено закомари, ступінчасті склепіння тощо). Декоративне мурування фасадів відтворювали за шаблонами, знятими зі збережених ділянок та окремих блоків кладки, виявлених під час розбирання руїн та за аналогією з церквою св. Василя в Овручі.

У 1962 р. в ході упорядкування оточуючої території за ініціативою місцевої влади ліквідували дзвіницю XIX ст. та залишки пізніх прибудов. 1963 р. відреставрована церква була прийнята на баланс міста як відновлена. З 1967 р. входить до складу Софійського заповідника, потім – ЧДАІЗ. З 1972 р. пам'ятку відкрили для екскурсійного відвідування, в ній була улаштована експозиція. У 1992 р. храм передано у використання громаді Української автокефальної православної церкви. У 1993 р. за рішенням парафіян перейшов до УПЦ КП. На сьогодні церква є діючою.

Матеріали досліджень (креслення, фотографії, колекції знахідок тощо) зберігаються у ДНДМА ім. Щусєва (м. Москва, РФ), НЗ «Софія Київська» (м. Київ), НАІЗ «Чернігів стародавній».

ДЖЕРЕЛА

Архівні джерела

Архів Українського державного науково-дослідного та проектного інституту “УкрНДІпроектреставрація”, м. Київ

Фонд зберігання 617. П'ятницька церква:

Петичинский В., Говденко Г., Барановский П. Проект благоустройства территории комплекса Пятницкой церкви XII–XIX в. в г. Чернигове. – Киев, 1961.

Холостенко Н.В. Отчет по разборке завалов и исследованиям памятника архитектуры XII века – Пятницкой церкви осенью 1953 г. и весной 1954 г. – Киев, 1954.

Науковий архів Національного заповідника «Софія Київська», м. Київ

НДФ 6123. Михайловский И., Куц И., Игнаткин И. Проект реставрационных работ 1-й очереди по памятнику архитектуры (XII века) Пятницкой церкви в г. Чернигове. – Киев, 1948.

НДФ 6124 (169). Пятницкая церковь в Чернигове (XII–XIII веков). Историческая справка. – Киев, 1951

НДФ 6127 (44). Митюк И.А., Говденко Г.И., Пурм В.В., Холостенко Н.В. Отчёт по разборке завалов и исследованиям памятника архитектуры XII века – Пятницкой церкви осенью 1953 г. – Киев, 1954.

НДФ 6128 (к 272). Шило Н., Медведев М., Холостенко Н. Записка к научному обоснованию проекта реставрации памятника архитектуры XII века Пятницкой церкви в гор. Чернигове. – Киев, 1954.

НДФ 6140 (270). Петычинский В., Говденко Г., Барановский П. Проектное предложение по реставрации алтарных абсид памятника архитектуры XII века Пятницкой церкви в г. Чернигове. – Киев, 1961.

НДФ 6141 (262). Петычинский В., Говденко Г., Барановский П. Проектное предложение по реставрации окон северного фасада в первом ярусе центрального нефа памятника архитектуры XII века Пятницкой церкви в г. Чернигове. – Киев, 1961.

***Національний архітектурно-історичний заповідник
«Чернігів стародавній», документальний фонд***

КН-335 \ ДФ-36. Пятницкая церковь. Ильинская церковь. Борисоглебский собор. Результаты исследований обзоров фресок.

КН-456/147 \ ДФ-236. Проектное задание реставрации памятника архитектуры в Чернигове – Пятницкой церкви. – Киев, 1954.

КН-456/152 \ ДФ-241. Чертежи к отчету по разработке и разборке завалов памятников архитектуры XII в. – Пятницкой церкви в Чернигове. – Киев, 1955.

КН-456/153 \ ДФ-242. Памятник архитектуры XII в. – Пятницкая церковь в г. Чернигове. – 1953.

КН-456/157 \ ДФ-246. Пятницкая церковь в г. Чернигове – памятник архитектуры XII в. – Киев, 1954.

КН-456/158 / ДФ-247. Пятницкая церковь в г. Чернигове – памятник архитектуры XII в. Проект реставрации и отчеты о проведенных работах 1947–1959 гг. – Москва, 1959.

Опубліковані джерела

Бережков, 1911б. – С. 294.

Васютинский, 1911. – С. 39–41.

Маркевич, 1852. – С. 43–44.

ПСРЛ, 2001б. – 284, 711.

Шафонский, 1851. – С. 271–272.

Література

Адруг, 2008. – С. 113–118.

Айналов, 1908. – С. 178.

- Асеев, 1988. – С. 141–142.
Баран-Бутович, 1931. – С. 14–15.
Барановский, 1948. – С. 13–34.
Бовда, 2017. – С. 15–18.
Брунов, 1928. – С. 93.
Віроцький, 1998. – С. 120–131.
Говденко, 2003. – С. 14–17, 20–21, 22, 31, 33.
Горностаев, 1911. – С. 66.
Историко-статистическое описание, 1873б. – С. 113–126.
Івакін, Іоаннісян, 2010. – С. 515–517.
Ігнатенко, Нижник, 1997. – С. 57–65.
Коваленко, 1996. – С. 109–110.
Лашкарёв, 1902. – С. 199–161.
Модзалевский, 1992. – С. 126–127.
Ненашева, 2007. – С. 322–330.
Нижник, 2006. – С. 96–100.
Нижник, 2016. – С. 66–71.
П'ятницька церква, 2015. – 120 с.
Раппопорт, 1982. – С. 44–45.
Рыбаков, 1949. – С. 77, 89–90, 93.
Смолічев, 1928. – С. 140–142.
Торшин, 1999. – С. 55–60.
Холостенко, 1956. – С. 271–292.
Холостенко, 1969. – С. 37.
Штендер, 1959. – С. 70–71.
Шуляк, 1975. – С. 118–121.
Ясновська, 2016. – С. 131–139.

13. Успенський собор¹

м. Чернігів, вул. Князя Чорного, 1

Охоронний номер: №250043/1-Н

Собор знаходиться у південно-західній частині сучасного м. Чернігова на ділянці, яка входила до меж стародавнього міського посаду та мала окрему систему укріплень. Храм є центральною спорудою архітектурного комплексу Єлецького Свято-Успенського монастиря, що сформувався у XVII–XX ст.

Перша згадка про собор зустрічається у праці архімандрита Єлецького монастиря Іоанікія Галятовського «Скарбниця потребная» (надрукована в Новгород-Сіверському в 1676 р.), де також вміщена гравюра з найдавнішим відомим зображенням храму (на іконі Єлецької Богоматері).

За легендою, наведеною Галятовським, князь Святослав Ярославич збудував цей храм на місці явлення на ялині ікони Пресвятої Богородиці. У XVIII – на поч. XX ст. (О.Ф. Шафонський, О.Є. Марков, П.М. Добровольський та інші) будівництво собору пов'язували з літописним повідомленням 1074 р. про перебування в Чернігові св. прп. Антонія Печерського та заснування ним печерного монастиря, хоча це свідоцтво не містить згадки про будівництво храму («*Антоний же пришед к Чернигову, возлюбил Болдины горы; скопав пещеру, ту ся всели. И есть ту монастыр святое Богородицы, на Болдыных горах и до сего дни...*» [ПСРЛ 2001б: 185]).

Вивчення собору було розпочате в XIX ст. П.О. Лашкар'євим. Архітектурно-археологічні дослідження, пов'язані з реставрацією, здійснювали: у 1924–1925 рр. І.В. Моргилевський, у 1947–1948 рр. Д.С. Віроцький, у 1948–1961 рр. М.В. Холостенко за участю М.М. Говденко (з 1952 р.), у 1981, 1983 та 1990 рр. А.А. Карнабед, у 2007 р. І.М. Ігнатенко. Залишки фрескового розпису були відкриті А.В. Праховим у 1892 р., вивчалися 1924 р. М.Л. Бойчуком та Є.К. Евенбах.

Датування собору точно не встановлене. Більшість сучасних дослідників відносять його до кін. XI – поч. XII ст.: М.В. Холостенко – до останніх десятиліть XI ст. (не пізніше 1094 р.), П.О. Раппопорт – до 1113 р., О.В. Воробйова та О.О. Тиц – до 1110–1120 рр., В.Г. Пуцко – до 1115–1119 рр., О.М. Іоаннісян – до 1090–1100-х рр. Водночас І.В. Моргилевський та Г.Н. Логвин датували собор другою пол. XII ст., а Ю.С. Асєєв другою – третьою чвертю XII ст.

Давньоруський собор (довж. 29,6 м; шир. 19,2 м; вис. 26,3 м) був споруджений як шестистовпний трьохапсидний храм із чітко вираженим нартексом та трьома притворами – з півночі, з півдня та із заходу. Сучасний вигляд пам'ятки склався внаслідок перебудов XVII–XIX ст. та реставраційних робіт другої пол. XX ст.

У наш час собор чотириглавий. Втім, його верхи перероблені: після відбудови у XVII ст. він став п'ятибанним, у XIX ст. п'яту главу зняли (збереглося кільце її барабана над центральним відсіком хор). Через ці реконструкції

¹ Назва відповідно до Реєстру нерухомих пам'яток України: Успенський собор (XII–XVII ст.).

остаточно не з'ясовано, був храм у давнину одноглавим (І.В. Моргілевський, Г.Н. Логвин, П.О. Раппопорт) чи триглавим (М.В. Холостенко, Ю.С. Асєєв).

Центральна нава та трансепт собору перекриті коробовими склепіннями, які утворюють просторовий хрест та завершуються на фасадах закомарами. Кутові відсіки бічних нав також перекриті коробовими склепіннями, розташованими за віссю північ – південь. Вони виходять закомарами на північному та південному фасадах. На східному та західному фасадах по кутах улаштовані псевдозакомари. Апсиди мають конхове перекриття, у центральній апсиді воно прорізане кільцем барабана бані XVII ст. Північна та південна апсида нижчі за центральну, оскільки їх висота обмежена рівнем п'ят коробових склепінь східних відсіків бічних нав.

Підкупольний простір прямокутний, наближений до квадрату (довж. 6,9 м, шир. 6,2 м). Його утворюють східна та середня пара хрещатих стовпів, на внутрішніх стінах їм відповідають лопатки. Стовпи східної пари фактично є потовщеними торцями стін між навами; західна пара – потовщенням стін нартексу. В міжапсидних стінах, прилеглих до східних пілонів, є вузькі прорізи, через які апсида сполучаються між собою.

Східна та середня пара пілонів поєднані арками у два перекати. Підбанне кільце центрального барабана має наближену до овалу форму. Головна баня (внутрішній діам. 6,5 м) спирається на 12-віконний барабан.

Основні зовнішні членування головного об'єму храму відповідають внутрішнім. Північний та південний фасади розчленовані плоскими пілястрами з масивними півколонами (шир. 0,9 м). Пілястри на західному фасаді таких півколон не мають, відсутні вони і на куткових пілястрах, поєднаних без захрестів. Західні кутові пілястри двохступчасті; східні – двохступчасті на бічних фасадах і без розкрепки на східному. У полі псевдозакомар улаштовано по три малих ніші, в яких виявлено сліди фрескового розпису. Площина апсид розчленована вузькими півколонками.

Вхідні портали з арковими перемичками мають двохступчасте обрамування. Прямокутні дверні прорізи обмежувалися зверху перемичкою з плити пірофіліту. Тимпани над ними були муровані з плінфи, потиньковані та декоровані розписом. Двері в порталах встановлені на підп'ятники. Два яруси вікон розташовані в пряслах стін та в апсиді, третій – в люнетах закомар. Нижче закомар уздовж фасадів проходить бордюр із прямокутних плиток, а під ним – аркатурний пояс. Подібний пояс проходить і по карнизу апсида та центральному барабану.

Нартекс відділений від наосу стіною та сполучається із ним лише через портал, розташований по осі центральної нави. У південно-західний відсік нартексу вбудована капела (т. зв. «хрещальня») з входом із центрального відсіку. У минулому цей вхід оформлювала потрійна аркада, що спиралася на дві допоміжні опори (зруйнована в XX ст., відома за описами І.В. Моргілевського). Вівтарна ніша капели виступає напівкруглою апсидою у західному куті південної нави. Апсида перекрита конхою, по її карнизу проходить аркатурний пояс, на якому є рештки декоративного розпису. У південній стіні капели улаштована аркасольна ніша. Така сама ніша є в північному відсіку нартексу. За повідом-

ленням Галятовського, до серед. XVII ст. у цих нішах збереглися рештки кам'яних саркофагів (з пірофіліту – ?).

У західному членуванні храму є хори. До них з північної нави ведуть вміщені в товщі північної стіни сходи (шир. 0,7 м). Прохід на хори перекритий плитами пірофіліту. Хори влаштовані над склепіннями нартексу (циліндричні у центральному відсіку, хрещаті у бокових відсіках). Через проріз з двома арками, що спираються на центральний стовп, хори відкриваються в центральну наву. З південного боку до хорів прилягає додаткове членування – невелика каплиця у західному відсіку південної нави. Каплиця поєднується з хорами через портал у західній стіні. У товщі східної стіни каплиці розміщені невелика апсида та жертовник. В апсиді є віконце, яке розкривається в бік південної нави.

З півночі, із заходу та з півдня собор оточували галереї (археологічно досліджувалися М.В. Холостенком 1948 р., О.В. Шекуном, А.А. Карнабедом у 1981, 1983, 1990 рр.). Від галерей вціліли фундаменти з пісковика на цем'янковому розчині, ділянка підлоги з керамічних полив'яних плиток. Навколо собору було улаштоване мостіння з дрібного каменю, пролитого розчином, а із західного боку – з плит пірофіліту.

Храм споруджений з плінфи світло-жовтого кольору (переважає формат $35\text{--}36 \times 26\text{--}28 \times 2,2\text{--}3$ см)² на цем'янковому розчині в техніці рівношарового мурування. Лицьові поверхні стін виведені переважно ложковою кладкою з підрізкою швів; заповнення – з нерегулярної кладки з використанням цегляного буту та каменю. Фігурна цегла різноманітних форм використана для декоративних елементів (аркатурний пояс та карниз), оформлення порталів, мурування лицьової поверхні апсид. В основі склепінь вмуровані голосники. Поверхня зовнішніх фасадів була вкрита затиркою, розбитою смугами білого розчину на квадрати (імітація мурування з каменю). Для улаштування карнизів використані плити пірофіліту. Покрівля була свинцевою, її рештки, як зазначив Галятовський, ще в XVII ст. знаходили навколо храму (*«и теперь люди находят вокруг церкви в песке...»*).

Фундаменти стін закладені в котловані, з dna якого впущені рови (глиб. 1,6 м). Рови заповнені кам'яним бутом, вище них виведений цоколь з масивних тесаних блоків пісковика на цем'янковому розчині. В основі фундаментів є сліди дерев'яних лежнів. Сітка фундаментів включає закладені на рівні ровів внутрішні стрічки: дві повздовжні, покладені в напрямку зі сходу на захід, під пілястри та пілони; та одну поперечну – під стіну між наосом та нартексом. При цьому апсида «хрещальні» виступає над стрічкою фундаменту.

З декорацією собору інколи пов'язують знайдену 1860 р. у Борисоглібському соборі т. зв. «чернігівську» білокам'яну різьблену капітель (І.В. Моргілевський, Ю.С. Асеев). Натомість більшість дослідників не погоджуються з цим припущенням.

² На поверхні плінфи є знаки на торцях та мітки на постелистій поверхні; за припущенням М.В. Холостенка, з її виробництвом пов'язаний гончарний горн, досліджений 1951 р. В.А. Богусевичем.

Первинна підлога собору знаходилася на 0,4–0,5 м нижче сучасної. В центральній наві та трансепті вона була влаштована з полив'яних керамічних плиток (зелені, жовті, візерунчасті, мармуроподібні, чорно-коричневі, чорно-жовті, коричнево-червоні, чорно-зелені); мостіння з фігурних плиток («щиткові» $13 \times 9,5$ см та напівкруглі) оточували фризи з прямокутних плиток ($9,04 \times 9,06 \times 1,4-1,5$; $10,5 \times 10,5-11 \times 1,4-1,5$ см). У бічних навах підлогу утворювало мостіння з плінфи ($27 \times 27 \times 2,5$ см); в «хрещальні» – з квадратних керамічних плит (27×27 см); у вівтарі та в західному притворі – з гладеньких плит пірофіліту. Підлога в нартексі на одну сходинку (15–16 см) підвищувалася над підлогою в наосі. Розкопками зафіксовано також залишки підлог пізнього часу – згорілої дерев'яної (до XVII ст. – ?) та чавунної XIX ст. (збереглися окремі плити). Залишків вівтарної огорожі не виявлено. За припущенням М.В. Холостенка, вона була дерев'яна.

Інтер'єр храму декорований фресковим розписом, який частково вцілів під розписом XVII–XVIII ст. та олійним живописом XIX ст. Це єдиний храм Чернігово-Сіверщини, в якому фрескова декорація збереглася на значній площі (бл. 145 кв. м). Під час досліджень було виявлено та розкрито рештки зображень святих (у простінках куполу); фігур євангелістів, оточених складними архітектурними кулісами (у парусах); орнаментів у лутках вікон (зберігся у вікні південної стіни над хорами) тощо. Найбільш відомі розписи «хрещальні»: Богоматір Оранта в апсиді, Розп'яття на південній стіні (зліва від хреста – образи Іоанна Богослова, зображення Діви Марії і Христа), а також постаті святителя та цариці-мучениці (за Г.Н. Логвиним, цариця Олена та рівноапостольний цар Костянтин; за Т.І. Латухою, св. Ольга та Костянтин; за І.М. Ігнатенком, один із святителів та великомучениця Варвара) на західній стіні (не збереглися, відомі за фотографіями І.В. Моргілевського та С.А. Тарануценка 20-х–30-х рр. XX ст.). На східній стіні капели другого ярусу з боку нави частково вціліла фреска «Три отроки в печі вогняній». На фресках є численні графіті кирилицею (XII, XIV–XVII ст.) та латиницею (перша пол. XVII ст.), переважно поминального та пам'ятного змісту.

Під час археологічних досліджень у соборі та навколо нього знайдено різноманітну фігурну плінфу, численні уламки тиньку (понад 6 тис. одиниць) зі слідами фресок та рештками графіті, фрагменти свинцевої покрівлі, уламки вітражного скла (круглі, трикутні, фігурні) кольорові та із розписом фарбами.

У сучасній науковій літературі будівництво собору найчастіше пов'язують із діяльністю чернігівського князя Давида Святославича (П.О. Раппопорт) або ж відносять до часу княжіння в Чернігові Володимира Мономаха (О.М. Іоаннісян). Традиційно храм розглядають як монастирський. Знахідки графіті XII–XVII ст. дозволяють припустити його майже безперервне функціонування в цей час. Галятовський навів перекази про ремонт собору «*за пановання в Чернігове великих князей московських*» (1499–1610 рр.). У 1610 р., під час загарбання міста київським підкоморним С. Горностаєм, храм був спалений, внаслідок чого обвалилися склепіння та центральна баня (за Галятовським: «*верхи мурованье и по боках упали, настаток великий верх*»). За часів входження Чернігівщини до складу Речі Посполитої (1618–1648 рр.) храм, як і весь монас-

тир, належав унійній церкві (василіанам). У цей час у бічному притворі (т. зв. «хрещальні») були встановлені вівтар та мармурова купель (відкрита І.В. Моргілевським, нині втрачена).

Відбудову храму пов'язують із його поверненням православної церкві. У 70-х рр. XVII ст. собор був відновлений коштом чернігівського полковника В.К. Дуніна-Борковського. Це підтверджується згадкою в його епітафії (вигравіювана на дошці, вміщеній над похованням В.К. Дуніна-Борковського у південній наві собору; втрачена у XX ст. і відома за описами).

Відбудова собору здійснена в бароковому стилі – його перетворили на п'ятибаний, над закомарами улаштували скатні перекриття на дерев'яних конструкціях (розібрані під час ремонту 1844 р. та остаточно ліквідовані в ході реставрації XX ст.). На південь від собору була улаштована підземна галерея, що вела від portalу, розтесаного в південній стіні нартексу, до печер (XVII–XVIII ст.), розташованих у товщі південного схилу Слеської гори.

Наприкінці XVII ст. звели одноярусну прибудову до південного фасаду з каплицею св. Іакова (1690–1701 рр.), що слугувала усипальною родині Лизогубів. Там само розміщувалися ризниця та бібліотека.

Поточні ремонти собору здійснювалися протягом всього XIX ст. Після закриття Слеського монастиря 1924 р. його кафедральний храм був переданий на баланс ЧДІМ (нині – ЧОІМ ім. В.В. Тарновського). У 1927 р. постановою РНК УСРР собор оголошений історико-культурною пам'яткою всеукраїнського значення та переданий у розпорядження НКО УСРР. Постановою 1929 р. собор був включений до складу ЧКЗ. З 1933 р. слугував складським приміщенням. Постраждав внаслідок військових дій Другої світової війни (горів у 1941 та 1943 рр.). Під час окупації приміщення храму використовувалось як стайня.

Роботи з реставрації розпочалися у 1947 р., були відновлені покрівля та тинькування стін (автор проекту та керівник робіт Д.С. Віроцький). Реставрацію продовжили у 1949–1961 рр. (автор проекту та керівник робіт М.В. Холостенко). В цей час собор був реставрований в існуючому об'ємі зі збереженням пізніх нашарувань водночас з виявленням елементів давньої архітектури у межах їх сформованого вигляду. У 1957 та 1963 рр. здійснювалася розчистка фресок та їх закріплення методом ін'єкцій і бортування (реставратори – В.Й. Бабюк, А.Й. Марампольський).

З 1967 р. Успенський собор входить до складу Софійського заповідника, потім – ЧДАІЗ (нині – НАІЗ «Чернігів стародавній»). У 1974 р. були здійснені роботи з консервації та укріплення фрескового живопису (В.Й. Бабюк, Є.С. Мамолат) водночас з його вивченням (О.Ф. Плющ, Л.П. Калиниченко). На кінець 1970-х рр. під фундаментом південної та західної стін собору за рахунок вимивання ґрунту в об'єм підземної галереї утворилася порожнина, що призвело до появи аварійних тріщин у стінах. У 1978 р. фундамент був укріплений монолітним бетоном. У 1990 р. за проектом «УкрНДІпроектреставрація» навколо пам'ятки понизили ґрунт до рівня порогу XII ст. та спорудили мостиння з плит пісковика на бетонній основі. У 1989–1990 рр. художники-реставратори «УкрНДІпроектреставрація» продовжили розчистку та укріплення фресок (керівник робіт О.Є. Мамолат).

У 1992 р. рішенням Чернігівського облвиконкому собор був переданий у користування новоутвореному жіночому Єлецькому Свято-Успенському монастирю православної церкви. У 1994 та 2002 рр. І.М. Ігнатенком виявлені нові ділянки фрескового живопису (розчищені та закріплені А.М. Остапчуком).

Використання під час реставраційних робіт другої пол. ХХ ст. цементу, цементних розчинів, олійних фарб порушило пароповітряний обмін мурування та викликало руйнування фрескових розписів. З огляду на це, 2002 р. співробітниками Державного науково-технологічного центру консервації та реставрації пам'яток «КОНРЕСТ» (м. Київ) та ЦНРПМ (м. Москва, РФ) були здійснені заходи для нормалізації температурно-вологісного режиму в соборі: на нижніх частинах стін (на вис. до 2-х м) знято цементне тинькування, видалено цементний розчин на поверхнях, у виїмках та нішах (керівники робіт С.В. Скляр, Р.Б. Гуцуляк).

Матеріали досліджень (наукові звіти, колекції архітектурних та археологічних матеріалів, креслення, світлини, замальовки тощо) зберігаються в НЗ «Софія Київська» (м. Київ), Архіві УкрНДІпроектреставрація (м. Київ), НАІЗ «Чернігів стародавній», ЧОІМ ім. В.В. Тарновського.

ДЕРЕЛА

Архівні джерела

Архів Українського державного науково-дослідного та проектного інституту «УкрНДІпроектреставрація», м. Київ

Фонд зберігання 620. Успенський собор:

Техническое заключение об инженерных изысканиях для рабочего проекта реставрационных работ Успенского собора Єлецького монастиря. Инженерно-геологические условия участка проектируемого строительства. – Чернигов, 1985. – Книга I.

Шевченко О., Іваненко В., Граужис О., Маркиз В. Памятник архитектуры XI–XVII вв. Успенский собор Єлецького монастиря в г. Чернигове. Проект реставрации интерьера и использования. Архитектурно-строительная часть. – Киев, 1985. – Том VII. Книга I.

Шевченко О.Ю., Граужие О.А., Рожков А.А., Косьяненко В.И. Памятник архитектуры XI–XII вв. Успенский собор Єлецького монастиря в г. Чернигове. Детальное инженерное обследование. – Киев, 1991. – Том I.

Науковий архів Національного заповідника «Софія Київська», м. Київ

НДФ 6111. Заключение по реставрации Успенского собора Єлецького монастиря. – 1949 г.

НДФ 6115. Данилов К.П., Говденко Г.Н., Захарченко И.Б., Холостенко Н.В. Наблюдения и исследования, проведенные в 1949–1954 г. во время ремонтно-

восстановительных работ по Успенскому собору Елецкого монастыря в г. Чернигове. – Киев, 1955.

***Національний архітектурно-історичний заповідник
«Чернігів стародавній», документальний фонд***

Отчёт по реставрации настенных фресковых росписей в юго-западной части нартекса Успенского собора Елецкого монастыря в г. Чернигове. – Киев, 1991.

Опубліковані джерела

- Маркевич, 1852. – С. 19–24.
Марков, 1847. – С. 9–12.
ПСРЛ, 2001б. – 185.
Скарбница потрібная, 2013. – С. 243–298.
Шафонский, 1851. – С. 265–268.

Література

- Адруг, 2008 – С. 104–108.
Адруг, 2013. – С. 91–93.
Архипова, 2014. – С. 351–352.
Асеев, 1966. – С. 573–574.
Асеев, 1988. – С. 136, 138–139, 140.
Асеев, 1980. – 214 с.
Баран-Бутович, 1931. – С. 15–16.
Віроцький, 1998. – С. 87–121.
Говденко, 2003. – С. 10–11, 15–17, 19, 22–23, 25–26, 28–29, 31–32.
Добровольский, 1900. – 149 с.
Доценко, Гаркуша, 2010. – С. 82–99.
Доценко, Шевчик, 2010. – С. 4–6, 9, 10, 16, 17, 20, 33, 34–37, 41–52.
Ефимов, 1903. – С. 156–164.
Иоаннисян, 2003. – С. 20–33.
Иоаннисян, 2007а. – С. 141, 150–156, 159–163, 172, 177–180.
Иоаннисян, 2012. – С. 30, 31, 33, 39, 41–51, 53–55, 57–59, 63, 64, 66, 67, 69, 76, 87.
Историко-статистическое описание, 1873а. – С. 1–34.
Исторические сведения, 1841. – С. 331–333.
Игнатенко, 1996. – С. 53–54.
Игнатенко, 2005. – С. 88–107.
Игнатенко, 2017. – С. 326–330.
Карнабед, 1988. – С. 36, 38.
Карнабед, Голинская, 1992. – С. 114–117.
Карнабед, Заброда, 2005. – С. 108–113.
Коваленко, Раппопорт, 1987. – С. 5–11.
Коренюк, 2010. – С. 650, 652, 653, 655–656.
Латуха, 1992. – С. 84–87.
Латуха, 1995. – С. 49–51.
Латуха, 1998. – С. 60–69.

Логвин, 1980. – С. 82.
Марионилла, 2005. – С. 114–116.
Моргилевский, 1928б. – С. 197–204.
Нестуля, 1995а. – С. 243.
Новик, 2017. – С. 163–173.
Орлова, 2012. – С. 337, 376, 377, 410.
Подлевський, 2016а. – С. 45–50.
Подлевський, 2016б. – С. 115–116.
Подлевський, 2017г. – С. 14–21.
Подлевський, 2017д. – С. 282–283.
Раппопорт, 1982. – С. 45–46.
Сарабьянов, 2012. – С. 212–217, 230, 232, 290, 329.
Світлична, Коренюк, 2010. – С. 138.
Скляр, Гуцуляк, 2005. – С. 120–124.
Смолічев, 1928. – С. 143.
Тарасенко, 2013. – С. 9–17, 21, 26, 38, 40, 89, 91, 99, 130, 132, 152–169, 222.
Холостенко, 1961. – С. 63–64.
Холостенко, 1963а. – С. 36–37.
Шевелёв, 1972. – С. 32–42.
Юбилейный сборник, 1893. – С. 103–108.

14. Церква по вул. Сіверянській¹

м. Чернігів, вул. Сіверянська, 16-18/2.

Охоронний номер: 2902

Залишки церкви розташовані на південь від меж стародавнього міста, на мисвидному виступі високої правобережної тераси р. Десна, на території приватних садиб, нижче рівня сучасної поверхні.

Пам'ятку відкрив у 1982 р. Г.О. Кузнецов. Її частково дослідили в ході археологічних робіт Л.М. Большаков та В.П. Коваленко у 1983–1984 рр.

Церква була датована Л.М. Большаковим та П.О. Раппопортом кін. XII – поч. XIII ст.

Від споруди вціліли окремі ділянки фундаментів, підлоги в апсиді, нижні ряди мурування південної стіни притвору та окремі цеглини міжапсидної стінки. Вони ушкоджені пізніми перекопами: котлованами господарських споруд, ямами під посадку дерев.

Це був невеликий (довж. 13,7 м, з притвором – 17,5 м; шир. 9,9 м) трьохапсидний чотиристовпний храм. Із заходу до нього примикав притвор, завширшки майже такий, як основний об'єм храму.

Збережені ділянки стін (товщ. до 1,2 м) були складені з плінфи на цем'янковому розчині у техніці рівношарового мурування (всередині стіни безсистемно заповнювала плінфа та її уламки).

Фундаменти, закладені на глиб. 1 м, сягали материка, але не були заглиблені в нього. Складені вони з цегляного бою (перепалена під час випалу плінфа), пролитого вапняним розчином, у верхній частині – з додаванням цем'янки. Верхній обріз фундаменту фіксується за шаром вапняного розчину, поверх якого лежить шар цем'янкового розчину товщ. 5 см.

Фундаменти шир. 1,5–1,7 м, у західної стіни – 1,9 м, у міжапсидної стінки – 1 м, у притвору – 1–1,2 м. Судячи з того, що фундаменти західної стіни були значно товщі за інші, вона могла вміщувати сходи на другий ярус.

Стовпи мали фундаменти квадратної форми. У східних стовпів вони поєднані з міжапсидними стінками, а в західних (шир. 1,4 м.) – не поєднані ні між собою, ні зі стінами.

Збереглися ділянки мостіння підлоги з керамічних полив'яних плиток, покладених на шар цем'янкового розчину (товщ. 4 см): у центральній частині плитки квадратні (15 × 15 × 2 см); в апсиді – прямокутні (25 × 12 × 2 см), вкриті поливою двох кольорів (кожен колір покривав половину плитки). В останньому випадку полив'яні плитки покладені були таким чином, що утворювалися кольорові квадрати, які чергувались у діагональному напрямку. Ззовні від храму поблизу північної апсиди збереглося мостіння з таких самих плиток, що поширювалося на 1,25 м на схід (підлога прибудови – ?).

Плінфи в розвалах та муруванні стін переважно формату 27–27,5 × 17–19,5 × 5–5,5 см; на деяких є знаки. Під час розкопок знайдено уламки тиньку зі

¹ Назва відповідно до Реєстру нерухомих пам'яток України: Залишки церкви та територія Сіверянського монастиря (поч. XIII ст.).

слідами фрескового розпису, керамічні плитки для підлоги, у т. ч. квадратні однокольорові (15 × 15 × 2 см), цвяхи з широкими шляпками («фрескові»), а в ямі поруч – уламки дзвону.

Через невірну інтерпретацію дослідниками (Л.М. Большаков, В.П. Коваленко) праці Філарета (Гумілевського), де йдеться про монастир у Новгороді-Сіверському², церква помилково увійшла в літературу та офіційну пам'яткоохоронну документацію як собор Сіверянського монастиря. Розташування церкви поза межами міських споруд дійсно дозволяє припустити її зв'язок із замським монастирем чи із замською князівською резиденцією (Ю.М. Ситий). Час руйнування споруди не визначений.

Після завершення розкопок пам'ятка була засипана ґрунтом з відвалів. Станом на лютий 2019 р. знаходиться під городами та садом приватних садиб на глиб. 0,2–0,5 м від сучасної поверхні.

Матеріали археологічних досліджень (наукові звіти) зберігаються в НА ІА НАН України (м. Київ).

ДЖЕРЕЛА

Архівні джерела

Науковий архів Інституту археології НАН України, м. Київ

Фонд експедицій. 1982/54. Кузнецов Г.А. Отчёт о работе черниговского городского отряда ЧАС за полевой сезон 1982 г. – С. 10, 12, 38, 44–53.

Фонд експедицій. 1984/201. Коваленко В.П., Большаков Л.Н. Отчёт о раскопках храма на ул. Северянской в Чернигове в 1983–1984 гг.

Література

Большаков, Коваленко, 1990. – С. 541–543.

Большаков, Коваленко, Раппопорт, 1989. – С. 54–55.

Коваленко, Раппопорт, 1992. – С. 42–43.

Ситий, 2013. – С. 81.

² Филарет (Гумилевский) 1873б, с. 114.

15. «Княжий терем»¹

м. Новгород-Сіверський

Охоронний номер: 7131

Залишки споруди світського призначення знаходяться на території Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря (вул. Пушкінська, 1), за 30 м на північний схід від Спасо-Преображенського собору кін. XII – поч. XIII ст. (див ст. 16), з яким вона складала один архітектурний ансамбль. Її руїни збереглися нижче рівня сучасної поверхні.

Пам'ятка відкрита під час науково-рятівних археологічних робіт та досліджувалася у 2003–2004 рр. О.Є. Черненко та А.Л. Казаковим, у 2013 р. – О.Є. Черненко та О.М. Іоаннісяном.

Споруда датується дослідниками кін. XII – поч. XIII ст.

Це була прямокутна у плані чотиристовпна будівля (15,5 × 12,5 м). Від неї, на вис. 1,2 м, вціліли рештки трьох стін (західної, східної та північної) та квадратних у плані стовпів (1,4 × 1,4 м). Четверта (південна) стіна знищена до рівня фундаментного рову під час розбудови монастиря у XVII ст. Пластика фасадів не з'ясована (стіни не розчленовані пілястрами; інших решток декоративного оформлення також не виявлено). До споруди вів один вхід, розташований із заходу (шир. 1,8 м).

Судячи з усього, у будівлі було принаймні два, а може й більше, яруси. Рештки улаштованого на балках дерев'яного перекриття першого ярусу виявлені в розвалах у внутрішньому просторі споруди. Там само збереглися залишки обвалених склепінь, які спиралися на підпружні арки та перекривали верхній ярус. Напевно, арки були перекинуті між стовпами та, можливо, зі стовпів на стіни. Доступ на верхній ярус міг здійснюватися через сходи у південній, втраченій, стіні або ж через розташовану ззовні дерев'яну прибудову зі сходами.

Стіни споруди (товщ. 1,4 м) складені з плінфи на вапняно-цем'янковому розчині. Лицьові поверхні стін утворюють ряди цілих прямокутних (переважає формат 27,5 × 19 × 5 см; є знаки на торцях) та прямокутних із одним заокругленим краєм плінф (26 × 16 × 5 см; покладені рівним торцем назовні). Всередині стіни заповнювали нерегулярні шари цілої та розколотої плінфи і каменю на цем'янковому розчині.

Фундаментні рови стін, завглибшки 1 м, були впущені з дна котловану (глиб. – 0,5 м від рівня материка). Їх заповнювала пролита вапняним розчином буліга, перекрита зверху 2–3 рядами мурування з плінфи. В основу стовпів були закладені глиби пісковіку.

Підлога у споруді була улаштована з дощок (на окремих ділянках збереглися їх сліди у вигляді смуг тліну деревини), а вздовж західної стіни, всередині та ззовні покладено мостіння з плінфи. Внутрішня поверхня стін першого поверху була потинькована та прикрашена фресковим розписом. На другому по-

¹ Назва відповідно до Реєстру нерухомих пам'яток України: Княжий терем (кін. XII – поч. XIII ст.).

версі знаходилася глинобитна піч, споруджена на каркасі з лози із використанням глиняних вальків (залишки зафіксовані поверх решток обваленого дерев'яного перекриття першого ярусу).

Внутрішній простір руїн заповнювало будівельне сміття з цієї ж будівлі. У ході його розбирання виявлено фрагменти тиньку з фресковим розписом (на деяких є графіті), залишки свинцевої покрівлі, уламок прикрашеного розписом вітражного скла, рештки свинцевих віконних переплетінь тощо.

Відсутність вівтарної апсиди та членування стін і внутрішнього простору споруди свідчать, що принаймні її перший ярус не мав культового призначення. Розташування печі на другому ярусі також не дозволяє припустити, що там могло знаходитися культове приміщення. Скоріш за все, споруда мала житлове чи оборонне призначення або ж вона поєднувала обидві ці функції. Припустимо, що це палацова будівля (княжий терем) або ж вежа-піргос на зразок піргосів монастирів Афону та Балкан.

Руйнування будівлі спричинила катастрофічна подія, про що свідчать виявлені під час дослідження сліди пожежі та рештки загиблих (жінок і дітей). На підставі знахідок залишків одягу та прикрас загиблих час катастрофи можна віднести до серед. XIII ст.

Відразу після археологічних робіт у 2004 р. пам'ятка була музеєфікована. Над нею звели скляний, на металевих конструкціях, павільйон з оглядовим містком (автор проекту В.І. Лук'янченко). Спостереження 2013 р. виявили значні втрати мурувань пам'ятки. При цьому негативні явища мають тенденцію до розвитку внаслідок несприятливого мікроклімату в об'єкті укриття.

Матеріали досліджень (наукові звіти, креслення, колекції знахідок) зберігаються в НА ІА НАН України (м. Київ) та у ДІКЗ «Слово о полку Ігоревім» (м. Новгород-Сіверський).

ДЖЕРЕЛА

Архівні джерела

Науковий архів Інституту археології НАН України, м. Київ

Фонд експедицій. 2003/227. Черненко О.Є., Казаков А.Л. Звіт про охоронні археологічні дослідження на території Спасо-Преображенського монастиря у Новгороді-Сіверському Чернігівської області у 2003 р.

Фонд експедицій. 2004/197. Черненко О.Є., Казаков А.Л. Звіт про охоронні археологічні дослідження на території Спасо-Преображенського монастиря у Новгороді-Сіверському Чернігівської області у 2004 р.

Література

Иоаннисян, Черненко, 2015. – С. 435–437.

Черненко, 2011а. – С. 74–77.

- Черненко, 2011б. – С. 110–112.
Черненко, 2016в. – С. 96–102.
Черненко, 2017а. – С. 93–94, 96–97.
Черненко, Казаков, 2005а. – С. 194–201.
Черненко, Казаков, 2005б. – С. 7–21.
Черненко, Казаков, 2009. – С. 120–126.
Ярошенко, 2014а. – С. 249–253.

16. Спасо-Преображенський собор¹

м. Новгород-Сіверський, вул. Пушкінська, 1

Охоронний номер: 2427

Пам'ятка знаходиться на території Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря. Її залишки збереглися під існуючою спорудою собору, збудованого за проектом Дж. Кваренгі у 1791–1796 рр. (на 1,3–1,45 м нижче рівня підлоги).

Давньоруський храм складав один архітектурний комплекс зі спорудою світського призначення (кін. XII – поч. XIII ст.) (*див ст. 15*).

Перші відомості про існування давнього храму на території Спасо-Преображенського монастиря відносяться до XVI ст.: він згадується у записках Мартина Груневега про подорож 1584–1585 рр. («...знаменитий монастир з прекрасною кам'яною церквою»). Найдавніше зображення собору збереглось у рукописному «Служебнику», створеному в Новгороді-Сіверському в 1665 р., а також на титульному аркуші друкованого «Анфологіону» (1678 р.). Пам'ятка неодноразово привертала увагу авторів кін. XVIII – поч. XX ст. (А. Пригара, Філарет (Гумілевський), Д.В. Айналов та інші). У 1954–1956 рр. її рештки частково розкрив М.В. Холостенко, а у 1981–1983 рр. досліджував В.П. Коваленко (консультанти П.О. Раппопорт та А.А. Карнабед).

Давньоруський собор датується М.В. Холостенком кін. XII ст., А.В. Кузою – 70-ми рр. XII ст., Є.М. Торшиним – кін. 1190-х – поч. 1200-х рр., Г.Н. Логвиним – кін. XII – поч. XIII ст., П.О. Раппопортом – першою чвертю XIII ст., Вол. В. Сєдовим – 1220-ми рр., Г.К. Вагнером 1205–1211 рр.

За результатами досліджень 1980-х рр. встановлено, що давньоруський собор являв собою чотиристовпний хрестокупольний храм з трьома апсидами, прямокутним притвором із заходу, екседрами з півночі та півдня. Його розміри без притвору та екседр – 19,9 × 13,5 м.

Збереглися фундаменти храму та нижні ряди мурування його стін (на вис. до 0,6 м, що відповідає 10 рядам кладки). Їхні значні ділянки були знищені під час будівництва собору XVIII ст. (південна та північна частини апсид, завершення екседр тощо).

Стовпи храму були хрещаті. У східних стовпів лопатки сильно виступали в бік міжапсидної стінки. Зовні стіни розчленовувалися широкими (до 1,5 м) складнопрофільованими пілястрами (по краях півколонки, по центру – пучкова потрійна півколонка). До західного притвору вів складнопрофільований портал, а звідти в храм – портал у вигляді шестикутної ніші, відкритої в бік притвору.

Стіни собору товщ. 1,4–1,5 м, складені у техніці рівношарового мурування з плінфи (переважає формат 27–29 × 20,5–23 × 3,5–4,5 см; є знаки та мітки на торцях, клейма та мітки на постелистій стороні) на вапняно-цементовому роз-

¹ Назва відповідно до Реєстру нерухомих пам'яток України: Залишки Спаського собору (кін. XII – поч. XIII ст.).

чині. Лицьові поверхні стін виведено з цілої плінфи, всередині вони заповнені забутовкою з плінфи (у т. ч. лекальної) та уламків каменю, пролитих розчином. Для декоративних елементів фасаду використано фігурну цеглу різноманітних форм (трикутну, прямокутну із заокругленим торцем, каплеподібну тощо). Фундаменти складені з глиб каменю, засипаних цегляним боєм та пошарово пролитих розчином; поверх фундаменту виведено кладку з чотирьох рядів плінфи та підтесаного каменю на цем'янковому розчині.

У центральній апсиді під час досліджень виявлено рештки синтрону (зберігся на вис. 2–4 рядів мурування; шир. 0,96 м) та залишки підлоги з плінфи, вкритої кольоровою поливою (жовта, зелена, червона).

Під час археологічних розкопок архітектурні матеріали з будівлі давнього собору були знайдені в засипці під підлогу нового храму та під мостіння ззовні від його стін. Серед цих матеріалів під час досліджень знайдено окремі будівельні блоки з плінфи на цем'янковому розчині, фігурну цеглу (у т. ч. для аркатурного поясу), уламки тиньку зі слідами фрескового розпису та залишками графіті, полив'яні керамічні плитки для підлоги, фрагменти голосників, віконниць тощо.

Давньоруський Новгород-Сіверський собор відносять до групи «сіверських храмів» разом із соборами Путивля (*див. ст. 18*) та Трубчевська. Літературна традиція, яка простежується з XVIII–XIX ст. (А. Пригара, Венедикт (Курковський) та інші), пов'язує його заснування з початковим періодом існування Спасо-Преображенського монастиря. На користь цього твердження може свідчити наявність екседр, які фланкують головний об'єм храму по сторонах наосу (під час богослужіння слугували для розміщення хору), що характерно для монастирських храмів Афону та Балкан. Це також дало підстави віднести пам'ятку до давньоруських храмів «афонського типу» разом із собором у Путивлі та малим храмом Більчицького монастиря в Полоцьку (П.О. Раппопорт, О.М. Іоаннісян). Водночас не виключено, що Новгород-Сіверський собор був споруджений у заміській резиденції князів з династії Ольговичів, а монастирський комплекс сформувався на її місці у післямонгольський час (А.В. Куза, О.Є. Черненко).

Будівництво собору пов'язують з діяльністю Ігоря Святославича, героя «Слова о полку Ігоревім» (В.П. Коваленко), приписують галицькій артілі, яка потрапила на Сіверщину під час княжіння Володимира Ігоревича у Галичі (Г.К. Вагнер) чи артілі відомого за літописами зодчого Милоніга, що працювала на Чернігово-Сіверщині після примирення молодшої гілки князів з династії Ольговичів з Рюриком Ростиславичем (Є.М. Торшин).

У літературі висловлювалося припущення (Філарет (Гумілевський), С.А. Гапеев), що в одному з преділів собору, освяченому на честь св. Михаїла, 1179 р. було поховано Олега Святославича (*«представился Олег Святославич месяца генваря в 16 день и положиша у святого Михаила»* [ПСРЛ, 20016: 613]). Однак зазвичай цю згадку пов'язують з церквою в Чернігові (*див. ст. 5*), згаданою в літописі під 1174 р.: *«заложыша церков каменну в Чернигове на княжеском дворе св. Михайла»* [ПСРЛ, 20016: 571].

Архітектурно-археологічні дослідження 80-х рр. XX ст. засвідчують, що в давньоруський час у Новгород-Сіверському соборі відбувалися ремонтні робо-

ти (перекладка ділянок мурування апсид плінфою на вапняно-цем'янковому розчині). Під час археологічних розкопок також було встановлено, що в XIII ст. храм горів; у XIV–XVII ст. в його межах та ззовні, вздовж стін були улаштовані поховання в склепах.

Під час перетворення Спасо-Преображенського монастиря на резиденцію архієпископа Лазаря Барановича у 1657–1672 рр. собор відбудували у стилі бароко. У цей час були частково перекладені апсиди та прибудовані галереї, які використовувалися для поховань. На збережених зображеннях XVII ст. храм показаний багатобанним (в описах відзначають 8 його глав), з багатозаломними куполами; його західний фасад увінчаний фронтоном. Дослідженнями виявлені ділянки ремонтних мурувань з цегли-пальчатки в апсидах та у кладці стін, а також різьблені архітектурні деталі з вапняку (капітелі колон – ?), які можна пов'язати з ремонтами XVII ст.

У серед. XVIII ст. собор почав руйнуватися через наслідки пожежі (1759, 1771 рр.) і тріщини у склепіннях та стінах². Після відвідування Спасо-Преображенського монастиря імператрицею Катериною II (1787 р.) за її наказом та коштом давній собор розібрали і замінили новим, значно більшим, спорудженим за проектом Дж. Кваренгі. Проект було реалізовано таким чином, що рештки давнього храму збереглися під підлогою нартексу та перед західним фасадом нового. Будівельні матеріали, взяті зі старої будівлі, цілеспрямовано заклали в основу нової (Венедикт (Курковський)).

Новгород-Сіверський Спасо-Преображенський монастир був закритий у 1918 р. Рішенням РНК УСРР 1929 р його оголосили державним історико-культурним заповідником всеукраїнського значення. Порядок використання будівлі собору XVIII ст. з цього часу і до 1943 р., коли її тимчасово пристосували під склад заготзерна, невідомий. Судячи з усього, собор переважно не використовувався.

У 1954 р. пам'ятку обстежила експедиція інституту «Київпроект» під керівництвом М.В. Холостенка. Під час дослідження підмурків собору він виявив залишки давньоруського храму. Згідно з його висновками, цей храм мав бічні прямокутні притвори, що й було відображено у графічній реконструкції. У 1980-х рр. встановлено наявність у давнього собору виступів-екседр, на підставі чого Г.Н. Логвіним розроблена інша реконструкція, прийнята в сучасній літературі. Утім, і сьогодні собор фігурує в літературі як приклад трьохпритворного храму (Д. Чачхалія).

У 1979 р. за постановою РМ УРСР Спасо-Преображенський монастир було включено до складу Новгород-Сіверської філії ЧІКЗ. У 1981–1982-х рр., у ході реалізації комплексного проекту реставрації та підготовки до музейного використання собору XVIII ст., розробленого «УкрНДІпроектреставрація», рештки давньоруського храму розкрили. Через ряд несприятливих обставин (прорив

² За повідомленням архімандрита Спасо-Преображенського монастиря Євстафія Святійшому Синоду 1782 р.: *«церковь от пожара и от приделанных по сторонам для погребения мертвых тел к самому церковному фундаменту погребов, получила немалые в сводах и стенах расселины и к починке сделалась сумнительною».*

водогону в 1984 р., що спричинив просідання фундаментів собору, відсутність фінансування тощо) реалізація проекту була завершена лише у 2004 р., під час генеральної реконструкції Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря (генеральний архітектор В.І. Лук'янченко).

Частину мурувань давнього храму (апсиди і наос), які знаходяться у межах існуючої споруди, розкрили та закріпили. Їх огородили спорудженим на рівні підлоги давньоруського часу бетонним бордюром. На бордюрі встановили трубчасту огорожу на трубчастих стійках. Над утвореним таким чином оглядовим зондажем спорудили місток для проходу в собор XVIII ст. Обриси давніх мурувань (нартекс та притвор), які збереглися перед західним фасадом споруди пізнього собору, трасували мостінням мармуровою плиткою на рівні сучасної поверхні.

З 1990 р. Спасо-Преображенський собор XVIII ст. разом з об'єктом музеєфікації «Спасо-Преображенський собор кін. XII – поч. XIII ст.» є частиною новоствореного ДКЗ «Слово о полку Ігоревім». Собор був освячений 1999 р., а у 2004 р. переданий у користування Новгород-Сіверському Спасо-Преображенському чоловічому православному монастирю.

Матеріали досліджень (наукові звіти, колекції знахідок) зберігаються в НЗ «Софія Київська» (м. Київ), Архіві «УкрНДІпроектреставрація» (м. Київ), НАІЗ «Чернігів стародавній», ДКЗ «Слово о полку Ігоревім» (м. Новгород-Сіверський).

ДЖЕРЕЛА

Архівні джерела

Архів Українського державного науково-дослідного та проектного інституту “УкрНДІпроектреставрація”, м. Київ

Фонд зберігання 629. Спасо-Преображенський собор:

Пономарєва Л. Спасо-Преображенский собор в г. Новгород-Северском. Историческая записка. – Киев, 1984 г.

Холостенко Н.В. Краткие исторические сведения и данные обследования б. Спасо-Преображенского собора в г. Новгород-Северске. – «Киевпроект», 1956 г.

Державний історико-культурний заповідник «Слово о полку Ігоревім», м. Новгород-Сіверський

Коваленко В.П. Отчёт о раскопках собора XII в., в Новгород-Северском Спасо-Преображенском монастыре в 1982 г.

Науковий архів Інституту археології НАН України, м. Київ

Фонд експедицій. 1981/37. Коваленко В.П., Куза А.В. Отчет о раскопках собора XII в., в Новгород-Северском Спасо-Преображенском монастыре в 1981 г.

**Національний архітектурно-історичний заповідник
«Чернігів стародавній», документальний фонд**

КН-598/1 \ ДФ-439. Звіт про розкопки собору XII ст. в м. Новгород-Сіверському (Спасо-Преображенський монастир) в 1981 році.

КН-598/2 \ ДФ-440. Альбом ілюстрацій (Т. І.) до звіту про дослідження в Новгород-Сіверському Спасо-Преображенському монастирі в 1981 році.

КН-598/3 \ ДФ-441. Альбом ілюстрацій (Т. II.) до звіту про дослідження в Новгород-Сіверському монастирі в 1981 р.

КН-598/6 \ ДФ-444. Звіт про розкопки собору XII ст. у м. Новгороді-Сіверському, в Спасо-Преображенському монастирі в 1982 р.

КН-598/7 \ ДФ-445. Альбом ілюстрацій до звіту про розкопки собору XII ст. в м. Новгороді-Сіверському в Спасо-Преображенському монастирі в 1982 р.

Опубліковані джерела

ПСРЛ, 20016. – 571.

Література

Айналов, 1908. – С. 170.

Асеев, 1988. – С. 141–142.

Большаков, Коваленко, Раппопорт, 1989. – С. 51–53.

Вагнер, 1985. – С. 311–313.

Венедикт, 1861. – С. 32–36, 40, 41, 47.

Гапеев, 1931. – С. 8, 10, 14, 27–31.

Иоаннисян, Черненко, 2015. – С. 432–436, 440.

Историко-статистическое описание, 1873а. – С. 35–39, 45–46, 53–54.

Івакін, Іоаннисян, 2010. – С. 516, 518.

Карнабед, 1988. – С. 38, 40.

Коваленко, 1989. – С. 46–49.

Коваленко, Раппопорт, 1992. – С. 40–43, 54.

Логвин, 1980. – С. 162–165, рис. 87.

Лук'янченко, 2004. – С. 18–31.

Мартин Грунвег, 2013. – С. 116–118.

Раппопорт, 1982. – С. 47–48.

Седов, 1996. – С. 40, 44.

Торшин, 1999. – С. 59.

Холостенко, 1958. – С. 34–43.

Чачхалиа, 2016. – С. 109.

Черненко, 2011а. – С. 68–78.

Черненко, 2011б. – С. 105–113.

Черненко, 2017а. – С. 89–99.

Ясновська, 2002. – С. 156.

17. Церква Святого Михайла¹ (Юрієва божниця, Старгородська божниця) м. Остер

Охоронний номер: 849

Залишки церкви Святого Михайла (відома також як Юр'іва божниця, Михайлівська, або Старгородська божниця) знаходяться в ур. Городок (територія фортеці-дитинця стародавнього міста Остер), в межах колишнього с. Старгородка.

З церквою пов'язують згадку в літописній статті 1152 р. про те, що князівська коаліція на чолі з Ізяславом Мстиславичем спалила «Гюрьгевъ»: «...и божницю же святого Михаила верх бяше нарублен деревом, и то згоре» [ПСРЛ 2001б: 446]. Припускають, що церква заснована між 1120 та 1152 рр. Юрієм Долгоруким (М.О. Макаренко, Б.О. Рибаків) або ж Володимиром Мономахом у 1098 р. (М.К. Каргер, В.А. Богусевич). За особливостями архітектурної техніки її можна датувати межею XI–XII ст. (П.О. Раппопорт).

Вивчення пам'ятки започаткував у кін. XIX ст. М.О. Константинович (розкопав рештки фундаментів, що дозволило скласти її план). У цей же час Є.М. та А.В. Половцеви зробили замальовки її розписів. У 1906 р. церкву вивчав М.О. Макаренко (замальовки та фотографування фресок), у 1907 р. – П.П. Покришкін (обміри та розробка проекту реставрації), у 1920-х рр. – А.Г. Розанов (частково розкрив залишки стін та фундаменти) та В.М. Зуммер, у 1960-х рр. – В.А. Богусевич (розкопки навколишньої території).

До сьогодні вціліла східна частина споруди (перекрита конхою апсида шир. 6,2 м) та прилеглі до неї ділянки стін. Залишки фундаментів і нижніх частин стін основного об'єму збереглися нижче рівня сучасної поверхні безпосередньо під дерновим шаром. По лінії західної стіни знаходиться могила М.О. Константиновича та братська могила воїнів, загиблих під час II Світової війни.

Церква була одноапсидною (довж. з апсидою 16,5 м; шир. 10,5 м), з двома стовпами Г-подібної форми в західній частині.

Підпружні арки куполу спиралися на стовпи та на торці стін апсиди. Припускають, що за наявності цегляних склепінь споруда мала дерев'яний барабан без світлових отворів із шатровим дахом (М.М. Воронін) або ж завершувалася прямокутною дерев'яною баштою оборонного призначення (В.А. Богусевич). Вузькі бічні нефи могли мати чвертьциркульне перекриття, подібно до притворів церкви Спаса на Берестові (Ю.С. Асєєв).

На східних кутах ззовні збереглися пласкі лопатки. Напевно, такі ж самі лопатки були на західних кутах. Окрім цього, північна та південна стіна членувалися лопатками, які відповідали розташуванню стовпів. В апсиді були улаштовані три вузькі високі вікна з напівциркульним завершенням. На північ від апсиди у східній стіні улаштована вузька висока ніша (жертвник – ?) з таким са-

¹ Назва відповідно до Реєстру нерухомих пам'яток України: Юр'іва божниця (XII ст.).

мим, як у центральній апсиді, вікном. З описів XVIII ст. відомо, що над західним членуванням храму існували хори (дерев'яні – ?). Припускають, що вікна на бічних фасадах розташовувались у два яруси, відповідно до рівня хорів. Збереглася частина східного вікна південної стіни (поруч з кутовою лопаткою). Враховуючи його розташування, О.І. Комеч припускав існування в першому ярусі цієї стіни порталу та вікон обабіч нього, а на другому ярусі – 3 вікна.

Стіни храму товщ. 1,1 м складені в техніці *opus mixtum* на цем'янковому розчині. Мурування з плінфи (переважно формату 33–35 × 27–28 × 3–3,5 см жовтих та червоних відтінків; на торцях є знаки) чергується з рядами необробленого каменю (пісковіку).

В апсиді збереглися значні за площею ділянки виконаного у техніці альфреско живопису, який датується межею XI–XII ст. (Л.І. Ліфшиц, В.Д. Сараб'янов). Розпис втратив верхні шари фарби та сильно ушкоджений (серед іншого – внаслідок відшарування тиньку та продряпування написів у XIX – на поч. ХХІ ст.), однак його схема простежується досить чітко. Він поділяється на 3 реєстри. У верхньому (склепіння конхи апсиди) зображено постать Богородиці-Оранти, обабіч якої – постаті двох архангелів. У середньому реєстрі (між склепінням конхи та вікнами) вміщена сцена «Причастя апостолів Христом Великим Архієреєм», або «Євхаристія». Найкраще в ній збереглася центральна частина з престолом, ківорієм та двома посталями ангелів; слабкими контурами – постать Христа і група апостолів на південній стіні. У нижньому реєстрі зображено святительський чин, який складається з шести фронтальних постатей: по дві постаті на північній та південній стіні апсиди і дві постаті в простінках між трьома вікнами в центрі апсидного півкола. Бокові простінки між апсидою і лопатками вівтарної арки розписані орнаментами. Вузька північна апсида по всій висоті була прикрашена плетеним орнаментом. Фрагменти орнаментів збереглися також у віконних прорізах та на стінах. Їх відрізняє незвичне для давньоруського мистецтва композиційне сполучення стрічкових та рослинних елементів. За своїми стилістичними особливостями розпис є провінційним, хоча й тяжіє до класичних формул візантійського мистецтва. У ході обстеження фресок у 2016 р. були зафіксовані залишки графіті XII–XVII ст. (С.В. Подлевський).

Під час археологічних досліджень знайдено плінфу (у т. ч. будівельні блоки від обвалених склепінь), уламки пірофілітових плит.

За характерними рисами будівельної техніки Юрієва божниця тяжіє до пам'яток переяславського зодчества. Водночас використані під час її спорудження будівельні матеріали наближені до тих, що властиві пам'яткам архітектури Чернігова кін. XI ст.

Відомо, що станом на XVI ст. церква у Старгородці була покинутою (є згадка 1552 р.: *«на старом городище около церкви стародавнее мурованное опустелое»*), однак у XVII ст. її відбудували, служіння в ній відновилося. У 1695 р. полковник К. Мокієвський улаштував на хорах церкви приділ св. Трійці. У 1715 р., згідно з універсалом київського митрополита Йосипа Кроковського, храм перейшов у володіння київського Михайлівського Златоверхого монастиря. У 1753 р. у божницю влучила блискавка, від чого її *«стены расцелись»*.

1755 р. її закрили, оскільки вона потребувала капітального ремонту. Невдовзі під час повені південна частина споруди обвалилась у р. Остер.

На поч. XIX ст. церква була частково розібрана, цеглу з мурування використали для будівництва винокурні та цукрового заводу. Збереглася лише апсида.

Заходи, спрямовані на збереження пам'ятки, були ініційовані наприкінці XIX ст. Після кількох невдалих спроб місцевої влади укріпити залишки храму, в 1907 р. арх. П.П. Покришкін розробив (за сприяння Імператорської археологічної комісії) та реалізував (коштом Остерської повітової управи) проект реставрації: вивали мурування залили цементом, під стіни підвели контрфорси, апсиду перекрили металевим дахом, улаштували навколо церкви мостіння. Пізніше вівтарну арку закрили ґратами із шибками.

У 1924 р. за ініціативою А.Г. Розанова коштом Чернігівського Губісполкому у вікнах було встановлено дерев'яні жалюзі (забезпечували вентиляцію, необхідну для кращого збереження фрескового розпису). Під час II Світової війни покрівля з божниці була зірвана; шибки в ґратах, які закривали вівтарну арку, розбиті. Все це призвело до відшарування тиньку та втрат фрескового живопису. Крім цього, почалося руйнування південного контрфорсу, що загрожувало обвалом стін. З огляду на це, Академією архітектури УРСР у 1947 р. були проведені нові обміри, а у 1950-х рр. здійснено деякі ремонтні роботи (перекрито дах, вікна в ґратах вівтарної арки та в апсиді зашиті бляхою). У 1959 р. було виконано укріплення давнього тиньку. У 1977–1991 рр. Київською міжобласною спеціальною науково-реставраційною виробничою майстернею була здійснена консервація фресок (художник-реставратор В.Й. Бабюк), мурування (у т. ч. закріплено поверхню брил пісковіку) та штукатурки, відновлено перекриття даху та вставлено шибки.

На поч. XXI ст. через відсутність догляду пам'ятка знов опинилася у занедбаному стані (вбиті шибки, зламані двері тощо). У 2015 р. за ініціативою місцевої релігійної громади вхід до внутрішнього простору апсиди закрили дерев'яними дверима, арку поверх старих ґрат із рештками шибок перекрили «розтяжкою» із живописним зображенням, у віконні прорізи вставили рами з шибками. Тоді ж у храмі почали здійснювати богослужіння.

Станом на лютий 2019 р. консерваційні доповнення мурування стін божниці осипалися, відбувається активне руйнування первинної кладки. Руйнуються також контрфорси, які підведені до підмурків з південного боку апсиди (по краю схилу). Деякі ділянки давнього мурування укріплені свіжою підмазкою цементом. Фресковий розпис вкритий шаром пилу та бруду, спостерігається розпилення та відшарування тиньку.

Матеріали досліджень (наукові звіти, креслення, колекції знахідок) зберігаються в НА ІА НАН України (м. Київ), Архіві “УкрНДІпроектреставрація” (м. Київ), Остерському краєзнавчому музеї.

ДЖЕРЕЛА

Архівні джерела

Архів Українського державного науково-дослідного та проектного інституту “УкрНДІпроектреставрація”, м. Київ

Фонд зберігання 670. Юр’іва божниця:

Проектные предложения по реставрации настенной живописи памятника архитектуры Юрьевой Божницы в г. Остре. – Киев, 1978.

Опубліковані джерела

Люстрации г. Остра, 1881. – С. 71.

ПСРЛ, 2001б. – 446.

Література

Богусевич, 1962. – С. 37–39.

Добровольский, 1902б. – С. 69–93.

Зуммер, 2011а. – С. 34–44.

Зуммер, 2011б. – С. 27–33.

Историко-статистическое описание, 1874. – С. 420–425.

Каргер, 1953. – С. 19–20.

Комеч, 2007б. – С. 390–392.

Константинович, 1896. – С. 129–136.

Коренюк, 2007. – С. 39–46.

Коренюк, 2010. – С. 611–612, 614.

Лифшиц, 2005. – С. 217.

Макаренко, 1909. – С. 82–84.

Макаренко, 1916. – С. 378–380.

Макаренко, 1928б. – С. 205–223.

Орлова, 2007. – С. 548–550.

Подлевський, 2017в. – С. 72–78.

Покрышкин, 1908. – С. 18–20.

Попова, Сарабьянов, 2007. – С. 479, 489–490.

Раппопорт, 1982. – С. 38.

Ясновська, 2015. – С. 151–155.

Ясновська, 2006. – С. 46–49.

18. Церква на дитинці

м. Путивль

Охоронний номер: 180019-Н / 2241 (Складова пам'ятки «Городище літописного міста Путивль»)

Залишки храму розташовані на території міського парку в ур. Городок (давня міська фортеця-дитинець). Вони збереглися нижче рівня сучасної поверхні, безпосередньо під дерновим шаром.

Церкву відкрив та досліджував В.А. Богусевич у 1959–1961 рр. У 1965 р. її північно-західну частину розкопав Б.О. Рибаків.

В.А. Богусевич датував храм кін. XII ст., Б.О. Рибаків та Г.Н. Логвин відносили його будівництво до часу між кін. XII ст. та 30-ми рр. XIII ст., П.О. Раппопорт – до часу після 1212 р., Вол.В. Сєдов – до 1220-х рр., Є.М. Торшин та О.М. Іоаннісян – до кін. 1190-х – поч. 1200-х рр., Г.К. Вагнер – 1205–1211 рр.

Від споруди збереглися фундаменти та нижні частини стін, ушкоджені пізніми перекопами (південно-східна та південно-західна частини майже повністю знищені).

За результатами археологічних досліджень встановлено, що давньоруський собор являв собою чотиристовпний хрестовокупольний храм т. зв. «афонського типу»: із трьома апсидами, прямокутним притвором із заходу, екседрами з півночі та півдня («храм-п'ятиконх»).

Церква довж. 20 м (з притвором), шир. 16 м (з екседрами). Стовпи (1,4 × 1,3 м) зі скошеними кутами, широко розставлені (відстань між ними за повздовжньою віссю – 4,4 м, за поперечною – 3,6 м). На внутрішній поверхні стін лопатки відсутні, зовнішні пілястри складнопрофільовані та завершуються тонкою півколоною. Півколони проходять також ззовні по апсидах. У північно-східному куті в товщі стіни знаходилися сходи на хори.

Стіни споруди товщ. 1,7 м складені з плінфи (червоного кольору, переважає формат 28 × 20–25 × 5 см, є знаки на торцях) на вапняно-цементному розчині у техніці в ящик (на початку інтерпретована дослідниками як потовщена докладками стіна). Для декоративних елементів фасаду використано фігурну цеглу різноманітних форм (трикутну, прямокутну із заокругленим торцем, каплеподібну тощо).

Фундаменти храму складені з булиги, покладеної двома рядами на розчині та перекриті муруванням з плінфи. Фундамент північної стіни пересікає екседру по її південному краю. Кам'яне мурування основи стовпів заввишки сягає 1,5 м, вище починається цегляна кладка.

Звертає на себе увагу відсутність уламків тиньку та слідів існування фрескового розпису. За припущенням Б.О. Рибаків, це пояснюється тим, що храм не встигли декорувати перед монгольською навалою, коли він і був зруйнований. Втім це не єдиний давньоруський храм, позбавлений розписів.

Згідно з початковими висновками В.А. Богусевича, церква в Путивлі мала риси, які наближували її до пам'яток архітектури Кавказу. Однак надалі це було спростовано. У сучасній науковій літературі її прийнято відносити до групи

«сіверських храмів» разом із соборами Новгород-Сіверського (див. ст. 16), Трубчевська та Карачіва.

Подібно до собору в Новгороді-Сіверському, особливістю планової структури церкви на дитинці Путивля є наявність екседр, які фланкують її головний об'єм за сторонами наосу (під час богослужіння слугували для розміщення хору). Вона відрізняється від Новгород-Сіверського собору переважно меншими габаритами. Це дозволило Вол. В. Сєдову вважати її побудованою за взірцем Новгород-Сіверського храму.

У писемних джерелах згадки про собор у Путивлі відсутні. Як довів Г.Н. Логвин, спроба пов'язати його з літописною Вознесенською церквою 1146 р. є безпідставною. Висловлювалася думка, що спорудження церкви було розпочате Путивльським князем Володимиром Ігоровичем та, можливо, не завершене. На думку Б.О. Рыбакова, храм збудований напередодні монгольської навали, оскільки шар будівництва безпосередньо перекритий шаром пожежі сер. XIII ст. Це також дало підстави пов'язати руйнування церкви з подіями 1239 р. Припускають, що її руїни були розібрані протягом XV–XVI ст.

Після завершення розкопок залишки собору було засипано ґрунтом з відвалів, поверхню задерновано. На поч. XXI ст. розглядалися проекти відбудови церкви в сучасних матеріалах, однак вони залишилися нереалізованими. Станом на 2019 р. рештки споруди знаходяться під зеленою зоною в межах міського парку, місце її розташування відмічене меморіальним знаком у вигляді бетонного хреста, що лежить на ґрунті.

Матеріали досліджень (наукові звіти, креслення, колекції знахідок тощо) зберігаються в НА ІА НАН України, Сумському обласному краєзнавчому музеї та Путивльському державному історико-культурному заповіднику.

ДЖЕРЕЛА

Архівні джерела

Науковий архів Інституту археології НАН України, м. Київ

Фонд експедицій. 1960/14. Богусевич В.А. Отчёт об археологических раскопках дворового храма XII в. в Путивле 1960 г.

Фонд експедицій. 1965/59. Рыбаков Б.А. Отчёт Приднепровской экспедиции Института археологии АН СССР о работах в г. Путивле в 1965 г.

Література

Богусевич, 1963. – С. 165–174.

Вагнер, 1985. – С. 312.

Звагельский, 2007. – С. 159–167.

Иоаннисян, Черненко, 2015. – С. 432–434.

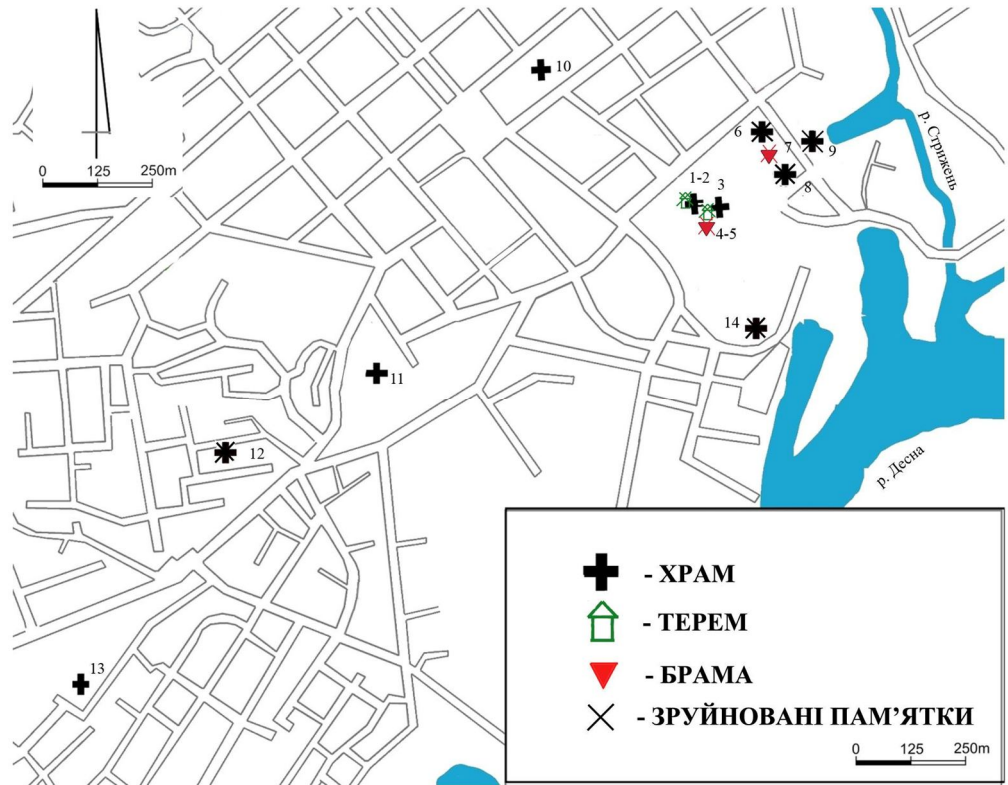
Іванова, 2005. – С. 148–152.

- Логвин, 1980. – С. 239.
Приймак, 2001. – С. 146–147.
Раппопорт, 1982. – С. 47.
Рыбаков, 1966. – С. 154–156.
Седов, 1996. – С. 39–40.
Тупик, 2009. – С. 132–138.
Тупик, 2010. – С. 362–364.
Черненко, 2017а. – С. 89–99.

ІЛЮСТРАЦІЇ

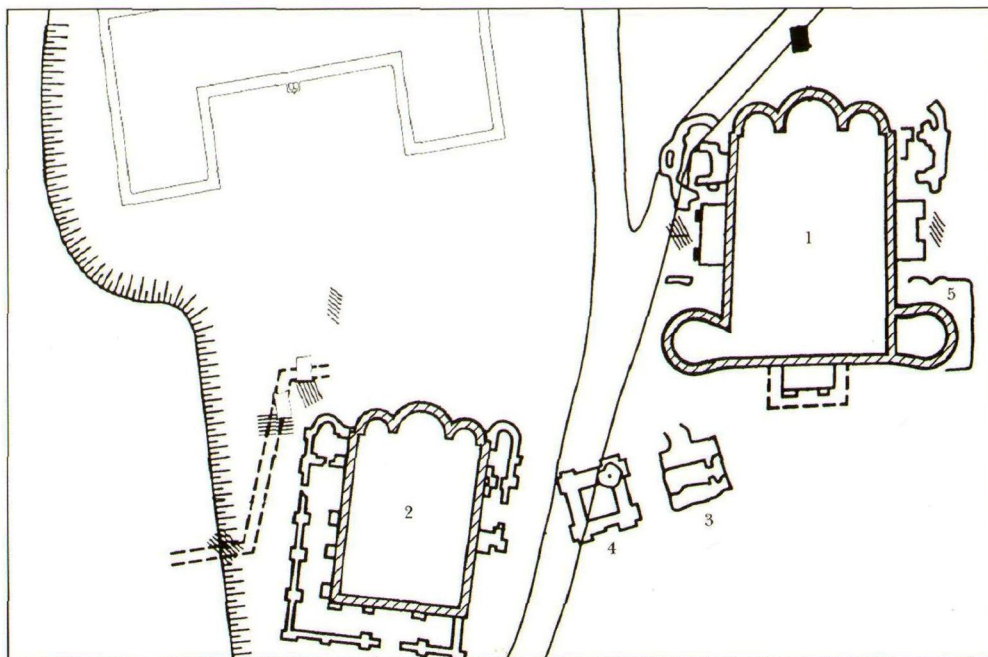
Вступ

1. Схема розташування

давньоруських пам'яток монументальної архітектури Чернігова:

1 – Борисоглібський собор; 2 – терем (споруда під Борисоглібським собором); 3 – Спасо-Преображенський собор; 4 – терем однокамерний; 5 – ворота перед Спасо-Преображенським собором; 6 – храм-усипальня; 7 – ворота «князівського двору»; 8 – «Михайлівська» церква; 9 – Благовіщенська церква; 10 – П'ятницька церква; 11 – Успенський собор; 12 – церква початку XIII ст. по вул. Сіверянська; 13 – Іллінська церква; 14 – церква на «Верхньому замку».

**2. Схема розташування
давньоруських пам'яток монументальної архітектури
навколо Спасо-Преображенського собору в Чернігові (за М.В. Холостенком):**

1 – Спасо-Преображенський собор; 2 – Борисоглібський собор; 3 – ворота; 4 – терем
однокамерний; 5 – південно-східна прибудова Спасо-Преображенського собору. Штри-
ховкою окреслено місцезнаходження мурувань з плінфи.

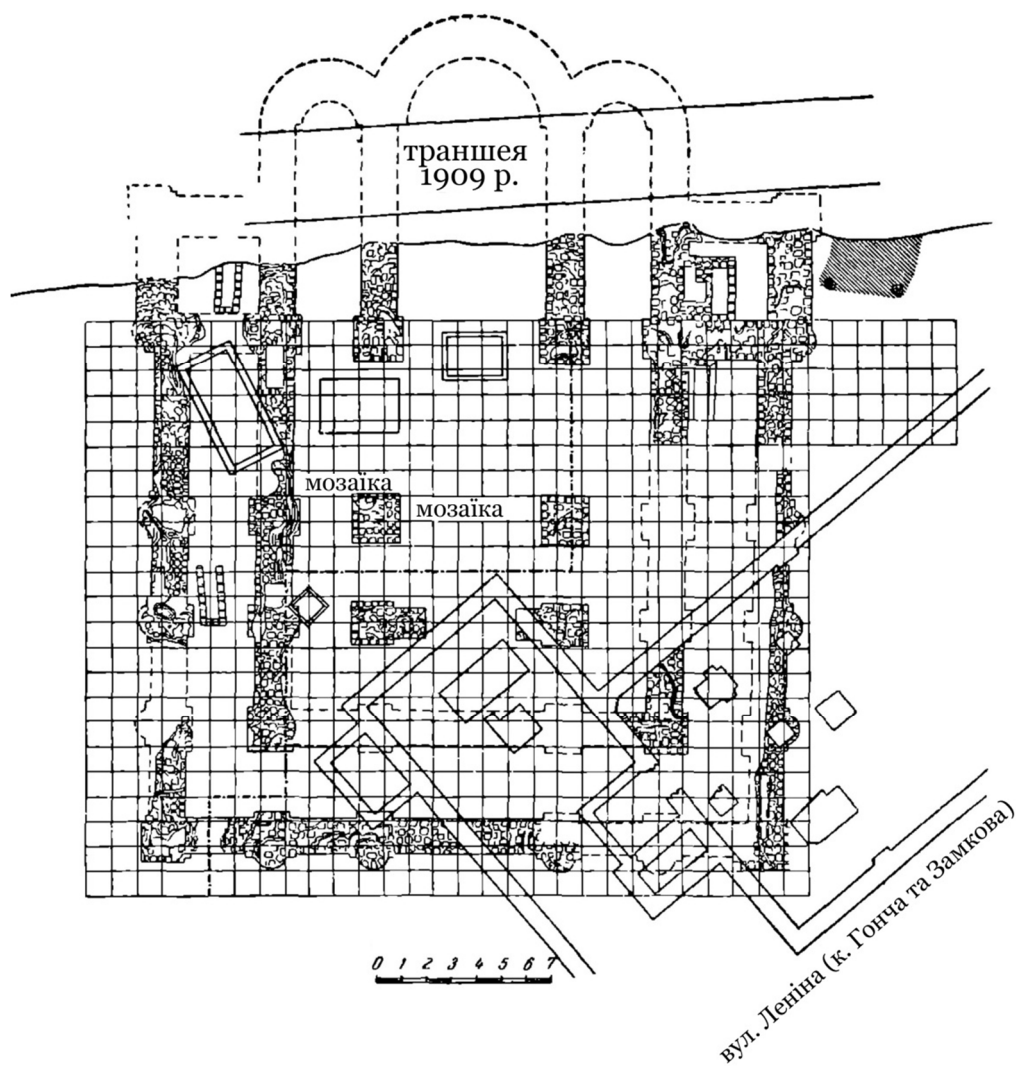
*Холостенко Н.В. Черніговські кам'яні княжескі терема XI в. // Архитектурное
наследство. – 1963. – Вып. 15. – С.4, рис. 2.*

1. Благовіщенська церква

1.1. Розкоп 1946 р. Загальний вигляд з північного сходу.

Рыбаков Б.А. Раскопки в Черниговском детинце в 1946 году // Науковий архів ІА НАН України. Фонд експедицій. 1946/26. Рис. 15.

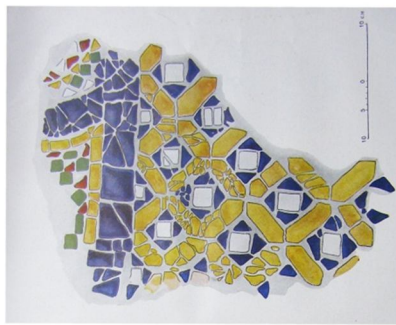
1.2. План розкопу 1946 р. (за Б.О. Рибаківим).

Рибаків Б.А. Древности Чернигова // МИА. – 1949. – № 11. – С. 62, рис. 29.

1.3. Плінфа зі знаками та мітками. Фото 1946 р.

Рыбаков Б.А. Раскопки в Черниговском детинце в 1946 году // Научный архив ИА НАН Украины. Фонд экспедиций. 1946/26. Рис. 26.

1.

2.

3.

1.4. Мозаїчна підлога: 1, 2 – збережені частини мозаїки (за Б.О. Рибаківим),
3 – пластини смальти з розкопок 2007-2008 рр. (за О.Є. Черненко).

Черненко О.Є. Давньоруські храми Чернігова і монгольська навала // Орус міхтат. – Київ, 2016. – № 4. – С. 249, іл. 4.

1.5. Мозаїка із зображенням павича. Фото 1946 р.

Рыбаков Б.А. Раскопки в Черниговском детинце в 1946 году // Науковий архів ІА НАН України. Фонд експедицій. 1946/26. Рис. 66.

1.6. Уламки білокам'яних різьблених блоків. Вапняк (за Б.О. Рыбаковим).
Рыбаков Б.А. Древности Чернигова // МИА. – 1949. – № 11. – С. 85, рис. 48.

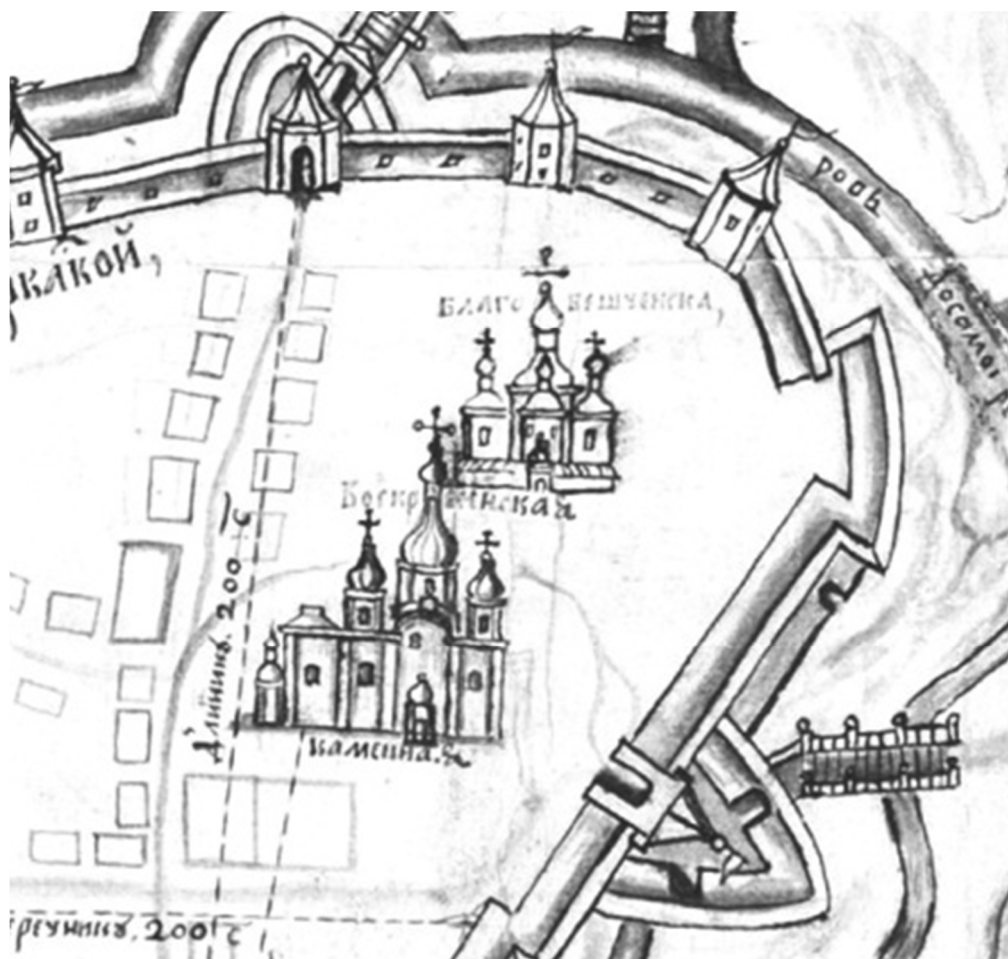
**1.7. Уламки білокам'яного різьбленого блоку із зображенням птаха (?).
Вапняк (за Є.І. Архиповою).**

Архипова Є. Скульптура та архітектурний декор // Історія українського мистецтва у 5 т. – К., 2010. – Т. 2: Мистецтво середніх віків. – С. 549.

1.8. Гробниця XVII ст. у північній галереї. Фото 1946 р.

Рыбаков Б.А. Раскопки в Черниговском детинце в 1946 году // Науковий архів ІА НАН України. Фонд експедицій. 1946/26. Рис. 53.

*Лл. 1.9. Фрагмент «Абрису Чернігівського» 1706 р.
із зображенням Благовіщенської церкви.*

Копія плану з фондів ЧОІМ, ВСП 579/1.

2. Борисоглібський собор

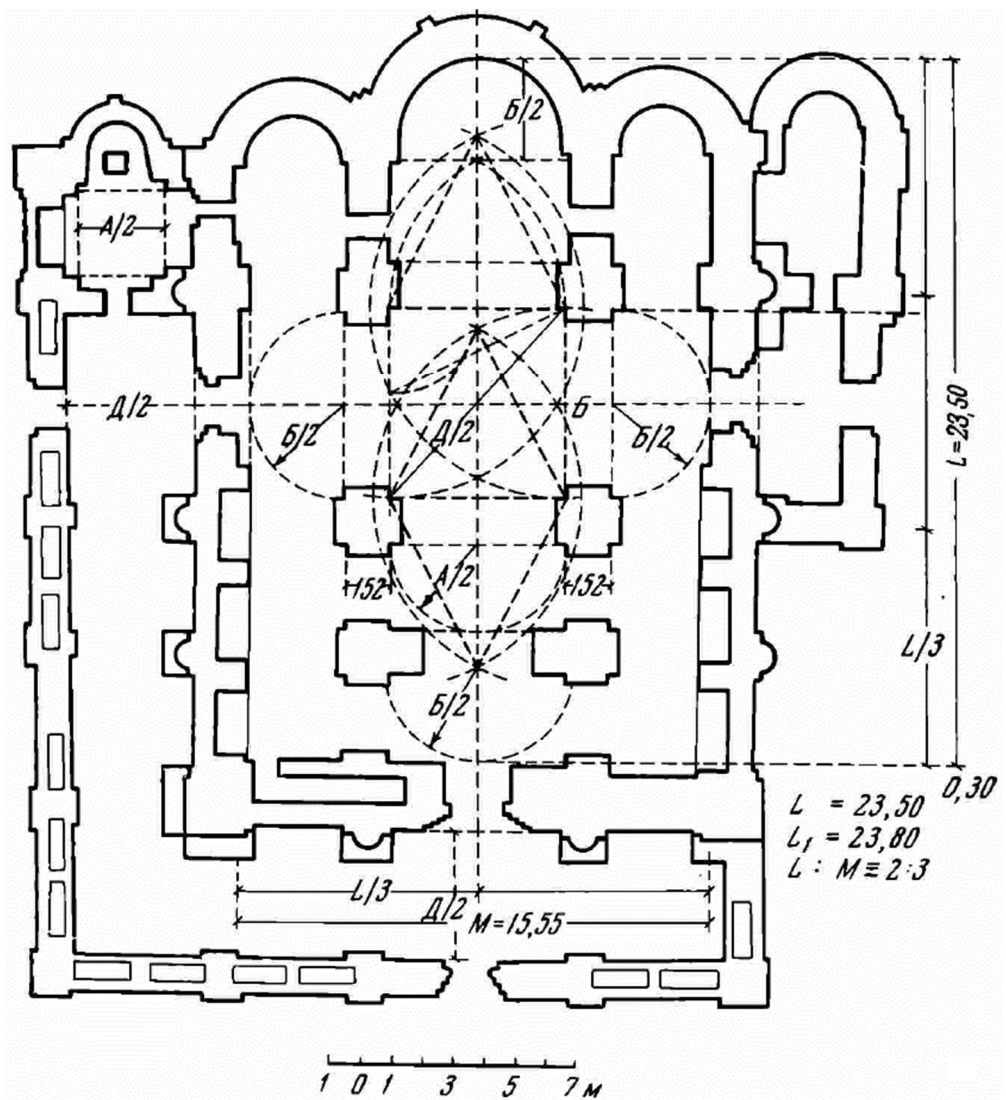

2.1. Вигляд з південного сходу. Фото О.М. Іоаннісяна, 2013 р.

2.2. Вигляд з північного заходу. Перспектива. Реконструкція
(за М.В. Холостенком).

Холостенко Н.В. Исследования Борисоглебского собора в Чернигове // СА. – 1967. – № 2. – С. 207, рис. 18.

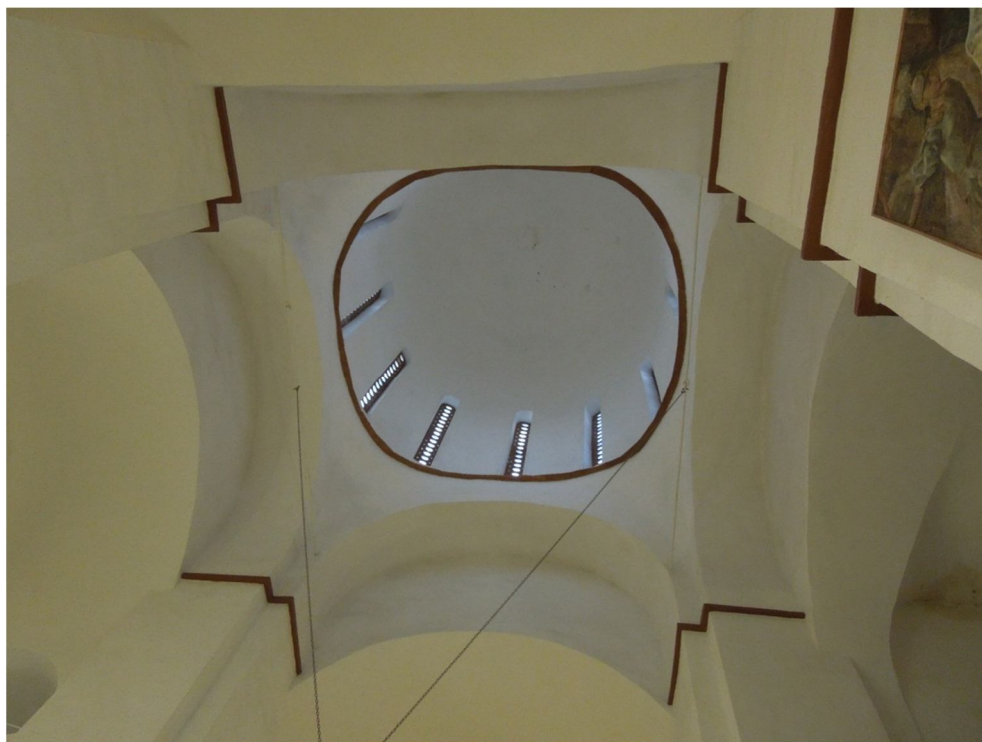

2.3. План комплексу собору. Реконструкція (за М.В. Холостенком).

Холостенко Н.В. Исследования Борисоглебского собора в Чернигове // СА. – 1967. – № 2. – С. 205, рис. 16.

2.4. Аркасольні ніші у південній наві. Фото О.Є. Черненко, 2015 р.

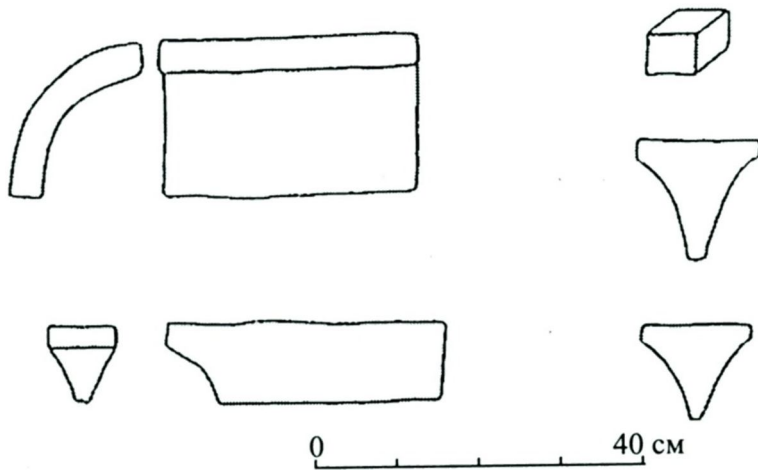
2.5. Вид на купол та підпружені арки. Фото О.М. Іоаннісяна, 2013 р.

2.6. Вигляд з північного заходу. Фото О.Є. Черненко, 2015 р.

*2.7. Південна стіна. Демонстраційний зондаж.
Фото О.М. Іоаннісяна, 2013 р.*

**2.8. Лекальна цегла та керамічні деталі аркатурного поясу
(за М.В. Холостенком).**

Холостенко Н.В. Исследования Борисоглебского собора в Чернигове // Советская археология. – 1967. – № 2. – С. 192, рис. 3.

2.9. Загальний вигляд решток давньої підлоги після робіт 1956 р.

Фотографи к отчёту об исследованиях древнего пола пам. арх. XII в. в Чернигове. // Науковий архів НЗ «Софія Київська», НДФ 6105. Фото 9.

**2.10. Кутовий камінь оформлення portalу. Вапняк.
Фото Т.Г. Новик, 2013 р.**

Експозиція НАІЗ «Чернігів стародавній», «ЧС», КН 139, А-1.

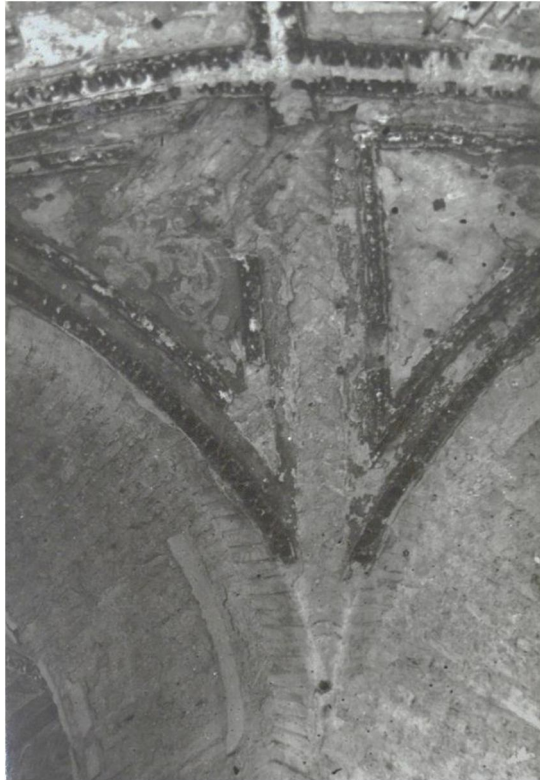

2.11. Капітель. Вапняк. Фото Т.Г. Новик, 2013 р.

Експозиція НАІЗ «Чернігів стародавній», «ЧС», КН 132, А-1.

**2.12. Копія капітелі, вмонтована в реставраційне мурування.
Фото О.М. Іоаннісяна, 2013 р.**

**2.13. Ребро давнього хрещатого склепіння над хорами. Зондаж 1947 р.
Борисо-Глебський собор в г. Чернигове. Матеріали обстеження // Науковий архів НЗ
«Софія Київська», КН-6534 / НАДР-1718. Фото 40.**

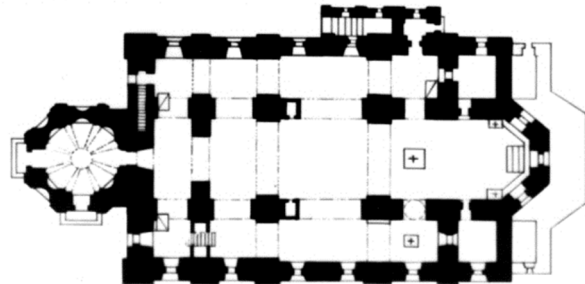
**2.14. Мармурова підставка
під шип двері portalу входу до галереї.
Фото 1947 р.**

Фотографії до звіту про архітектурно-археологічні дослідження Борисоглібського собору в м. Чернігові в 1947 р. Переліки, фото руїн і знахідки // Науковий архів НЗ «Софія Київська», НДФ-6102/3. Фото 13.

**2.15. Вигляд до
перебудов 1857 р.
Реконструкція (за
М.В. Холостенком).**

Холостенко Н.В. Исследования Борисоглебского собора в Чернигове // СА. — 1967. — № 2. — С. 190, рис. 1.

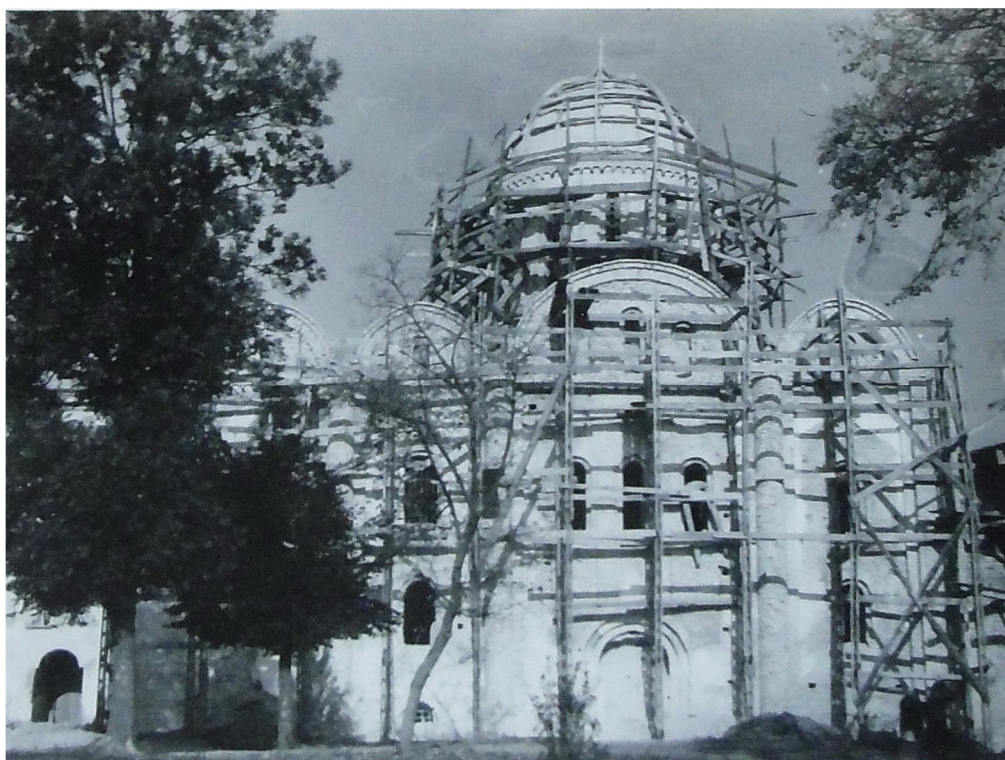
2.16. Вигляд з північного заходу. Фото 1920-х – 1930-х рр.

Фотодокументальний архів НАІЗ «Чернігів стародавній». КН 152/57, інв. № Ф-1-7.

2.17. Центральна частина північного фасаду. Фото 1947 р.

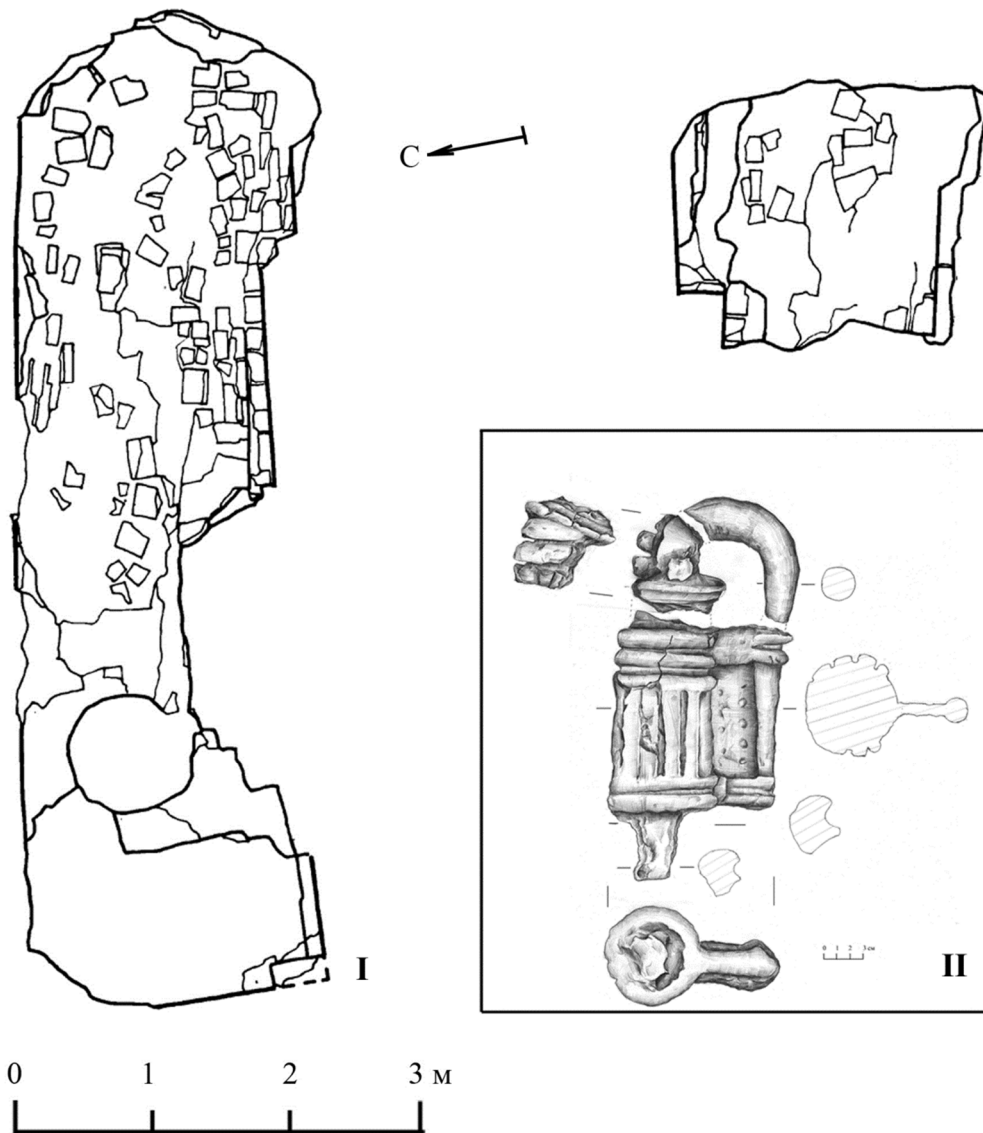
Борисо-Глебський собор в г. Чернигове. Матеріали обстеження // Науковий архів НЗ «Софія Київська», КН-6534 / НАДР-1718. Фото 5.

2.18. Південний фасад у процесі реставрації. Фото 1953 р.

Богусевич В.А. Черниговская археологическая экспедиция Института археологии АН УРСР в 1953 г. // Науковий архів ІА НАН України. Фонд експедицій. 1953/6. Табл. VII: 2.

3. Ворота «Князівського двору»

3.1. I – план; II – замок, знайдений у воріт (за О.Є. Черненко).

Черненко Е.Е. Чернигов и нашествие монголов в свете археологических исследований // *Stratum plus*. – 2016. – № 5. – С. 91, рис. 5.

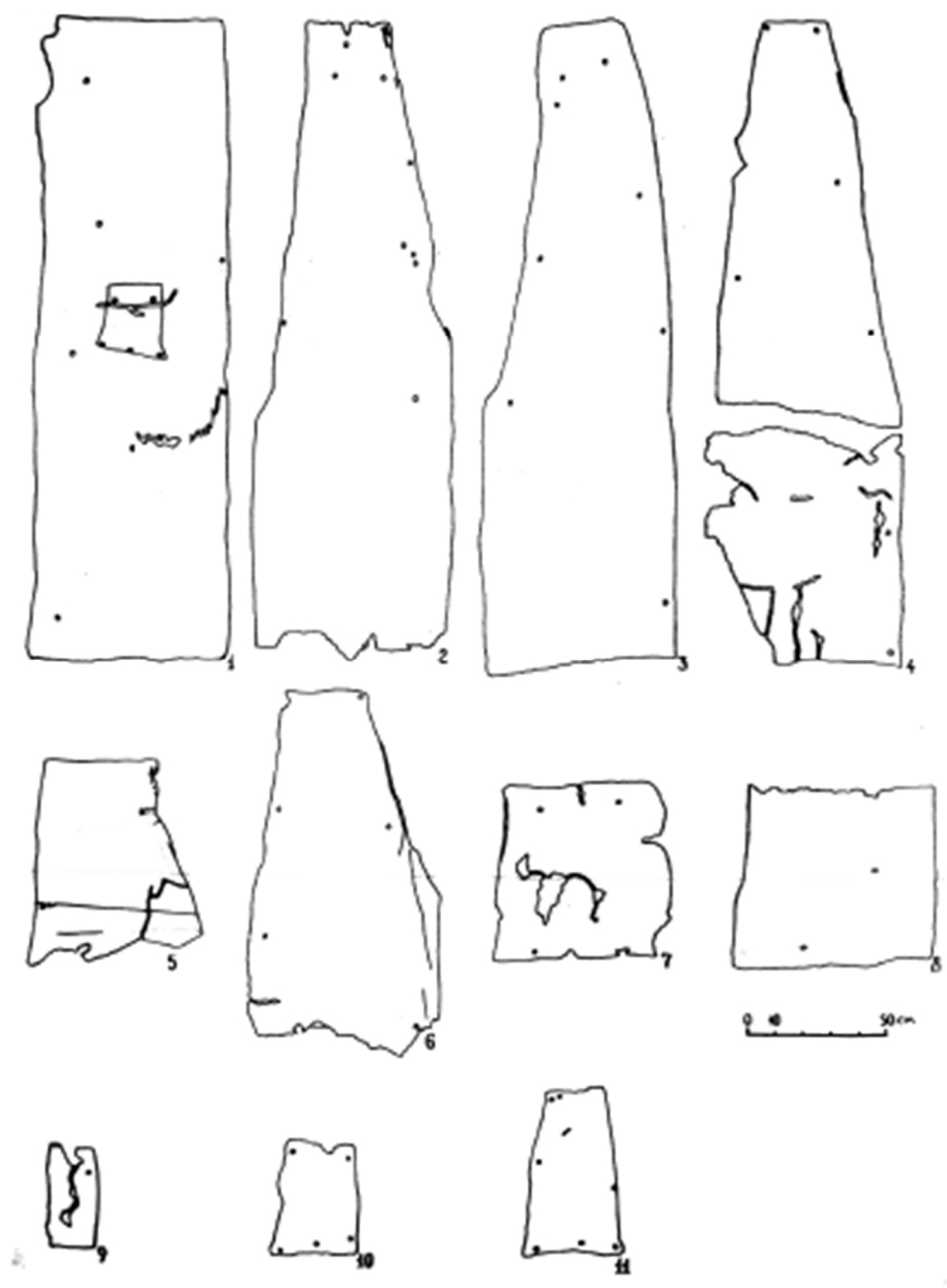
3.2. Північна стіна. Загальний вигляд з півдня. Фото В.П. Коваленка, 1985 р.

Коваленко В.П. Охранные раскопки на детинце древнего Чернигова в 1984–1985 гг. Т. 3. Работы на раскопе 4 // Науковий архів ІА НАН України. Фонд експедицій. 1985/123. Рис. 23.

3.3. Свинцеві листи покрівлі. Фото В.П. Коваленка, 1985 р.

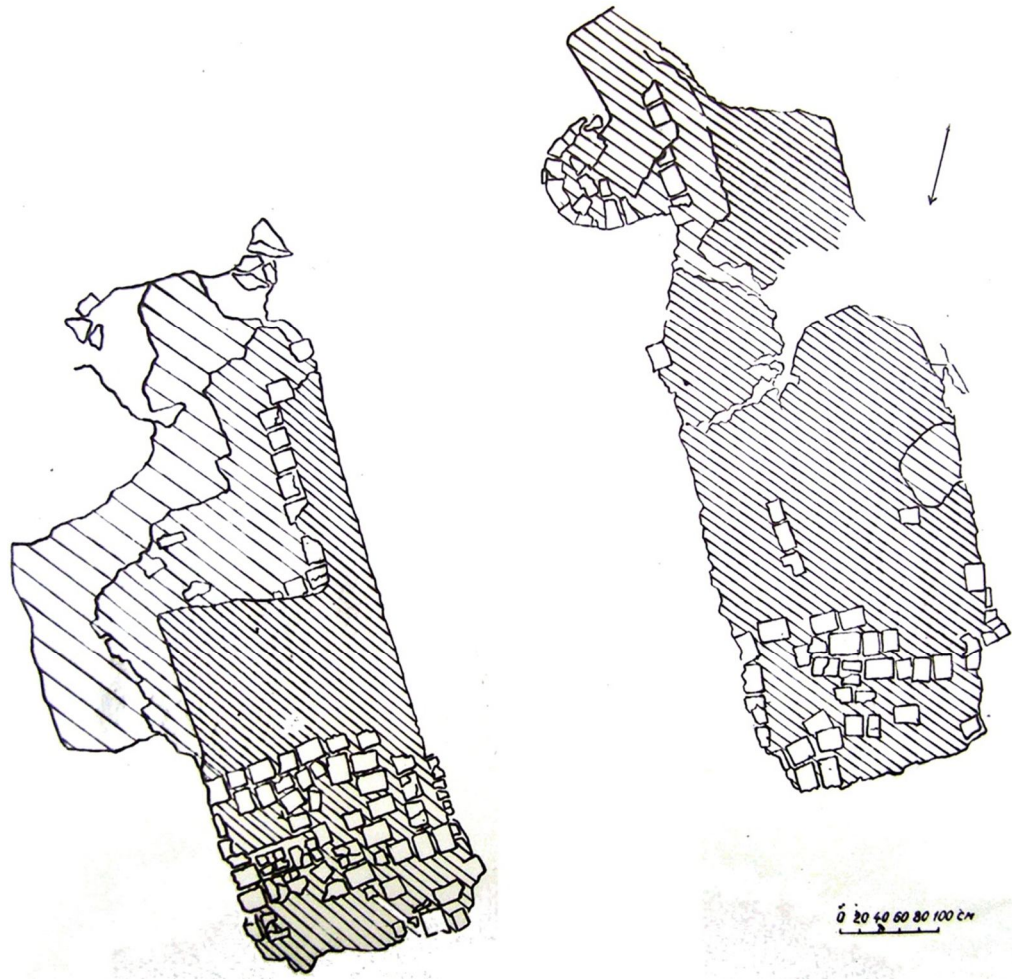
Коваленко В.П. Охранные раскопки на детинце древнего Чернигова в 1984–1985 гг. Т. 3. Работы на раскопе 4 // Науковий архів ІА НАН України. Фонд експедицій. 1985/123. Рис. 29.

3.4. Свинцеві листи покрівлі. Розгортки (за В.П. Коваленком).

Коваленко В.П. Охранные раскопки на детинце древнего Чернигова в 1984–1985 гг. Т. 3. Работы на раскопе 4 // Науковий архів ІА НАН України. Фонд експедицій. 1985/123. Рис. 55.

4. Ворота перед Спасо-Преображенським собором

4.1. План (за В.А. Богусевичем).

Богусевич В.А. Черниговская археологическая экспедиция Института археологии АН УССР в 1953 г. // Науковий архів ІА НАН України. Фонд експедицій. 1953/6. Табл. II.

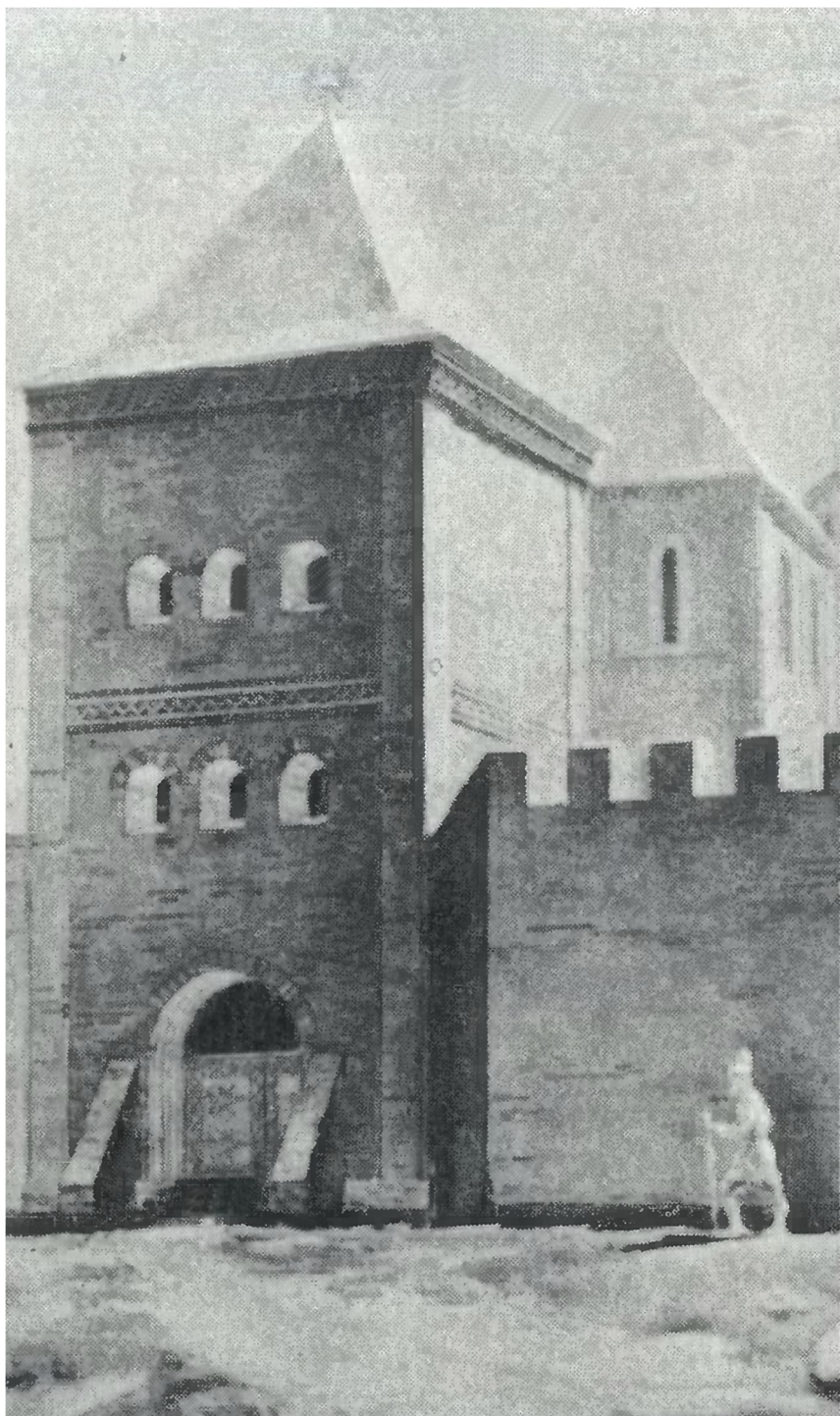
4.2. Південна частина. Вигляд з південного заходу. Фото 1953 р.

Богусевич В.А. Черниговская археологическая экспедиция Института археологии АН УРСР в 1953 г. // Науковий архів ІА НАН України. Фонд експедицій. 1953/6. Табл. XI: 2.

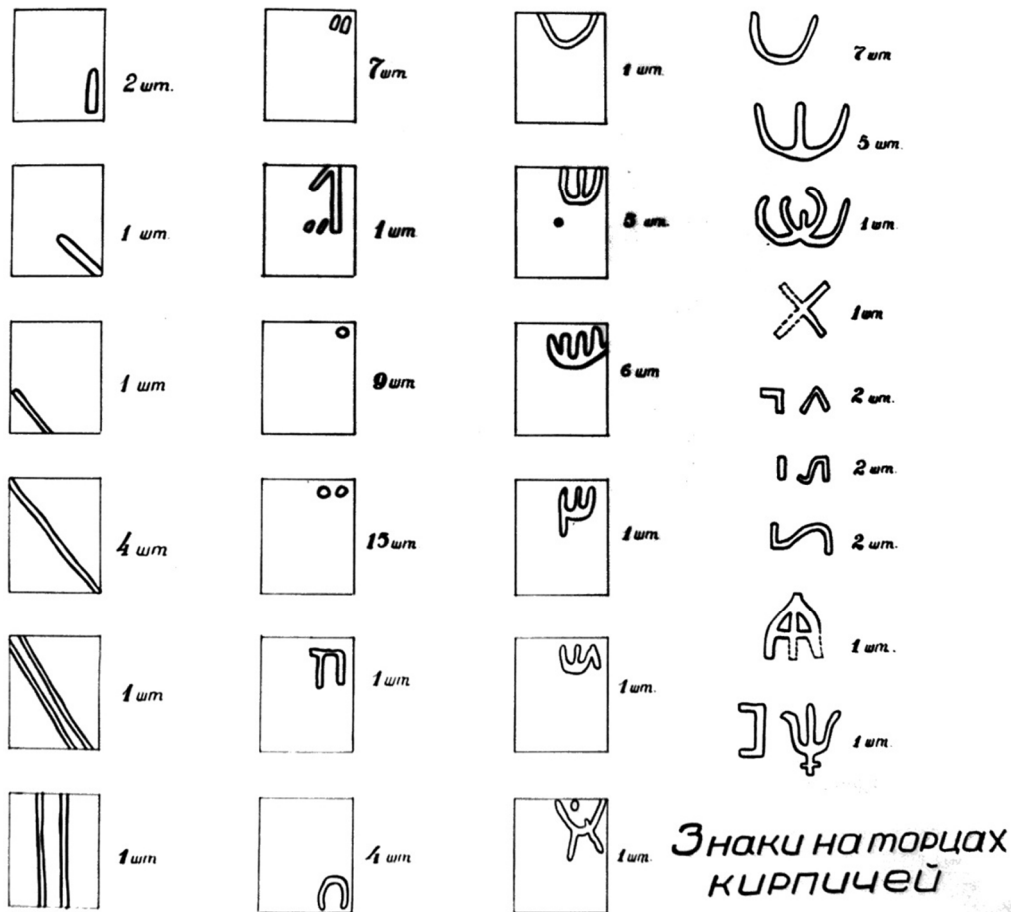
4.3. Східна стіна. Вигляд з півдня. Фото 1953 р.

Богусевич В.А. Черниговская археологическая экспедиция Института археологии АН УРСР в 1953 г. // Науковий архів ІА НАН України. Фонд експедицій. 1953/6. Табл. XI: 1.

*4.4. Вигляд з півдня. Перспектива. Реконструкція (за Ю.С. Асєєвим).
Асєєв Ю.С. Джерела. Мистецтво Київської Русі. – К.: Мистецтво, 1980. – С. 159.*

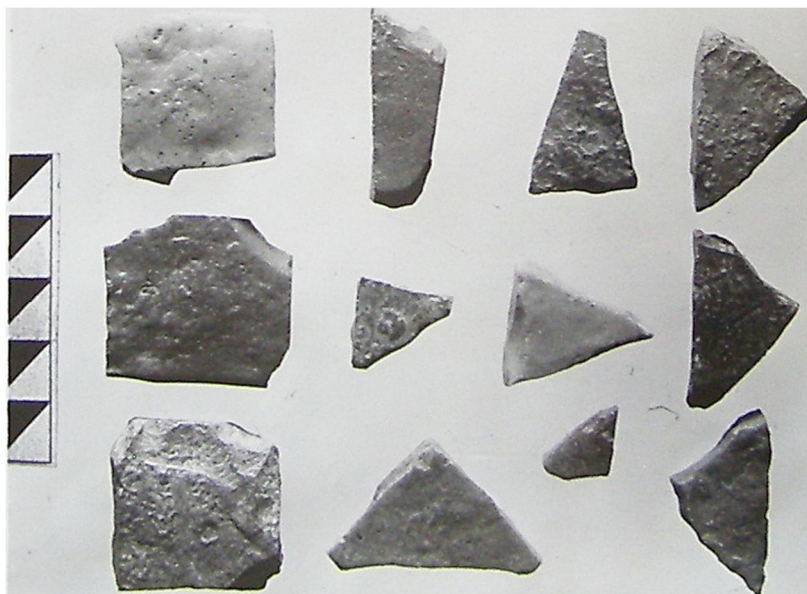
Клейма на кирпичах из дворцовой постройки XIII в. в Чернигове

Знаки на постельной поверхности кирпичей

4.5. Знаки на цеглі-плінфі (за В.А. Богусевичем).

Богусевич В.А. Черниговская археологическая экспедиция Института археологии АН УССР в 1953 г. // Науковий архів ІА НАН України. Фонд експедицій. 1953/6. Табл. V.

4.6. Смальта. Фото 1953 р.

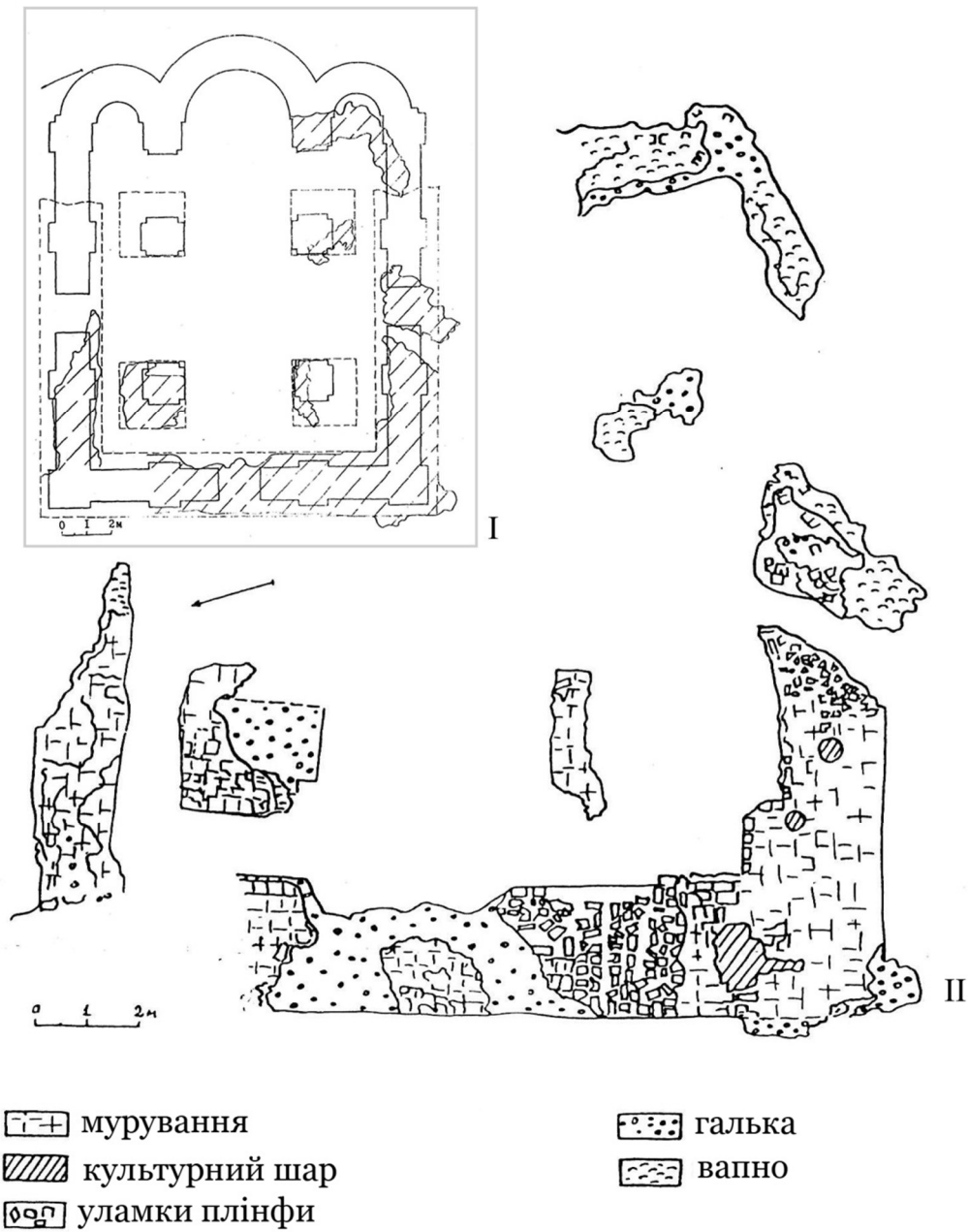
Богусевич В.А. Черниговская археологическая экспедиция Института археологии АН УССР в 1953 г. // Науковий архів ІА НАН України. Фонд експедицій. 1953/6. Табл. XV: 2.

4.7. Фрагмент свинцевої покрівлі. Фото 1953 р.

Богусевич В.А. Черниговская археологическая экспедиция Института археологии АН УССР в 1953 г. // Науковий архів ІА НАН України. Фонд експедицій. 1953/6. Табл. XIX.

5. «Михайлівська» церква

5.1. I – реконструкція плану; II – план мурувань (за Л.А. Беляєвим).

Беляєв Л.А. Из истории зодчества древнего Чернигова (Церковь Михаила Архангела 1174 г.) // Проблемы истории СССР. – М., 1974. – Вып. 4. – С. 10, рис. 4; С. 13, рис. 5.

5.2. Розкоп 1956 р. Вигляд з південного сходу.

Рыбаков Б.А. Отчёт советско-болгарской экспедиции 1956 г. // Науковий архів ІА НАН України. Фонд експедицій. 1956/24. Рис. 10.

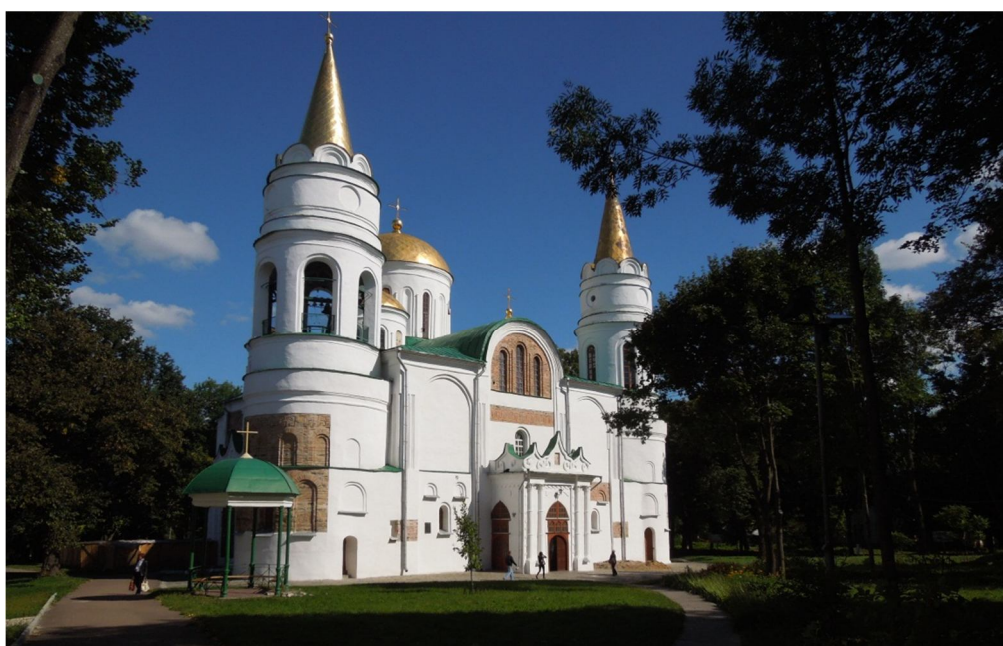
5.3. Розкоп 1956 р. Вигляд з південного заходу.

Рыбаков Б.А. Отчёт советско-болгарской экспедиции 1956 г. // Науковий архів ІА НАН України. Фонд експедицій. 1956/24. Рис. 11.

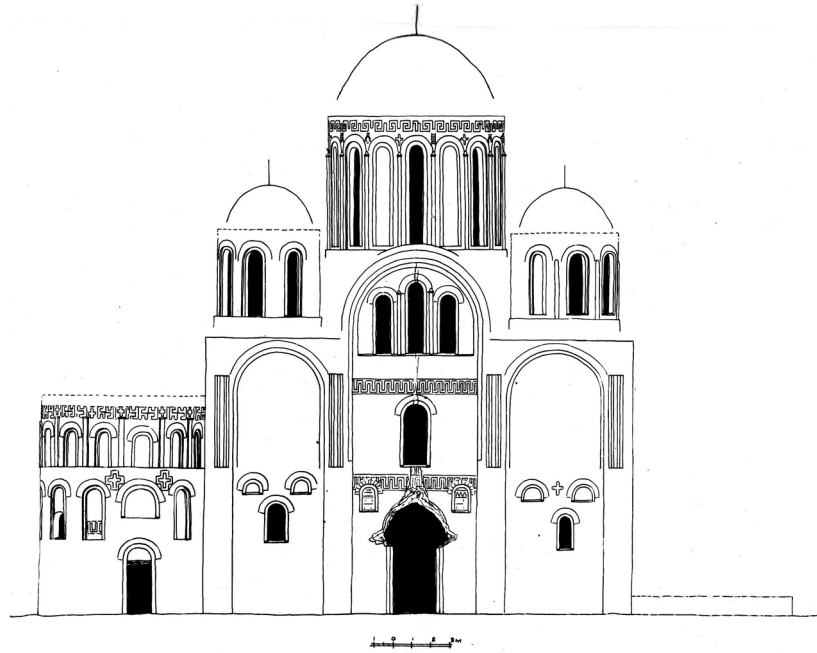
6. Спасо-Преображенський собор

6.1. Фрагмент Абрису Чернігівського 1706 р. із зображенням Спаського собору.
Копія плану з фондів ЧОІМ, ВСП 579/1.

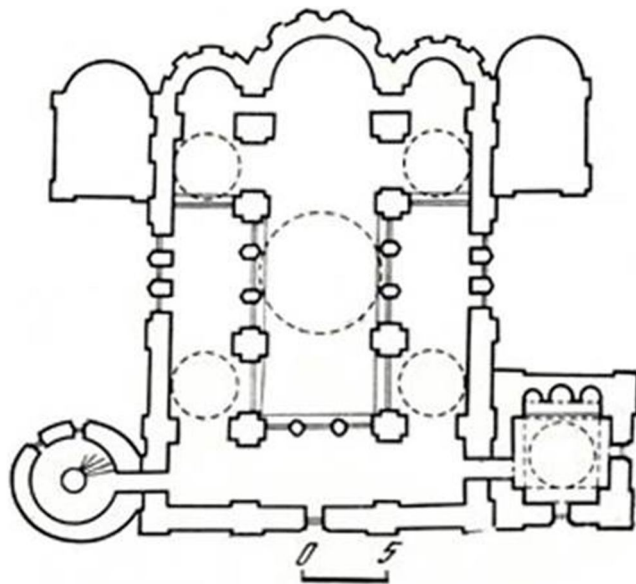

6.2. Західний фасад. Вид з північного заходу. Фото О.Є. Черненко, 2012 р.

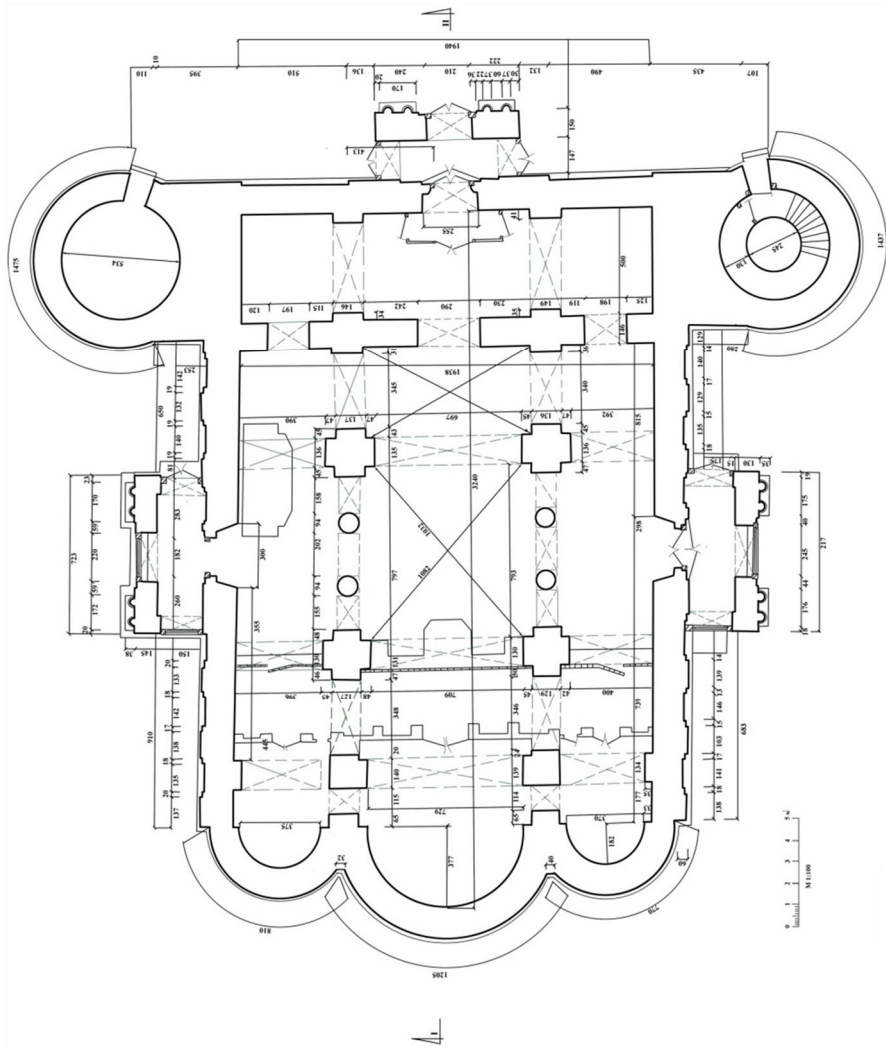
**6.3. Спаський собор. Обміри давніх мурувань західного фасаду.
Схема (за М.В. Холостенком).**

Холостенко Н.В. Исследования Спасского собора в Чернигове // Реставрация и исследование памятников культуры. – М., 1990. – С. 9, рис. 9.

6.4. План другого ярусу. Реконструкція (за М.В. Холостенком).

Холостенко Н.В. Исследования Спасского собора в Чернигове // Реставрация и исследование памятников культуры. – М., 1990. – С. 16, рис. 19.

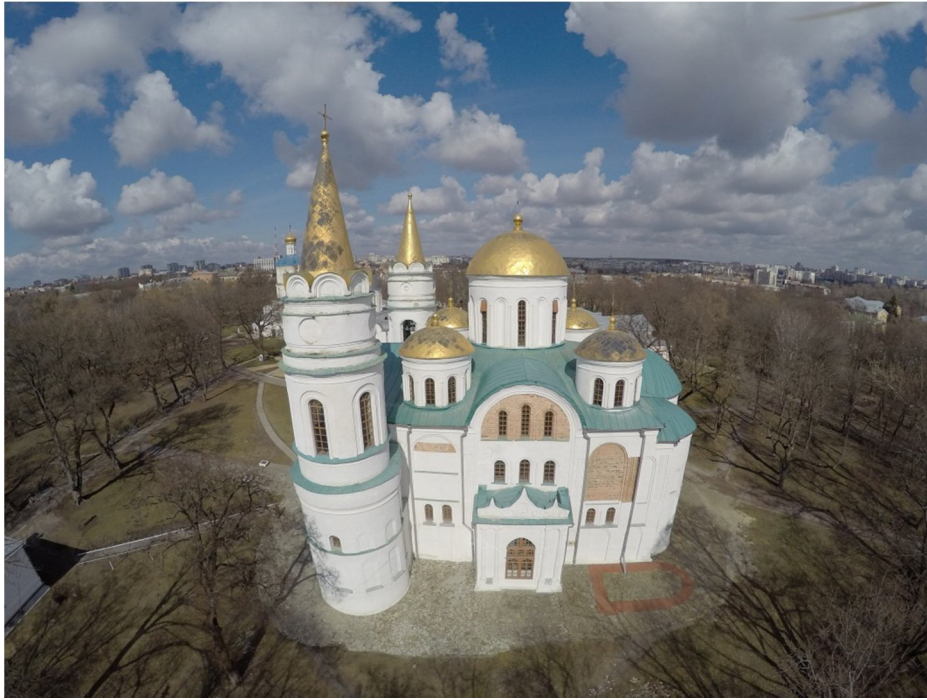
6.5. План на рівні першого ярусу. Обміри 2014 р.

Черненко О.Є., Новиць Т.Г. Звіт про наукові археологічні дослідження Спасо-Преображенського собору в Чернівцях // Науковий архів ІА НАНУ. Фонд експедицій (б/н). С. 45, рис. 9.

**6.6. Чернігівський Спасо-Преображенський собор. Розріз через центральну наву.
Обміри 2014 р.**

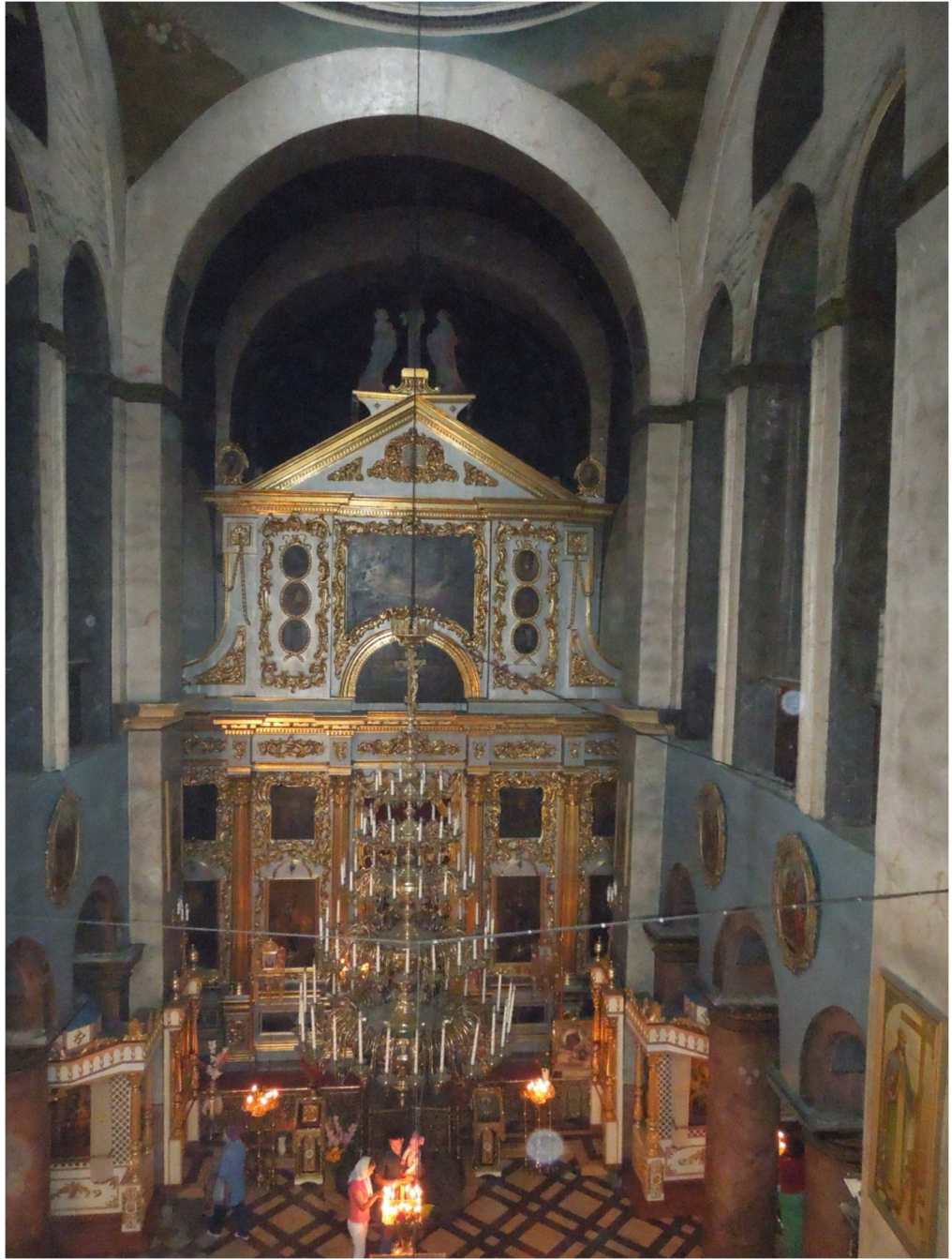
Черненко О.Є., Новик Т.Г. Звіт про наукові археологічні дослідження Спасо-Преображенського собору в Чернігові у 2014 р. // Науковий архів ІА НАНУ. Фонд експедиції (б/н). С. 45, рис. 9.

6.7. Південний фасад. Аерофотозйомка М.О. Сотникова, 2015 р.

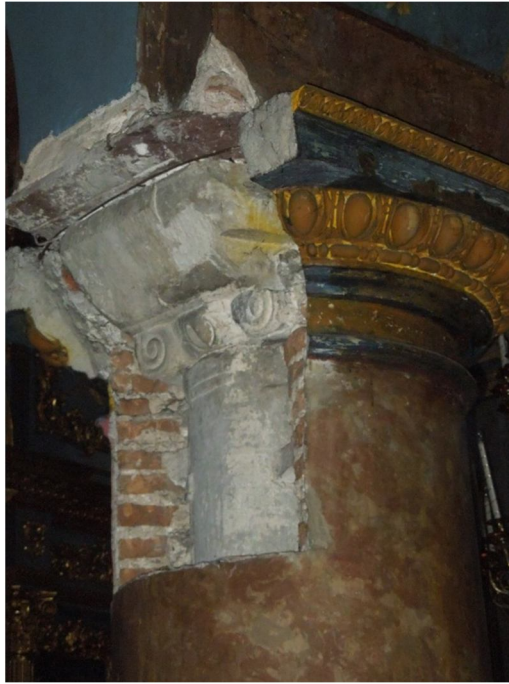
6.8. Східний фасад. Аерофотозйомка М.О. Сотникова, 2015 р.

6.9. Центральна нава. Вид із західних хорів. Фото О.М. Іоаннісяна, 2012 р.

6.10. Південна аркада. Вид з півночі. Фото О.М. Іоаннісяна, 2012 р.

6.11. Мармурова колона з імпостомю капітеллю та пірофілітова плита.

Зондаж на західній колоні північної аркади. Вид з північного заходу. Фото 2014 р.

Черненко О.Є., Новик Т.Г. Звіт про наукові археологічні дослідження Спасо-Преображенського собору в Чернігові // Науковий архів ІА НАНУ. Фонд експедицій (б/н). С. 65, рис. 42.

6.12. Граф'я «квадріє» на муруванні нижньої частини стіни.

Зондаж на північному пряслі західного фасаду. Фото 2014 р.

Черненко О.Є., Новик Т.Г. Звіт про наукові археологічні дослідження Спасо-Преображенського собору в Чернігові // Науковий архів ІА НАНУ. Фонд експедицій (б/н). С. 65, рис. 43.

6.13. Фреска «Свята Текля» на південному боці східної підпружної арки північно-західного барабану. Фото 1923 р.

Науковий архів ІА НАНУ. Ф.21. Спр. 3. Арк. 25.

6.14. Постаць святого. Фото 2014 р.

Черненко О.Є., Новик Т.Г. Звіт про наукові археологічні дослідження Спасо-Преображенського собору в Чернігові // Науковий архів ІА НАНУ. Фонд експедицій (б/н). С. 98, рис. 92.

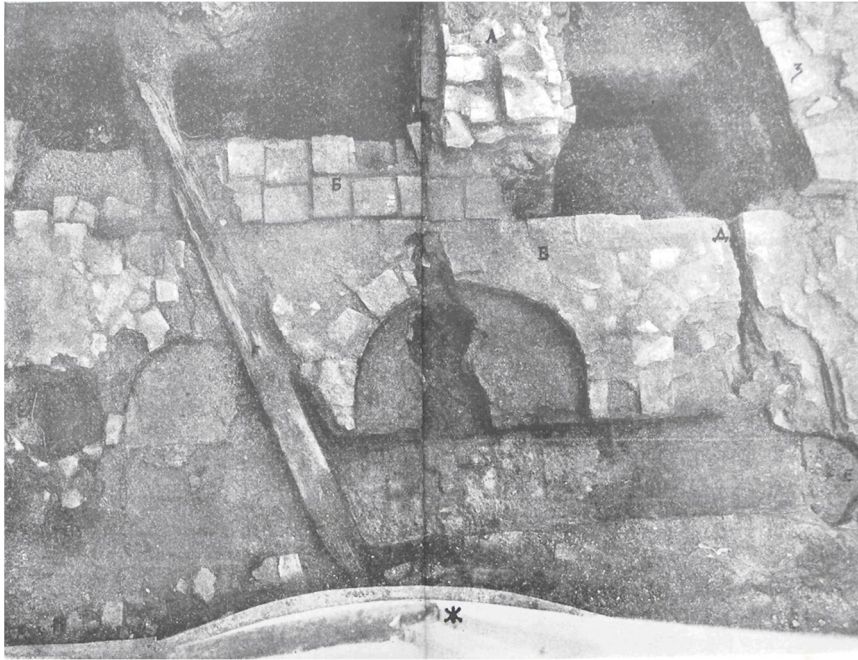
6.15. Північна прибудова (каплиця). Загальний вигляд зі сходу. Фото 2012 р.

Черненко О.Є., Іоаннісян О.М., Новик Т.Г., Зиков П.Л., Торшин Є.М. Звіт про науково-рятивні археологічні дослідження Спасо-Преображенського собору в Чернігові у 2012 р. // Науковий архів ІА НАНУ. Фонд експедицій (012/217). Т. 1. С.33, рис. 35.

6.16. Південна прибудова (каплиця). Загальний вигляд зі сходу. Фото 2013 р.

Черненко О.Є., Іоаннісян О.М., Новик Т.Г., Зиков П.Л., Торшин Є.М., Йолишин Д.Д. Звіт про науково-рятивні археологічні дослідження Спасо-Преображенського собору в Чернігові у 2012 р. // Науковий архів ІА НАНУ. Фонд експедицій (012/218). Т. II. С.37, рис. 39.

6.17. Південно-східна прибудова («церковка»).
Вигляд із даху Спаського собору. Фото 1923 р.

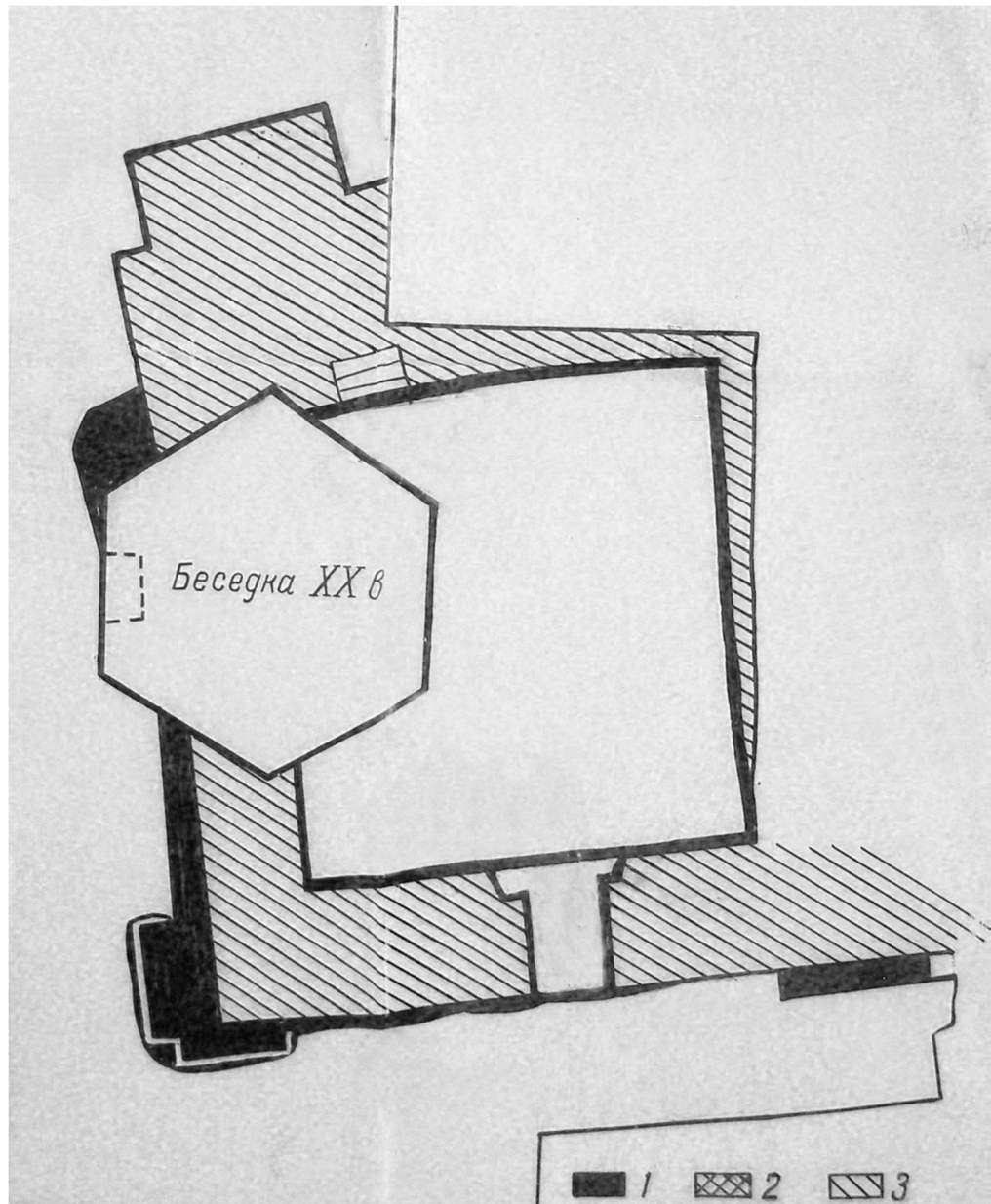
Макаренко М.О. Чернігівський Спас. Археологічні дослідження 1923 р. – К., 1929. – Рис. 28.

6.18. Загальний вигляд розкопу «хрещальні» з південного сходу. Фото 2013 р.

Черненко О.Є., Іоаннісян О.М., Новик Т.Г., Зиков П.Л., Торшин Є.М. Звіт про науково-рятивні археологічні дослідження Спасо-Преображенського собору в Чернігові у 2013 р. // Науковий архів ІА НАНУ. Фонд експедицій (б/н). Т. II. С.95, рис. 32.

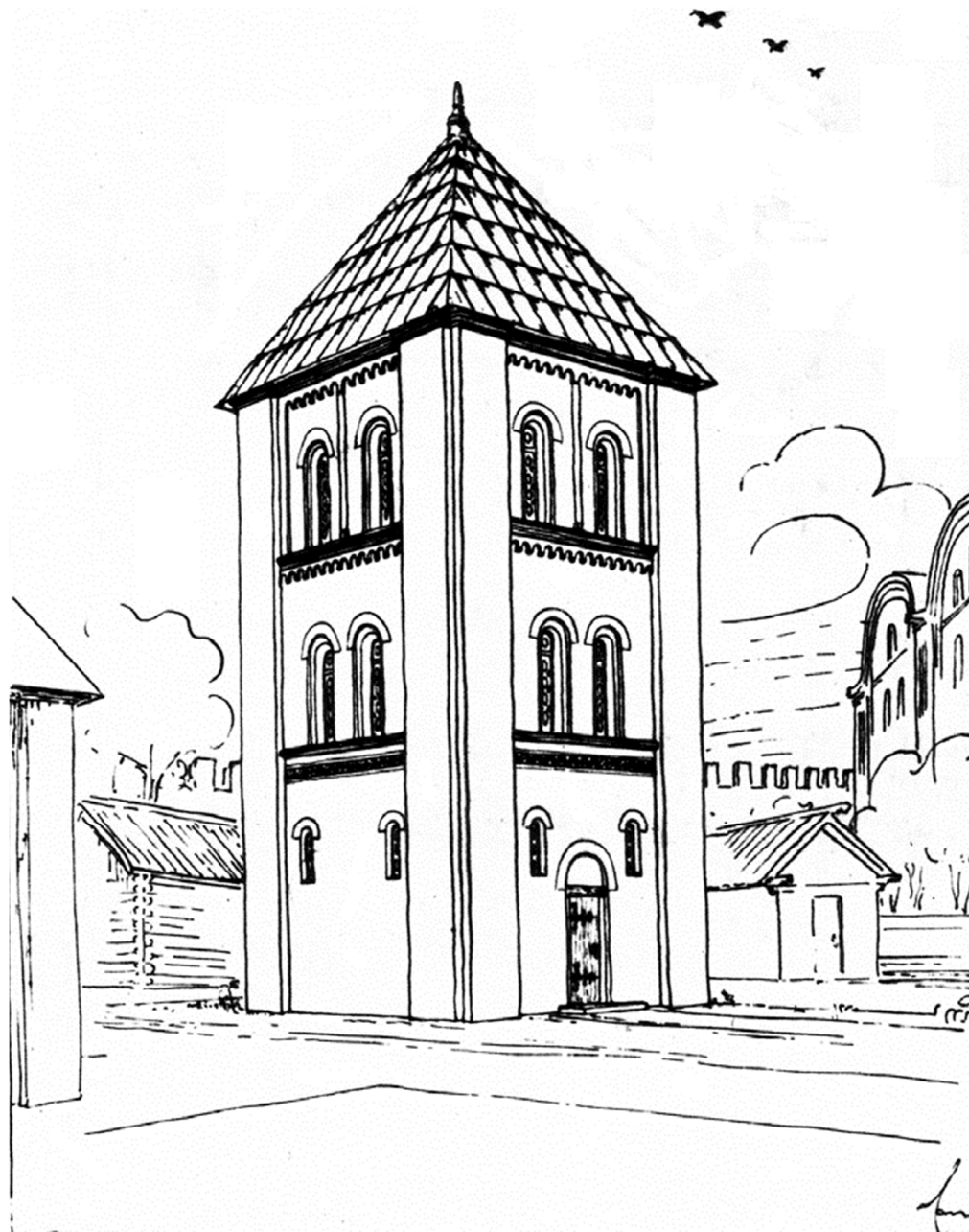
7. Терем однокамерний (світська споруда)

7.1. Схема мурувань (за В.А. Богусевичем):

1 – мурування ХІ ст.; 2 – перекоп; 3 – мурування ХVІІ ст.

Богусевич В.А. Черниговская экспедиция 1951 г. // Науковий архів ІА НАНУ. Фонд експедицій 1951/10. План княжеского терема ХІ в. и части каменного дворца ХІІ в. (Б/н). Калька (чертёж № 25).

*7.2. Вигляд з південного заходу. Перспектива. Реконструкція
(за М.В. Холостенком).*

Холостенко Н.В. Восстановление и исследование архитектурных памятников Чернигова // Строительство и архитектура. – 1969. – № 4. – С. 36, рис. 4.

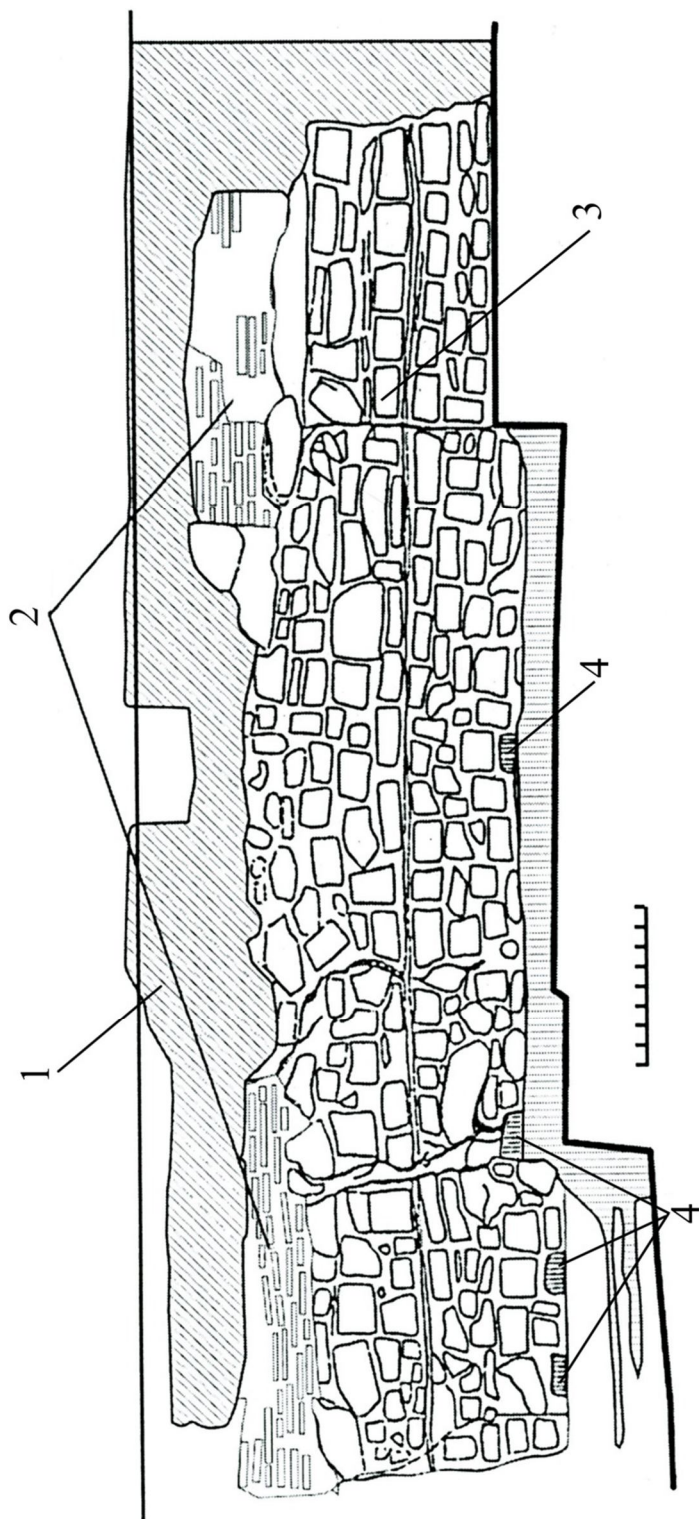
7.3. Загальний вигляд з півночі. Фото 1951 р.

Богусевич В.А. Черниговская экспедиция 1951 г. // Науковий архів ІА НАНУ. Фонд експедиції. 1951/10. Фото 1.

7.4. Північно-східний кут. Вигляд з північного сходу. Фото 1951 р.

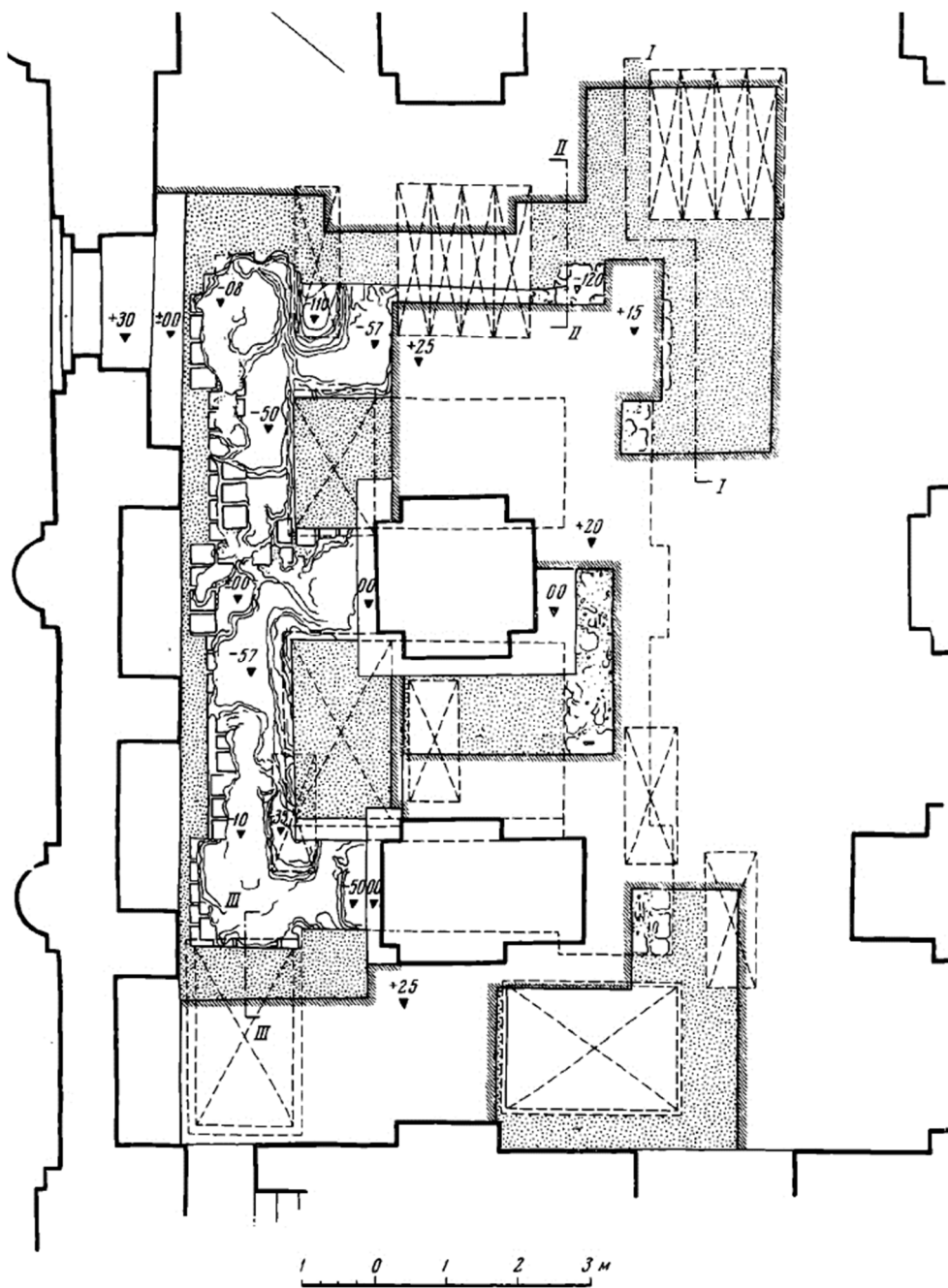
Богусевич В.А. Черниговская экспедиция 1951 г. // Науковий архів ІА НАНУ. Фонд експедиції 1951/10. Фото 3.

7.5. Північна стіна: 1 – мурування XVII ст.; 2 – рівношарове мурування з плінфи XI ст.; 3 – кам'яне мурування; 4 – сліди дерев'яних лежнів (за В.А. Бозусевичем та М.В. Холостенком).

Бозусевич В.А., Холостенко Н.В. Чернігівські кам'яні двори XI–XII вв. // Краткие сообщения Института археологии АН УССР. – 1952. – № 1. – С. 37, рис. 37.

8. Терем (споруда під Борисоглібським собором)

8.1. План розкопів «двокамерного терему» (за М.В. Холостенком).

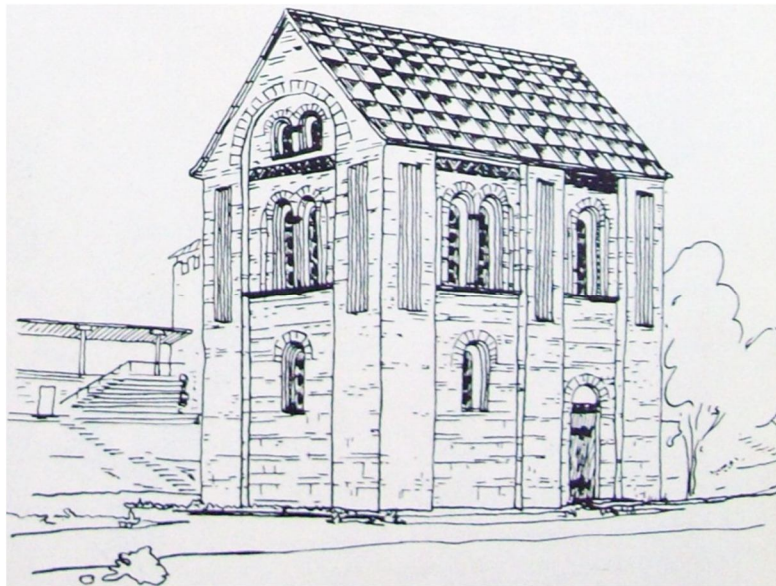
Холостенко Н.В. Черниговские каменные княжеские терема X в. // Архитектурное наследие. – 1963. – № 15. – С. 5, рис. 5.

8.2. Музеєфіковані мурування. Вигляд зі сходу. Фото О.Є. Черненко, 2012 р.

8.3. Музеєфіковані мурування. Вигляд із заходу. Фото О.Є. Черненко, 2012 р.

8.4. Вигляд з південного сходу. Перспектива. Ескіз реконструкції (за М.В. Холостенком).

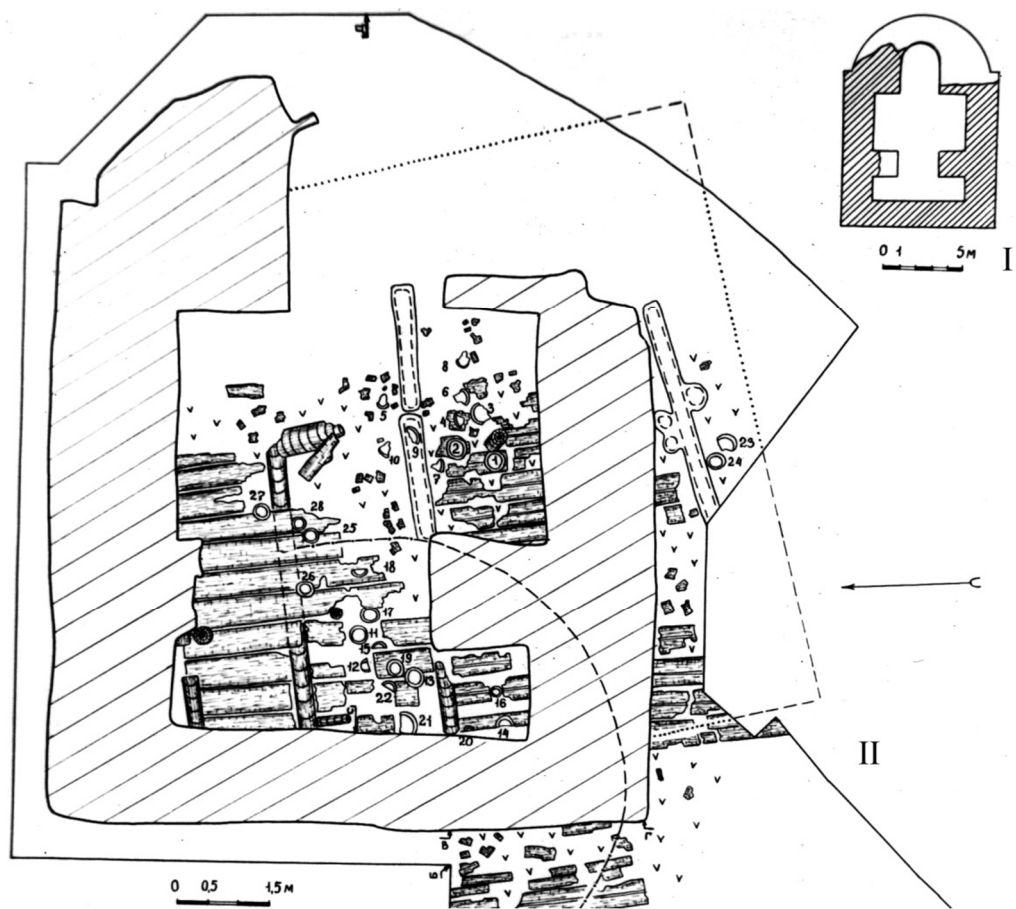
Холостенко Н.В. Восстановление и исследование архитектурных памятников Чернигова // Строительство и архитектура. – 1969. – № 4. – С. 37, рис. 5.

9. Церква на «Верхньому замку»

9.1. Видяд із заходу. Фото 1990 р.

Гребінь П.М., Коваленко В.П. Дослідження Верхнього замку в Чернігові в 1989 р. // Старожитності Південної Русі: Матеріали III іст.-археол. семінару «Чернігів і його округа в XII–XIII ст.», Чернігів, 15–18 трав. 1990 р. – Чернігів: Сіверянська думка, 1993. – С. 15, рис. 2.

9.2. I – план (реконструкція);

II – план мурувань з рештками дерев'яної конструкції IX–X ст.,
яка передувала мураному будівництву (за П.М. Гребенем та В.П. Коваленком).

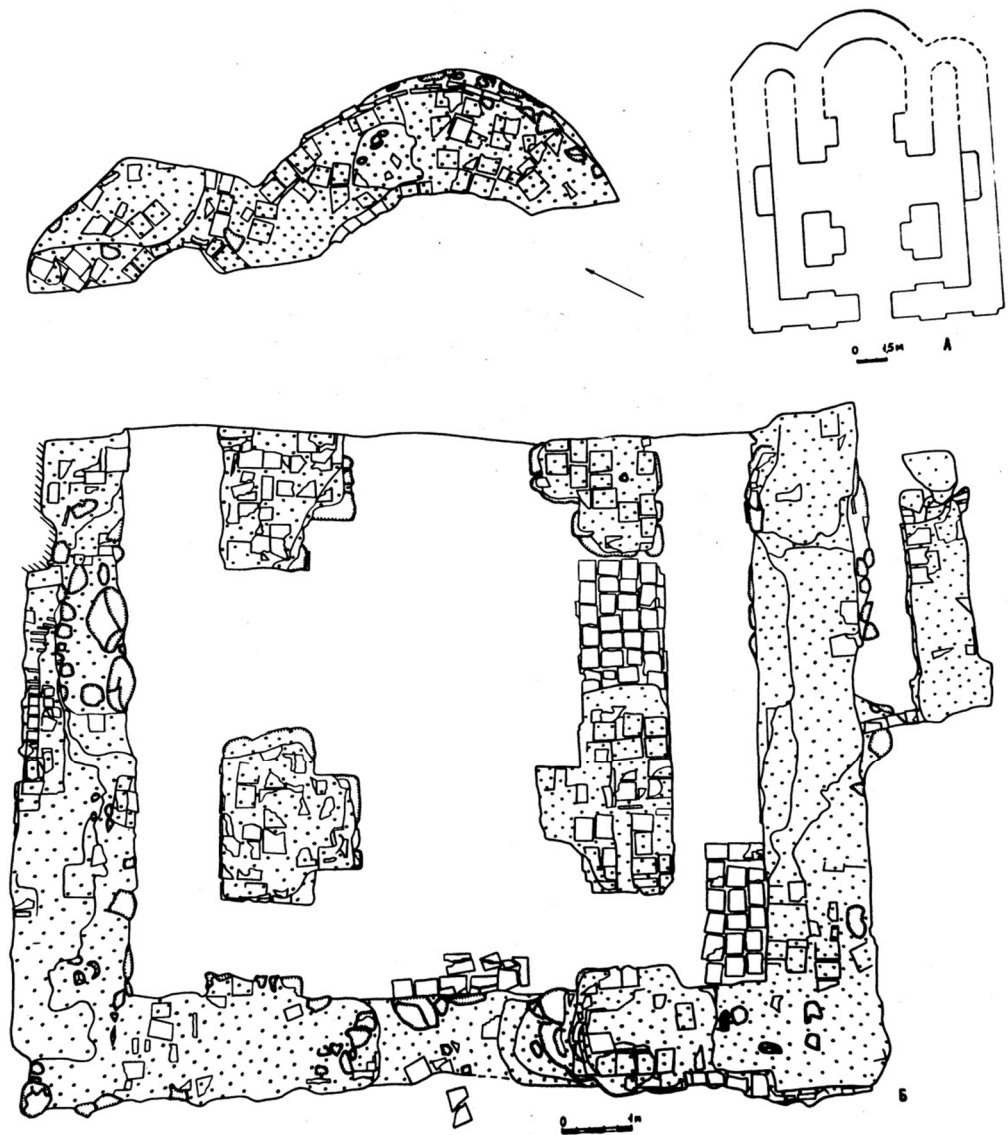
Гребінь П.М., Коваленко В.П. Дослідження Верхнього замку в Чернігові в 1989 р. // Старожитності Південної Русі: Матеріали III іст.-археол. семінару «Чернігів і його округа в XII–XIII ст.», Чернігів, 15–18 трав. 1990 р. – Чернігів: Сіверянська думка, 1993. – С. 16, рис. 3.

10. Церква-усипальня

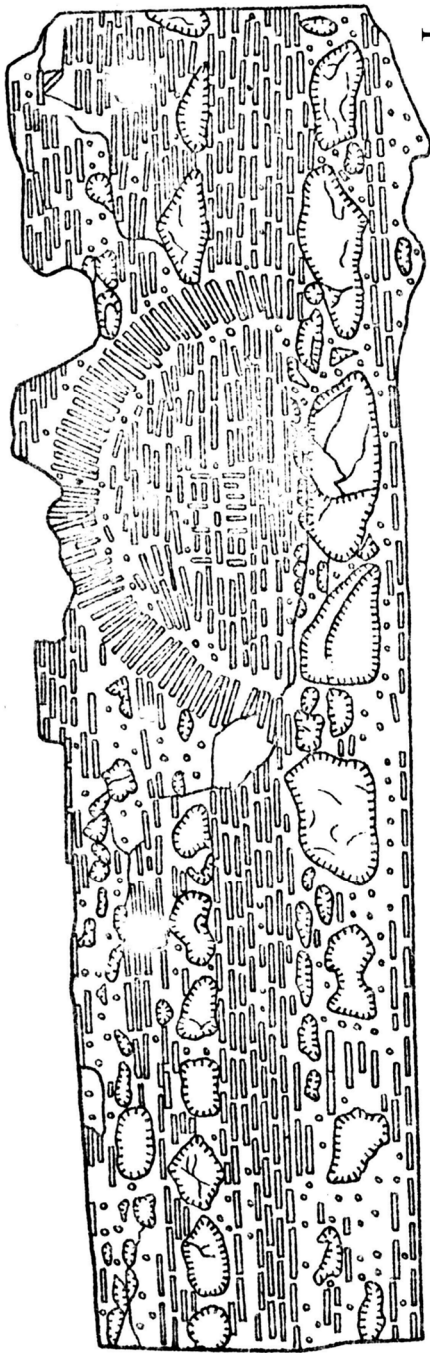
10.1. Загальний вигляд розкопу з півдня. Фото 1986 р.

Коваленко В.П. Давньоруські монастирі на чернігівському дитинці // Сумська старовина. – 2008. – XXV. – С. 13, рис. 7.

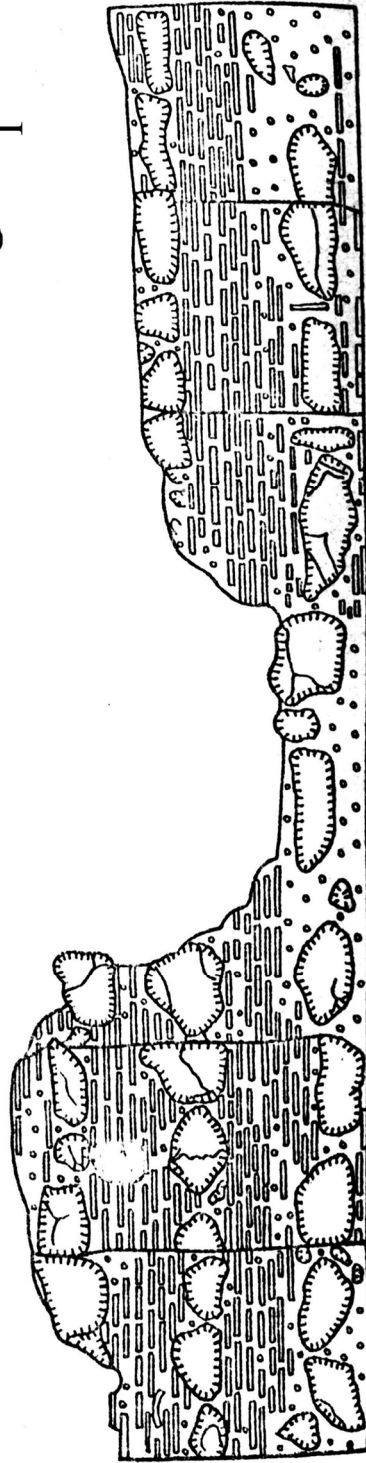

10.2. I – реконструкція плану; II – план мурувань
(за В.П. Коваленком та П.О. Раппопортом).

Коваленко В.П., Раппопорт П.А. Новый памятник византийской архитектуры на черниговском детинце // Южная Русь и Византия. Сборник научных трудов (к XVIII конгрессу византинистов). – К., 1991. – С. 144, рис. 2.

I

II

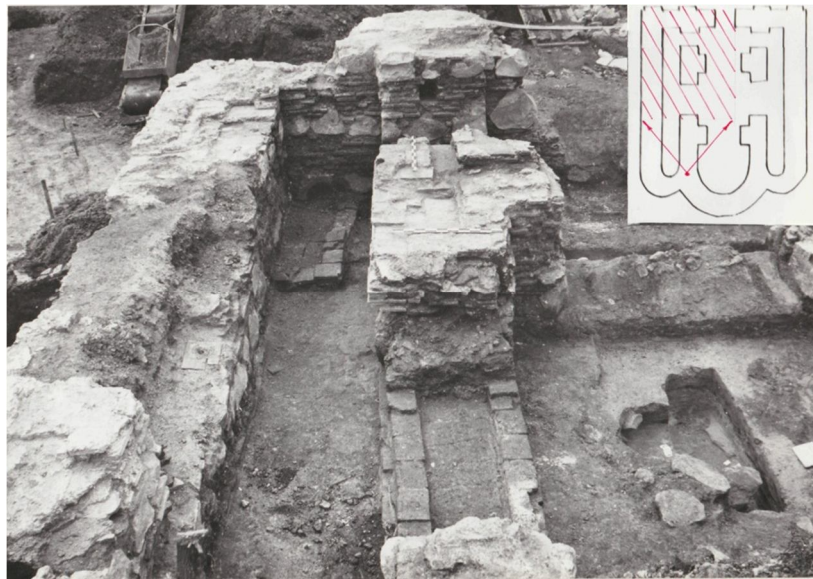
10.3. Фасади: I – внутрішня поверхня північної стіни; II – внутрішня поверхня західної стіни
(за В.П. Коваленком та П.О. Раппопортом).

Коваленко В.П., Раппопорт П.А. Новый памятник византийской архитектуры на черниговском детинце // Южная Русь и Византия. Сборник научных трудов (к XVIII конгрессу византинистов). – К., 1991. – С. 143, рис. 1.

**10.4. Храм-усипальня на чернігівському Дитинці.
Аркасолій у північній стіні крипти. Фото 1986 р.**

Коваленко В.П. Давньоруські монастирі на чернігівському дитинці // Сумська старовина. – 2008. – XXV. – С. 14, рис. 9.

10.5. Загальний вигляд південно-західної частини храму. Фото 1986 р.

Коваленко В.П., Гребень П.Н. Исследования церкви-усыпальницы XI в. в 1985–1986 гг. // Науковий архів ІА НАН України. Фонд експедицій. 1985-1986/168. С. 44, рис. 18.

10.6. Західний та північний фасади південно-західного стовпа. Фото 1986 р.

Коваленко В.П., Гребень П.Н. Исследования церкви-усыпальницы XI в. в 1985–1986 гг. // Науковий архів ІА НАН України. Фонд експедицій. 1985-1986/168. С. 59, рис. 41.

10.7. Мурування внутрішньої поверхні північної стіни крипти. Фото 1986 р.

Коваленко В.П., Гребень П.Н. Исследования церкви-усыпальницы XI в. в 1985–1986 гг. // Науковий архів ІА НАН України. Фонд експедицій. 1985-1986/168. С. 48, рис. 25.

10.8. Фрагмент вітражного скла з розписом (промальовка А.В. Ярової).

Бовда Ю.І. Нові знахідки вітражного скла на території Чернігово-Сіверщини // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи. Матеріали XIV Міжнародної студентської наукової археологічної конференції. – Чернігів, 2015. – С. 15.

11. Іллінська церква

11.1. Загальний вигляд. Аерофотозйомка М.О. Сотникова, 2013 р.

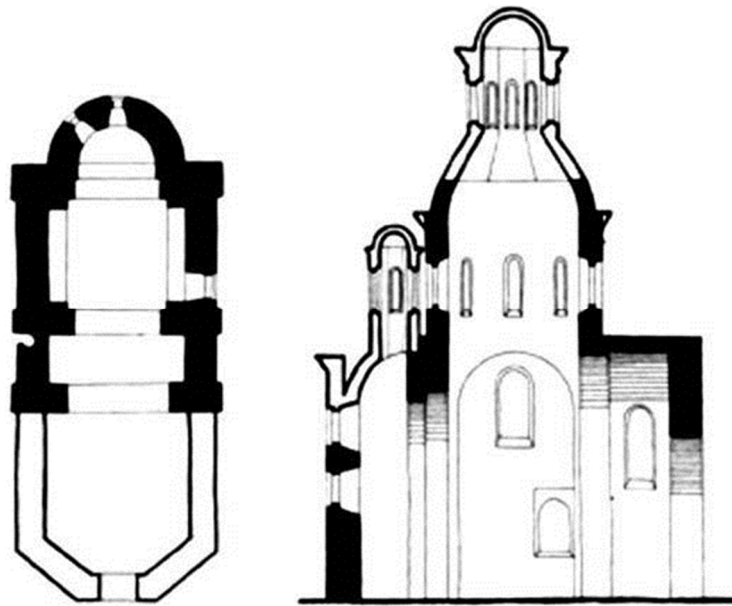
11.2. Видяд з північного заходу. Фото Т.Г. Новик, 2015 р.

11.3. Вид з північного сходу. Фото Т.Г. Новик, 2015 р.

11.4. Видяд з півдня. Фото Т.Г. Новик, 2015 р.

11.5. План та розріз (за П. А. Лашкар'овим)

Лашкар'єв П. А. Церкви Чернигова и Новгород-Северского // Труды XI Археологического съезда в Киеве. – М.: Печатня А. И. Снигерёвой, 1902. – Т. II. – С. 158, рис. 13, 14.

11.6. Видял з південного сходу. Реконструкція (за Ю.С. Асєєвим).

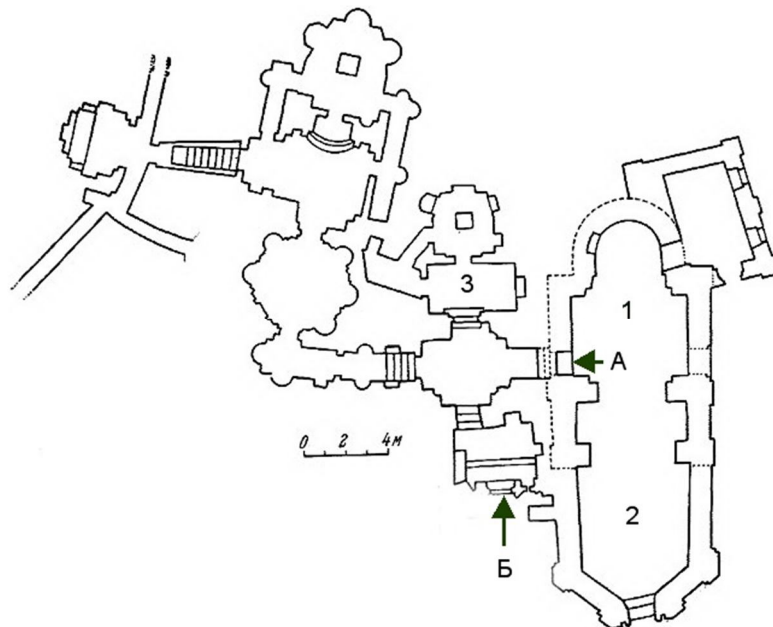
Асєєв Ю.С., Логвін Г.Н. Архітектура Іллінської церкви в Чернігові // Питання історії, архітектури та будівельної техніки України. – К.: Держбудвидав УРСР, 1959. – С. 40.

11.7. Люнет північної закомари. Фото Т.Г. Новик, 2015 р.

11.8. Графіті XVII ст. на північній стіні. Фото О.Є. Черненко, 2015 р.

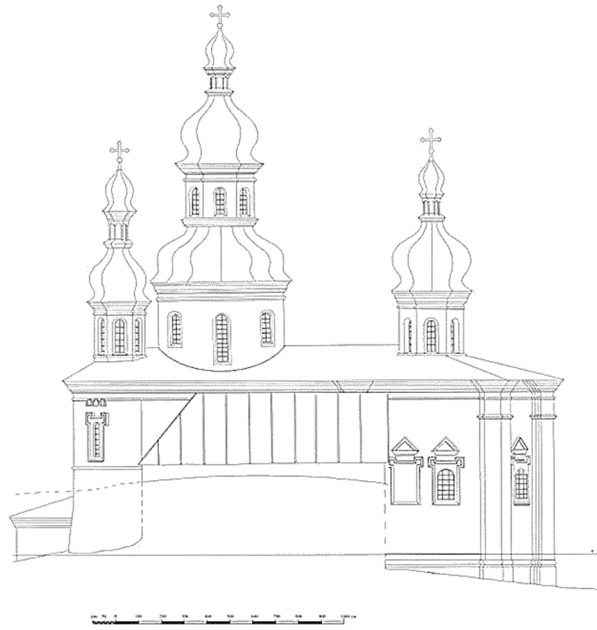
11.9. Комплекс церкви та Антонієвих печер (за М. В. Холостенком):

1 – давній об'єм; 2 – прибудова XVIII ст.;

3 – печерний храм Преподобного Антонія Печерського XVII – початку XVIII ст.

A – перехід з церкви до комплексу печер; B – вхід до печер через тамбур.

Холостенко Н. В. Ильинская церковь в Чернигове по исследованиям 1964–1965 годов // Древне-русское искусство. Художественная культура домонгольской Руси. – М.: Наука, 1972. –С. 90.

11.10. Вигляд з півночі (за М. М. Говденко)

О специальных инженерно-геологических изысканиях для установления причин неравномерной осадки фундамента Ильинской церкви в г. Чернигове. Отчёт. [Рукопись]. УкрГІІІНТІЗ // НАІЗ «Чернігів стародавній».

11.11. Вигляд з північного сходу під час реставрації. Фото 1958 р.
Фотодокументальний фонд НАІЗ «Чернігів стародавній».

*11.12. Видяд з північного сходу під час реставрації. Фото 1958 р.
Фотодокументальний фонд НАІЗ «Чернігів стародавній».*

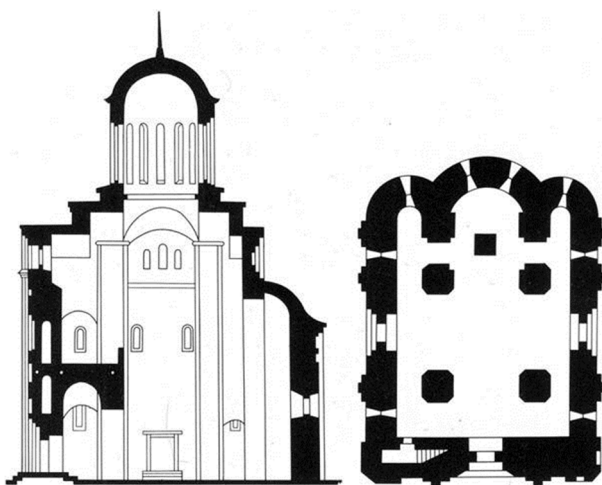

11.13. Барокові бані XVIII ст. Вигляд з півночі. Фото Т.Г. Новик, 2015 р.

12. П'ятницька церква

12.1. Вид з північного сходу. Фото Т.Г. Новик, 2012 р.

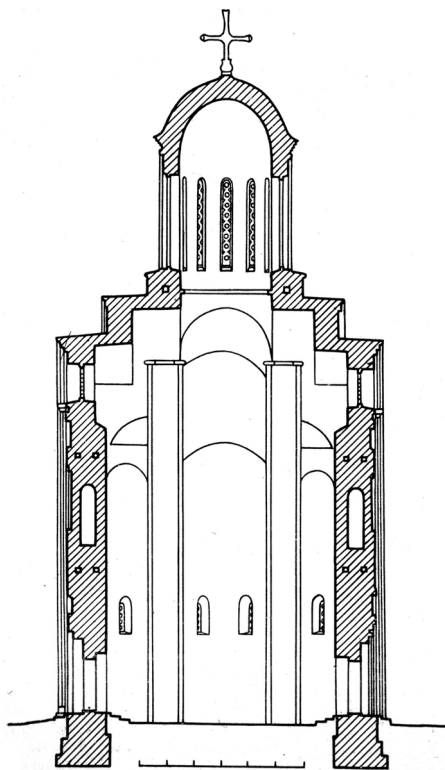

12.2. Розріз та план (за П.Д. Барановським).

Барановський П.Д. Собор П'ятницького монастиря в Чернигове // Памятники искусства, разрушенные немецкими захватчиками в СССР. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1948. – С. 13–34.

12.3. Закомари. Вигляд з південного сходу. Фото О.М. Іоаннісяна, 2012 р.

*12.4. Поперечний розріз
(за М.В. Холостенком).*

Холостенко Н.В. Архитектурно-археологические исследования Пятницкой церкви в Чернигове // Советская археология. – 1956. – Т. 26. – С. 283, рис. 15.

12.5. Вікна другого ярусу південної стіни. Фото О.М. Іоаннісяна, 2012 р.

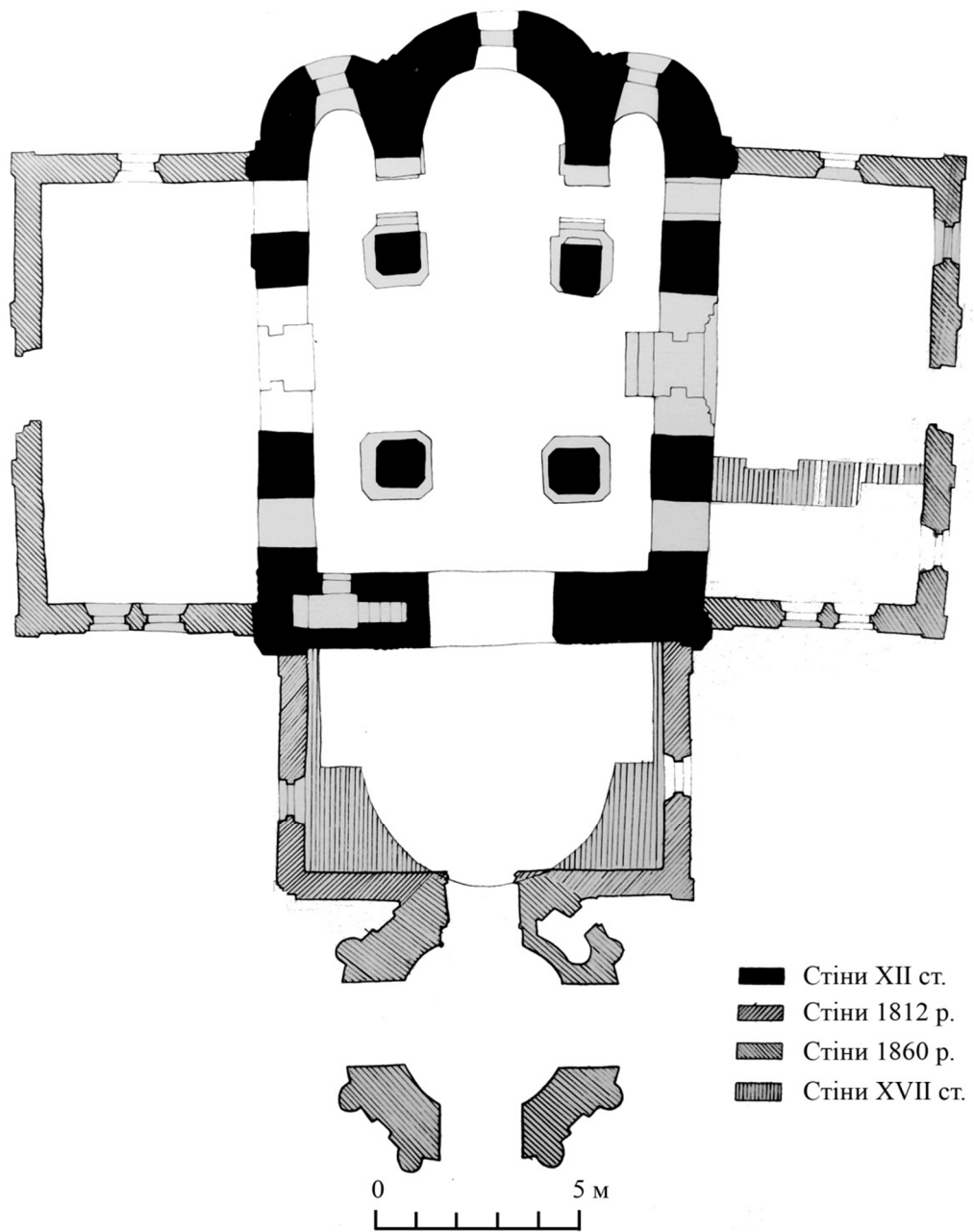

12.6. Вікна першого ярусу північної стіни. Фото О.М. Іоаннісяна, 2012 р.

12.7. Дзвіниця 1806 р. Фото до руйнувань 1943 р.

Науковий архів Національного заповідника «Софія Київська». НДФ 6135. Проект реставрації пам'ятника архітектури нач. ХІХ в. – колокольни при П'ятницькій церкві в г. Чернігове. 1961 г. С. 3.

12.8. План комплексу церкви з позначенням різночасових мурувань.

Записка к научному обоснованню проекта реставрації пам'ятника архітектури XII века Пятницкой церкви в гор. Чернигове. 1954 г. // Науковий архів Національного заповідника «Софія Київська». НДФ 6128 (к 272). Лист 9.

12.9. Східний фасад. Фото 1953 р.

Холостенко Н.В. Архитектурно-археологические исследования Пятницкой церкви в Чернигове // Советская археология. – 1956. – Т. 26. – С. 276, рис. 6.

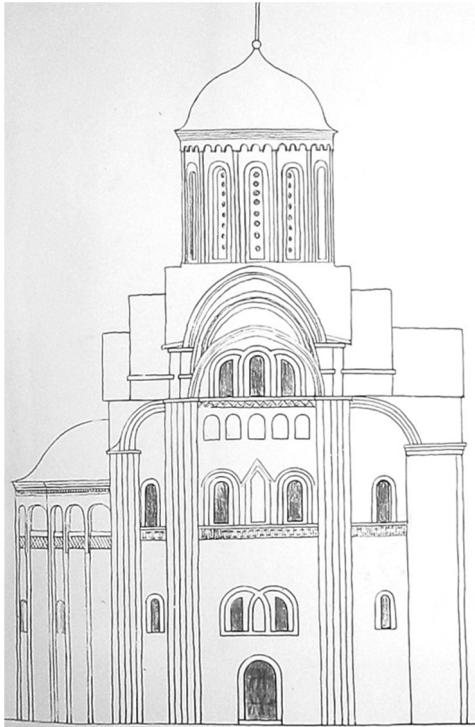
12.10. Проект реставрації П'ятницької церкви та Красної площі в Чернігові (за П.Д. Барановським). 1945 р.

Науковий архів Національного заповідника «Софія Київська». НДФ 6122/1. Проект реставрації пам'ятника архітектури – колокольни Пятницької церкви в гор. Чернигове. 1947 г. – С. 9.

12.11. Вид з північного сходу. Перспектива. Реконструкція (за П.Д. Барановським та М.В. Холостенком) 1955 р.

Науковий архів Національного заповідника «Софія Київська». НДФ 6130. Проект реконструкції застройки Трудовой улицы в г. Чернигове. – С. 25.

12.12. Один із варіантів проекту реставрації північного фасаду (за П.Д. Барановським та М.М. Говденко) 1962 р.

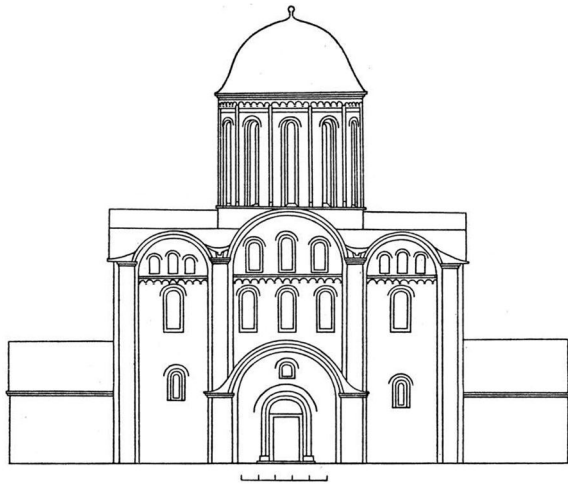
Науковий архів Національного заповідника «Софія Київська». НДФ 6141. К № 262. Проектное предложение реставрации окон северного фасада в первом ярусе центрального нефа памятника архитектуры XII в. Пятницкой церкви в Чернигове. С. 15 (30), фото 14.

12.13. Південний фасад під час реставрації. Фото 1962 р.

Науковий архів Національного заповідника «Софія Київська». НДФ 6141. К № 261. Техно-рабочий проект реставрації полузакомар над углами четверика пам'ятника архітектури XII в. Пятницької церкви в Чернигове. 1962 г. С. 23 (17), фото 6.

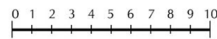
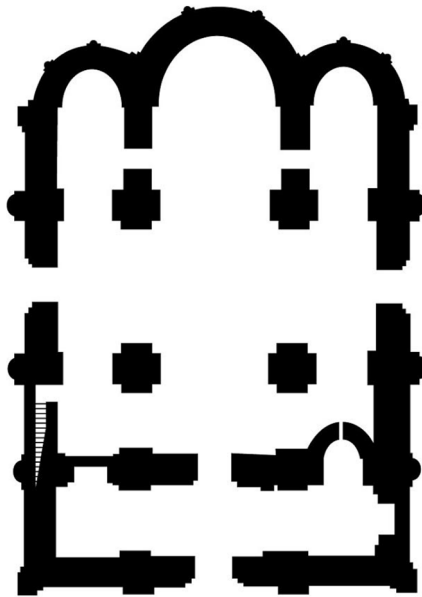

13. Успенський собор

13.1. Видяд із заходу. Реконструкція (за Ю.С. Асєєвим).

Асєєв Ю.С. Архитектура Южной и Западной Руси в XII–XIII вв. // Всеобщая история архитектуры. Т. 3: Архитектура Восточной Европы: Средние века. – Л.; М.: Изд-во лит. по строительству, 1966. – С. 575, рис. 12: 2.

13.2. План (за М.В. Холостенком).

Холостенко Н.В. Восстановление и исследование архитектурных памятников Чернигова // Строительство и архитектура. – 1969. – № 4. – С. 39.

13.3. Вигляд із заходу. Фото Т.Г. Новик, 2013 р.

13.4. Вигляд з південного заходу. Фото С.В. Подлевського, 2015 р.

13.5. Видяд з південного сходу. Фото А.О. Логинової, 2016 р.

13.6. Вид на купол та підпружні арки. Фото О.Є. Черненко, 2016 р.

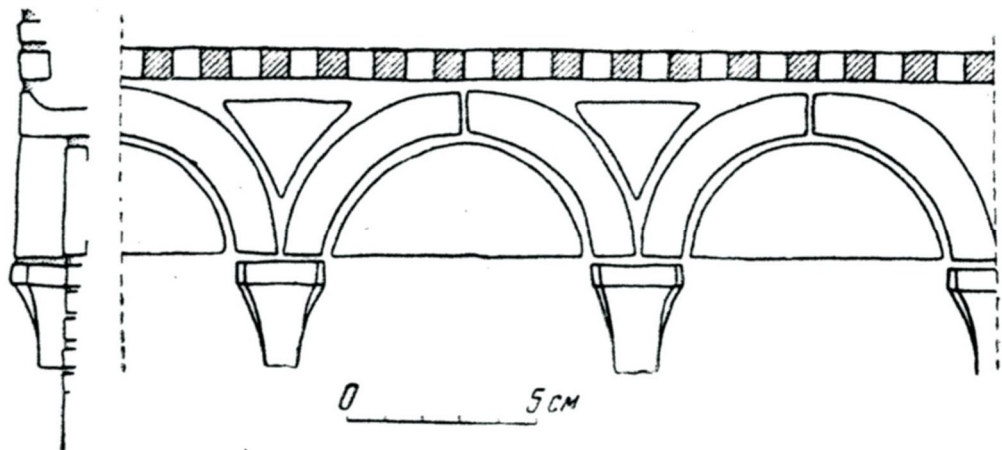
*13.7. Півколона північного фасаду. Демонстраційний зондаж.
Фото О.М. Іоаннісяна, 2014 р.*

*13.8. Вікно першого ярусу західного фасаду. Демонстраційний зондаж.
Фото А.О. Логинової, 2016 р.*

*13.9. Аркатурний пояс на західному фасаді. Демонстраційний зондаж.
Фото А.О. Логинової, 2016 р.*

13.10. Схема аркатурного поясу (за М.В. Холостенком).

Холостенко Н.В. Черниговские каменные княжеские терема XI в. // Архитектурное наследство. – 1963. – Вып. 15. – С. 17, рис. 31: 1.

13.11. Апсида капели в південному відсіку нартексу. Фото С.В. Подлевського, 2016 р.

*13.12. Апсида капели першого ярусу. Вид з південної нави.
Фото А.О. Логинової, 2016 р.*

*13.13. Аркатурний пояс та мурування апсиди капели першого ярусу.
Фото Р.М. Луценка, 2016 р.*

13.14. Склепіння південного відсіку нартексу. Фото О.Є. Черненко, 2016 р.

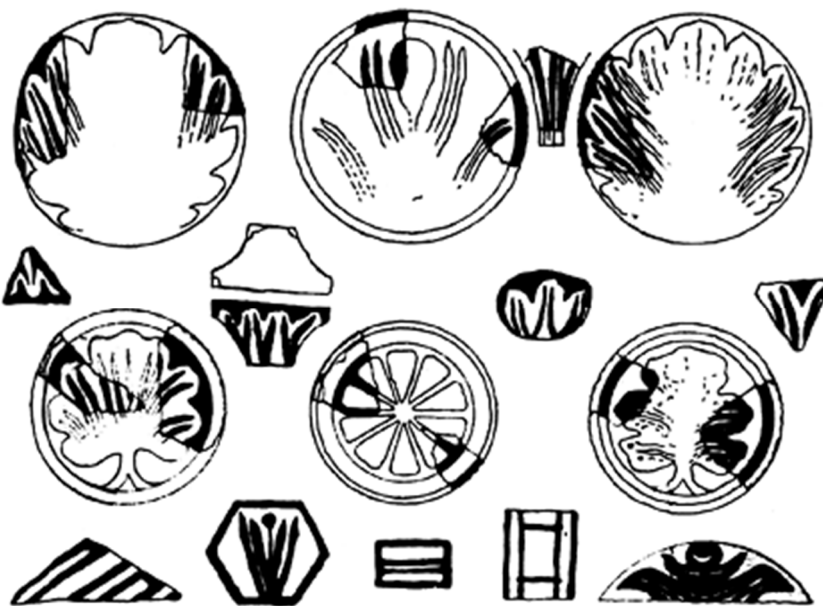
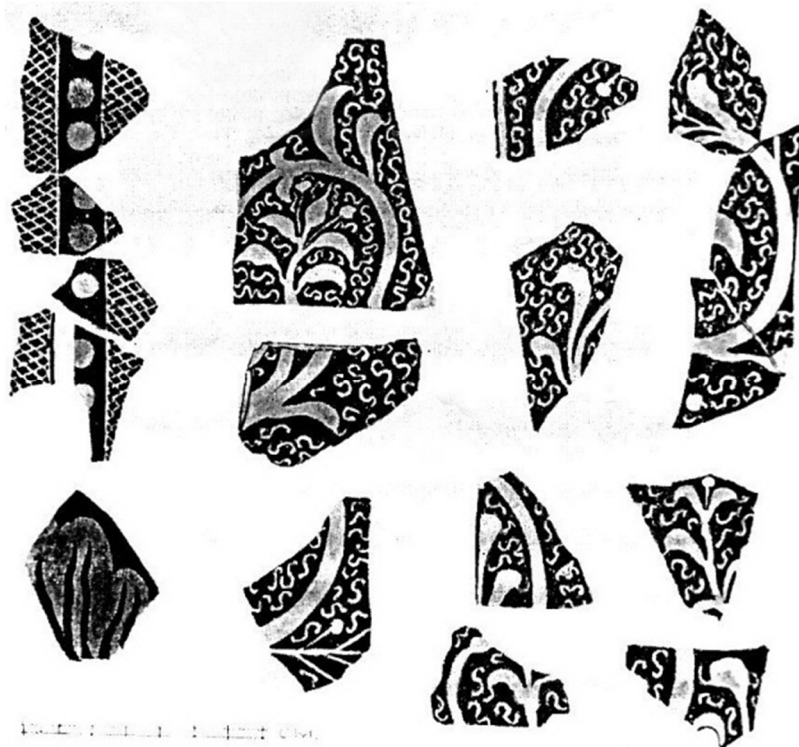
*13.15. Інтер'єр капели другого ярусу. Вид на північний схід.
Фото О.Є. Черненко, 2016 р.*

13.16. Інтер'єр собору. Вид на північний схід з хор. Фото А.О. Логинової, 2016 р.

*13.17. Інтер'єр. Вид на західний відсік південної нави.
Фото О.Є. Черненко, 2016 р.*

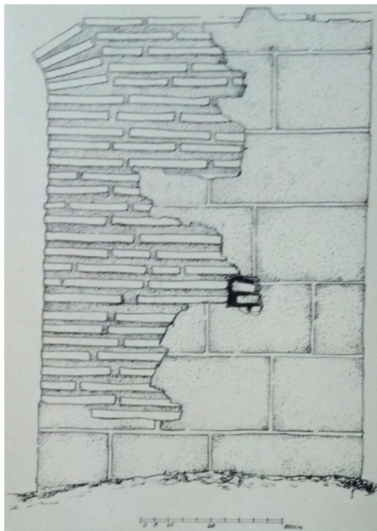

13.18, 13.18а. Вітражене скло (за М.В. Холостенком).

Холостенко Н.В. Древнерусские витражи // Декоративное искусство в СССР. – 1963. – № 8. – С. 36–37, табл. 1, 3.

13.19. Графіті на фресці «Три отроки в печі вогняній».
Фото С.В. Подлевського, 2016 р.

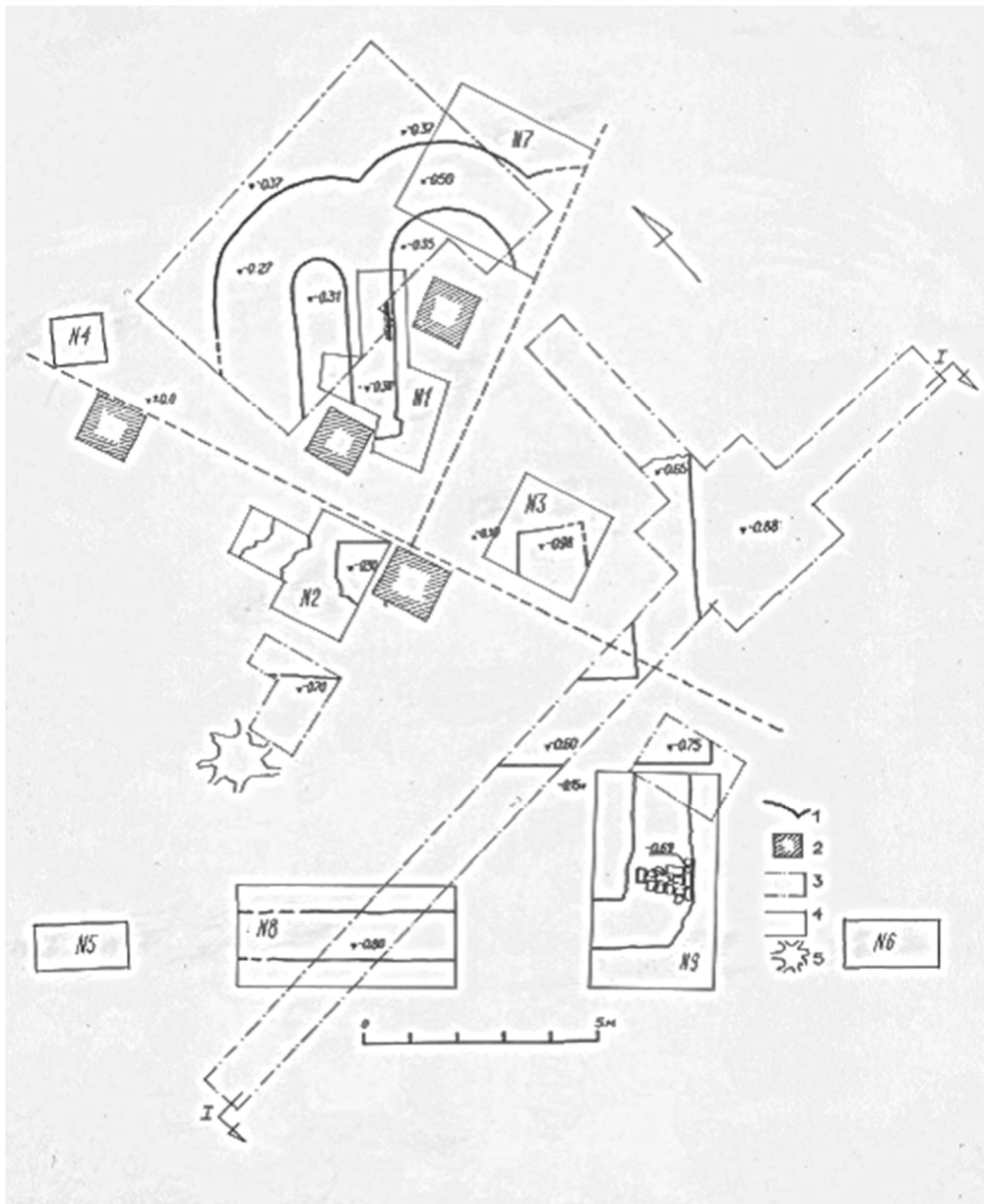
13.20. Ділянка первинного оформлення стіни
XII ст. з імітацією кам'яного мурування
(розчистка на горищі південної прибудови
XVII ст.).

Креслення Успенського собору в Чернігові // Архів Українського державного науково-дослідного та проектного інституту "УкрНДІпроектреставрація". Фонд зберігання 620. Успенський собор.

13.21. Загальний вигляд. Аерофотозйомка М.О. Сотникова, 2017 р.

14. Церква по вул. Сіверянській

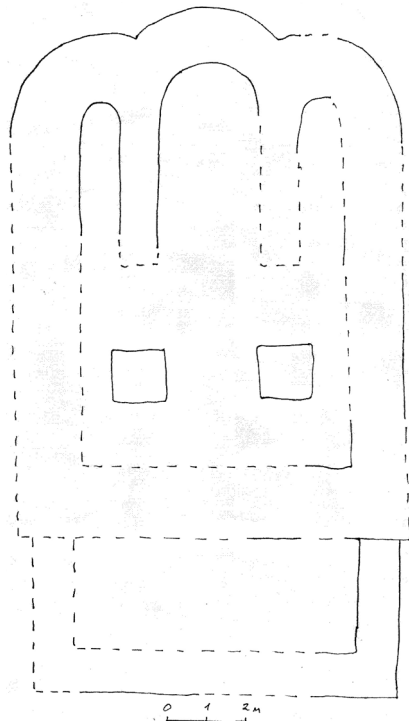

14.1. Зведений план розкопів 1984–1985 рр.

(за В.П. Коваленком та Л.М. Большаковим):

1 – фундаменти церкви; 2 – сучасні споруди; 3 – розкопи 1983 р.; 4 – розкопи 1984 р.; 5 – дерево.

Науковий архів ІА НАН України. Коваленко В.П., Большаков Л.Н. Отчёт о раскопках храма на ул. Северянской в Чернигове в 1983–1984 гг. – Чернигов, 2014. – Рис. 1.

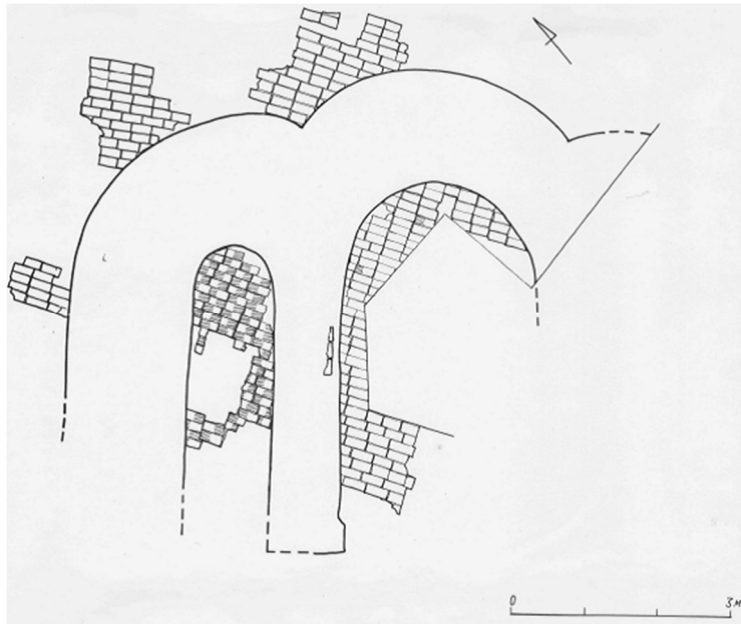
14.2. Реконструкція плану
(за Л.М. Большаковым та В.П. Коваленком).

Большаков Л.Н. Новые данные о памятниках древнего зодчества Чернигова и Новгорода-Северского // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. – М., 1989. – Вып. 195. – С. 54, рис. 2.

14.3. Фундамент північної міжапсидної стінки з прилеглими плитками підлоги. Фото 1984 р.

Науковий архів ІА НАН України. Коваленко В.П., Большаков Л.Н. Отчёт о раскопках храма на ул. Северянской в Чернигове в 1983–1984 гг. – Чернигов, 2014. – С. 22, рис. 5.

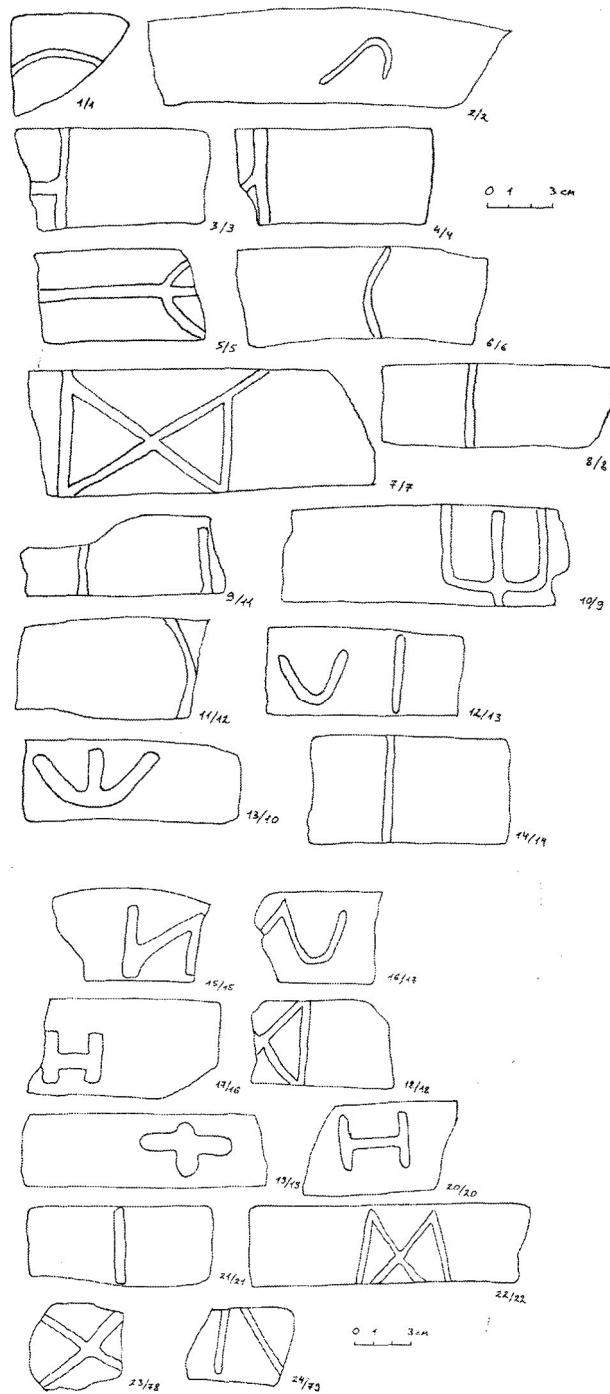

**14.4. Мостіння підлоги в апсиді та зовні від неї
(за В.П. Коваленком та Л.М. Большаковим).**

Науковий архів ІА НАН України. Коваленко В.П., Большаков Л.Н. Отчёт о раскопках храма на ул. Северянской в Чернигове в 1983–1984 гг. – Чернигов, 2014. – Рис. 3.

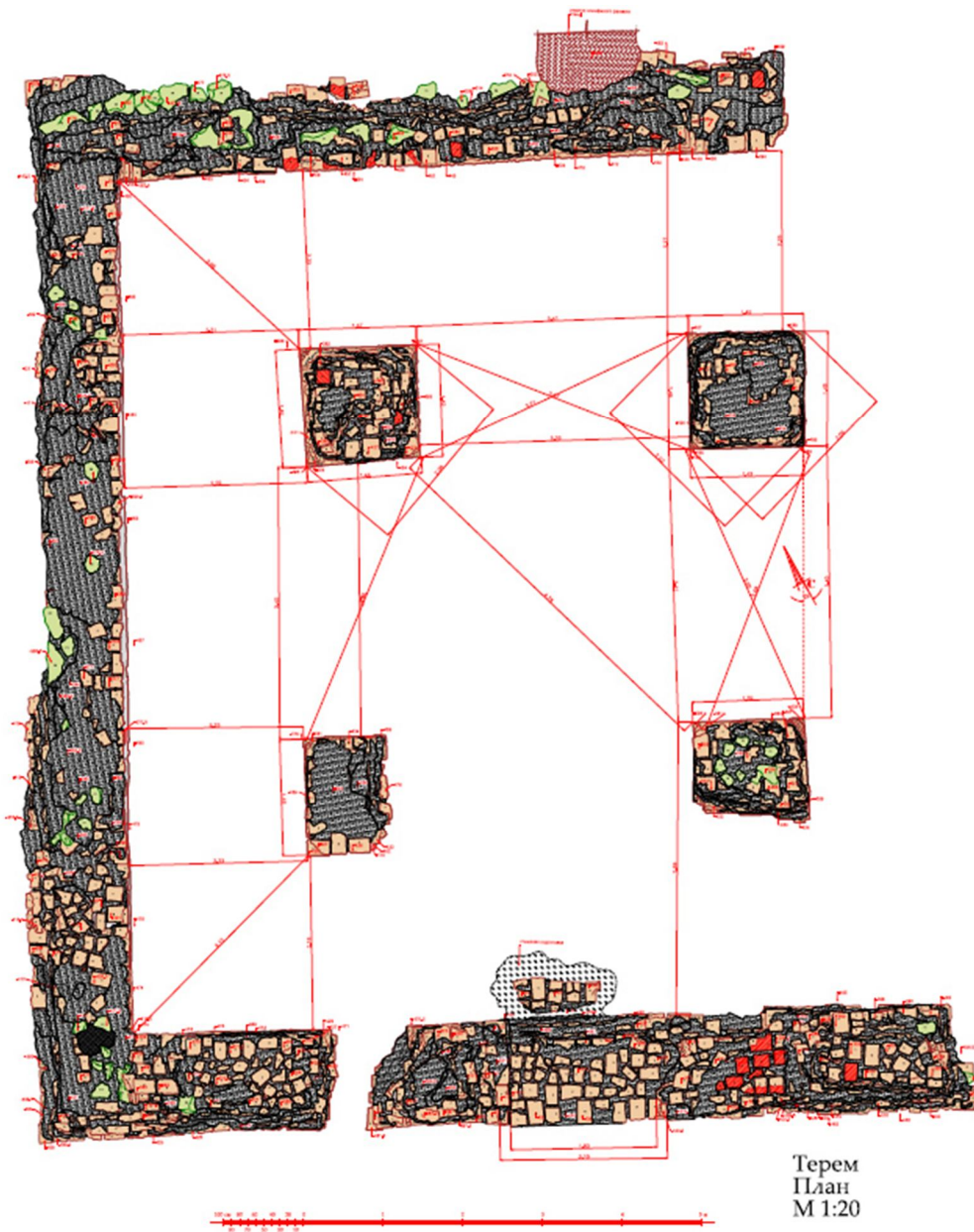
14.5. Місце розташування руйн. Фото М.Я. Ярошенка, 2018 р.

14.6. Клейма на плінфі.

Науковий архів ІА НАН України. Коваленко В.П., Большаков Л.Н. Отчёт о раскопках храма на ул. Северянской в Чернигове в 1983–1984 гг. – Чернигов, 2014. – С. 29, рис. 5.

15. «Княжий терем»

15.1. План. 2013 р. (за О.Є. Черненко).

Черненко О.Є. Зодчество Чернігово-Сіверської землі та монументальне будівництво Волині кінця XII – середини XIII ст. // Возв'язь – Звягель – Новоград-Волинський у часовому зрізі тисячоліть. – Харків: Майдан; Київ: Стародавній світ, 2017. – С. 93, рис. 7.

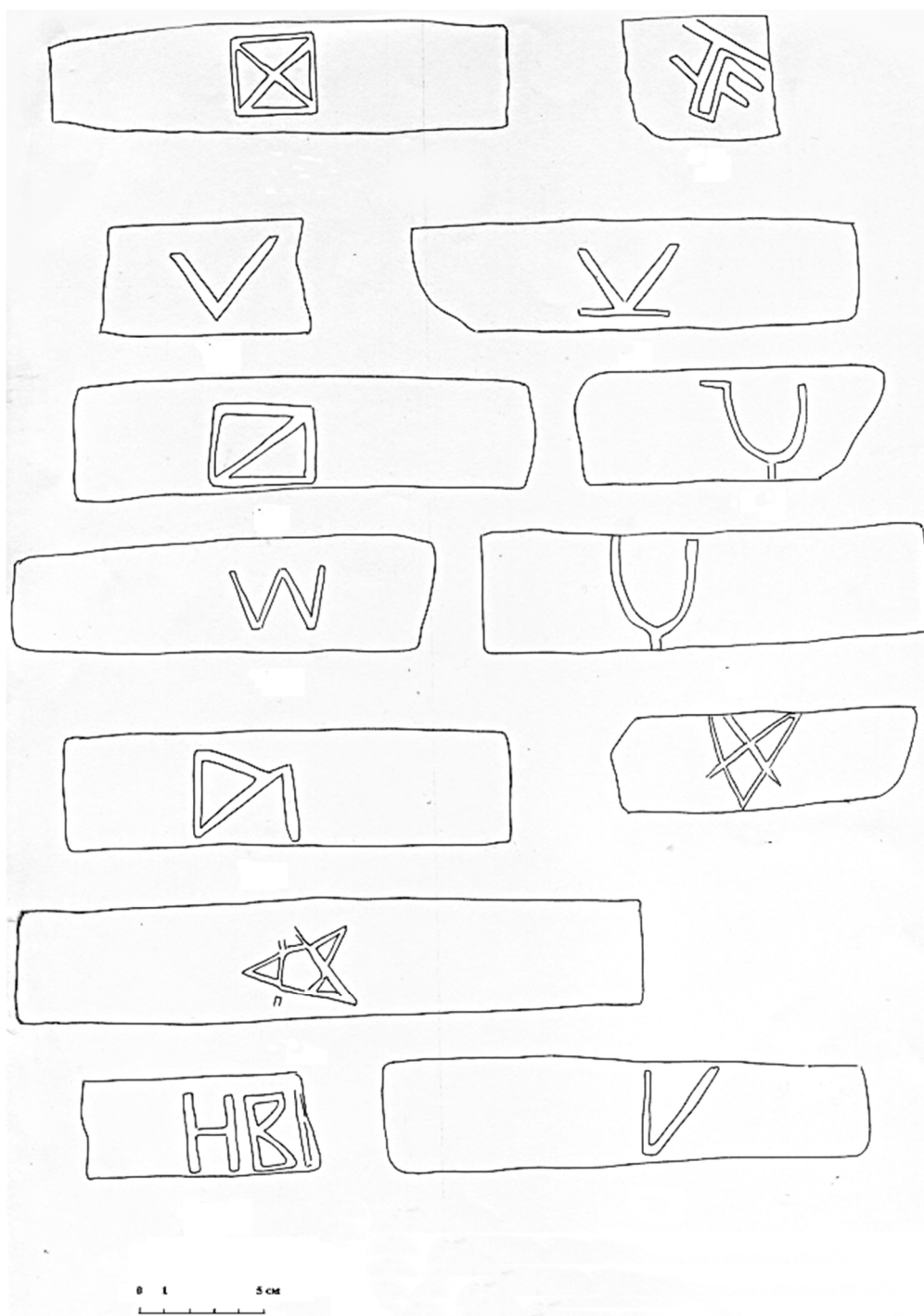

15.2. Загальний вигляд розкопу із заходу. Фото 2003 р.

Науковий архів ІА НАН України. Фонд експедицій. 2003/227. Черненко О.Є., Казаков А.Л. Звіт про охоронні археологічні дослідження на території Спасо-Преображенського монастиря у Новгороді-Сіверському Чернігівської області у 2003 р. – Рис. 87.

15.3. Мурування західної стіни. Фото О.М. Ярошенка, 2015 р.

15.4. Знаки на плінфі.

Черненко О.Є., Казаков А.Л. Дослідження давньоруської монументальної споруди в Новгороді-Сіверському // *Ruthenica*. – Т. IV. – К., 2005. – С. 10, рис. 4.

15.5. Вітражне скло.

Науковий архів ІА НАН України. Фонд експедицій. 2003/227. Черненко О.Є., Казанков А.Л. Звіт про охоронні археологічні дослідження на території Спасо-Преображенського монастиря у Новгороді-Сіверському Чернігівської області у 2003 р. – Рис. 56: 3

15.6. Об'єкт музесфікації «княжий терем».
Загальний вигляд із південного заходу. Фото О.М. Ярошенка, 2015 р.

15.7. Північно-західна частина споруди. Фото О.М. Ярошенка, 2015 р.

15.8. Південно-західний стовп споруди. Фото О.М. Ярошенка, 2015 р.

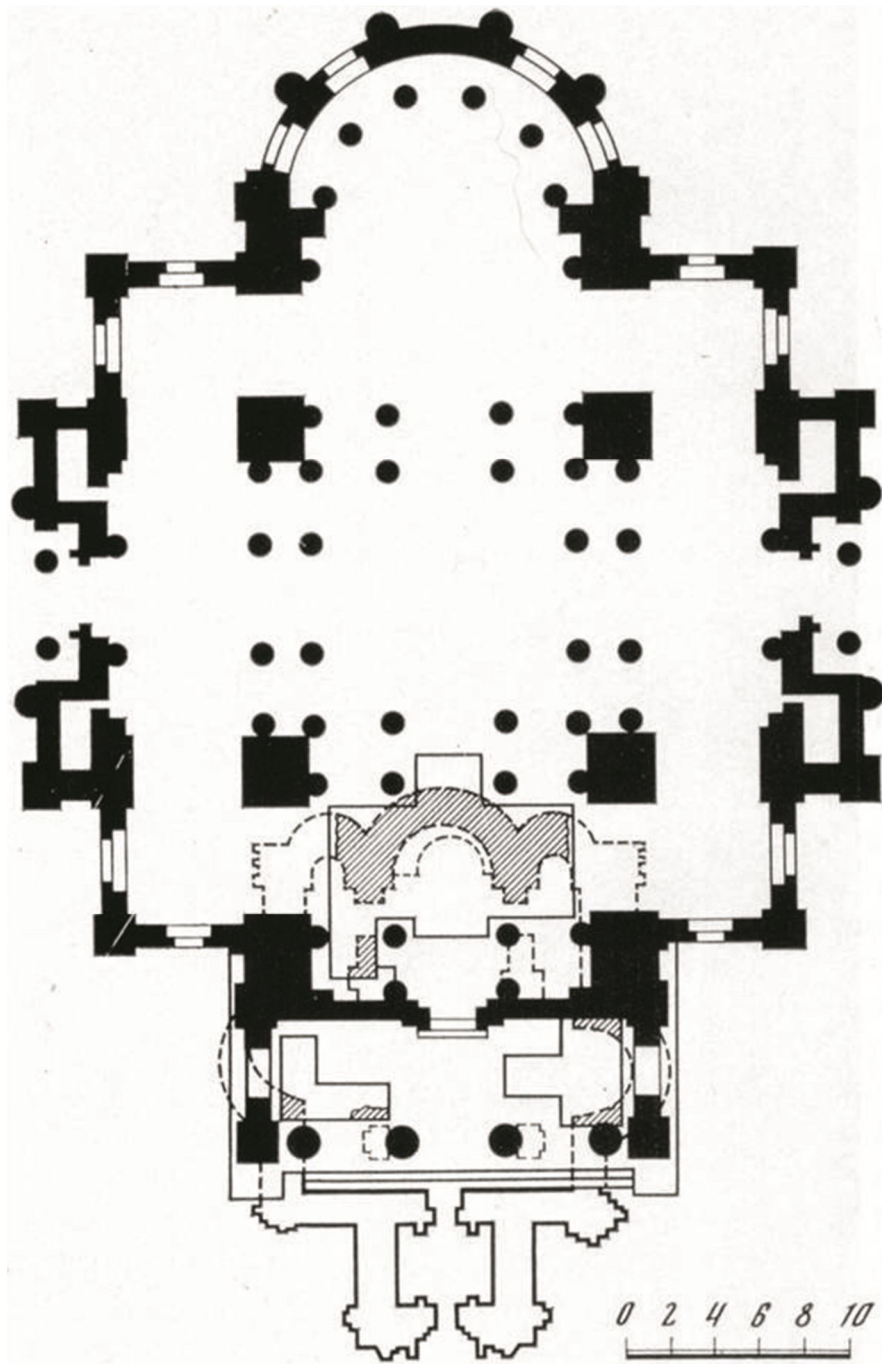
16. Спасо-Преображенський собор

*16.1. Собор 1791–1796 рр. (із трасуванням притвору давнього храму).
Фото О.Є Черненко, 2015 р.*

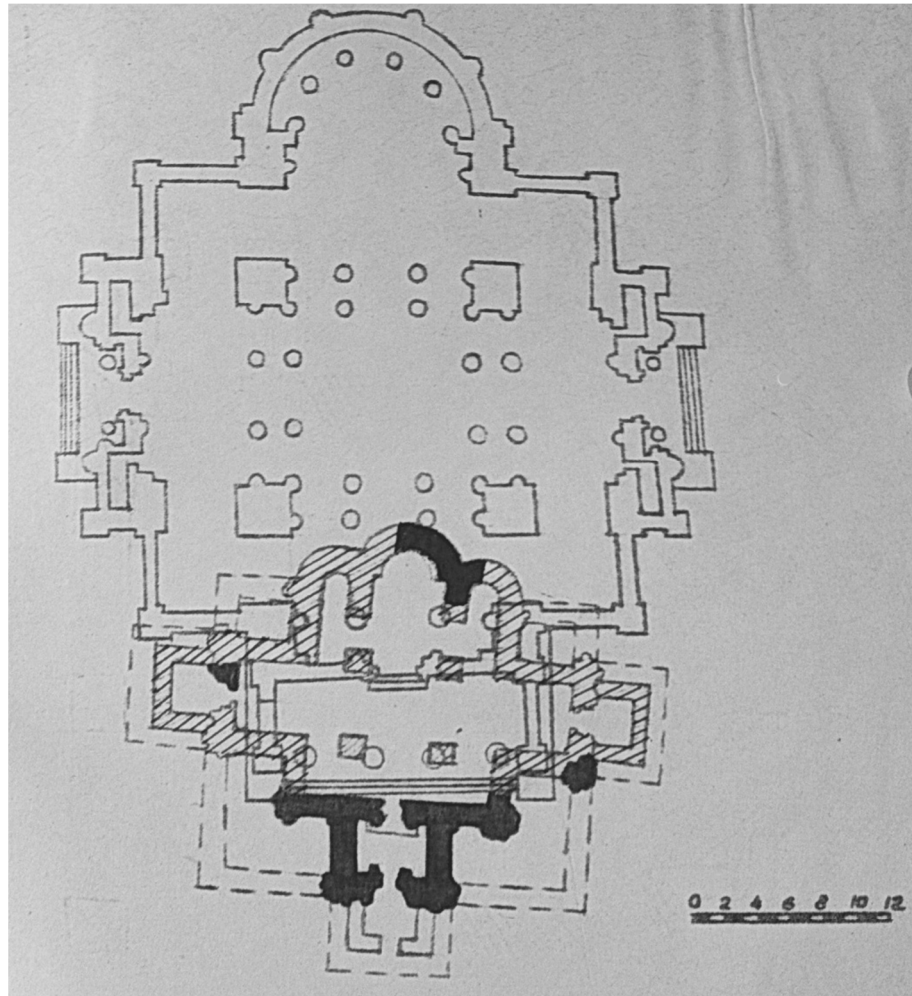
*16.2. Фрагмент титульного аркушу «Анфологіону» 1678 р. із зображенням собору.
Гапеев С. Новгород-Сіверський державний історико-культурний заповідник. – Харків:
ДВОУ видавництво «Пролетар», 1931. – С. 14, мал. 3.*

16.3. План собору 1791–1796 рр.

із позначенням залишків давнього храму в його основі (за А.А. Карнабедом).

Карнабед А.А. Новые данные о памятниках Чернигова XI–XII вв. // Древнерусское искусство. Художественная культура XI – первой половины XIII в. – М., 1988. – С. 38.

собор XVIII ст.

собор XII ст.

археологічне розкриття ділянок собору XII ст.

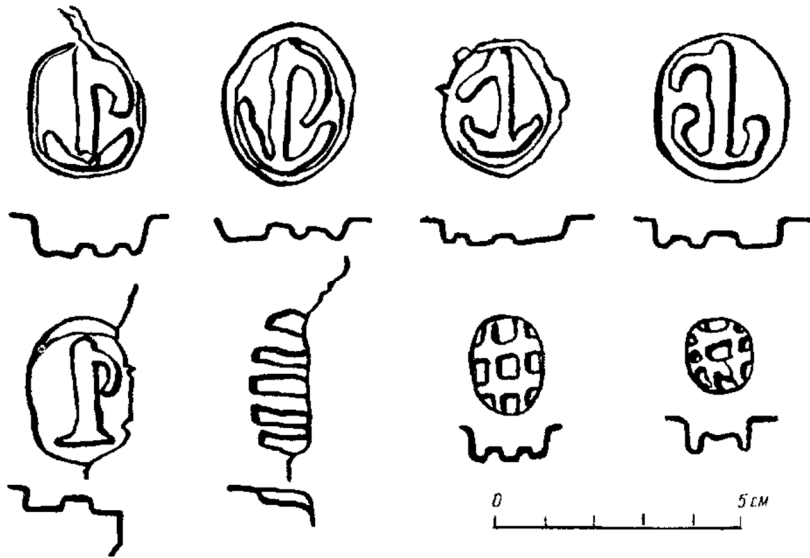

галереї XVII ст.

16.4. План собору 1791–1796 рр.

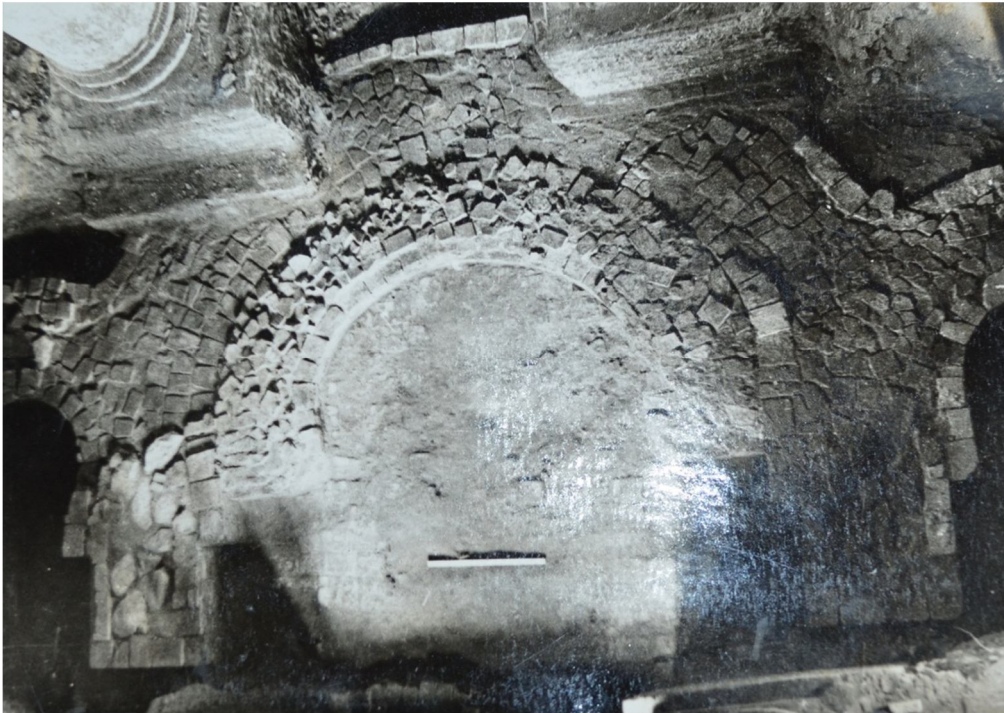
із позначенням залишків давнього храму в його основі (за В.П. Коваленком).

Фонд експедиції. 1981/37. Коваленко В.П., Куза А.В. Отчёт о раскопках собора XII в. в Н-Северском Спасо-Преображенском монастыре в 1981 г. – Рис. 114.

16.5. Клейма на плінфі (за П.О. Раппопртом).

Раппопорт П.А. Зодчество Древней Руси. – Л.: Наука, 1986. – С. 29, рис. 22.

16.6. Загальний вигляд розкопу із залишками апсид. Фото 1981 р.

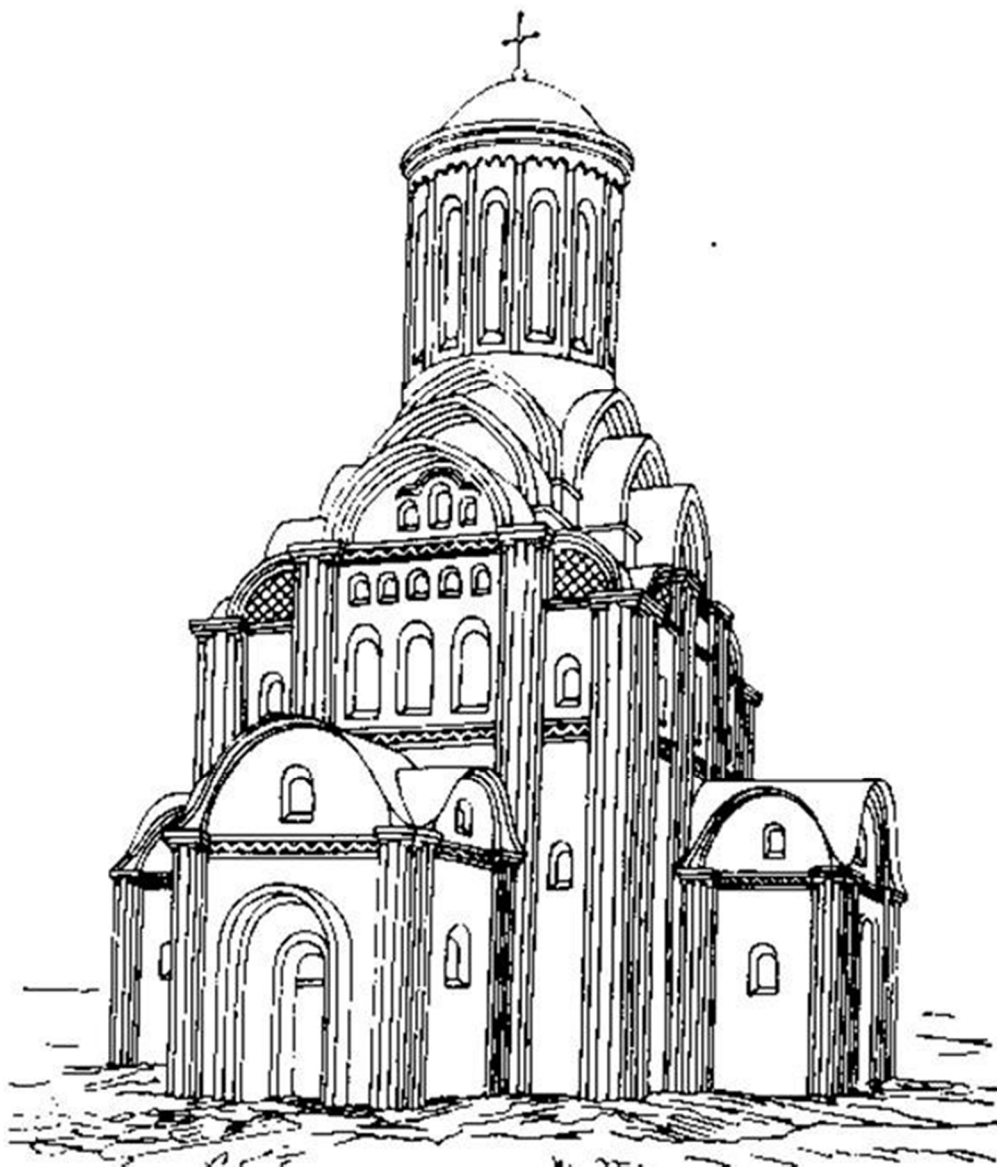
Фонд експедиції. 1981/37. Коваленко В.П., Куза А.В. Отчёт о раскопках собора XII в. в Н-Северском Спасо-Преображенском монастыре в 1981 г. – С. 115, рис. 65.

*16.7. Музеєфіковані мурування апсид. Вигляд з південного заходу.
Фото О.М. Ярошенка, 2015 р.*

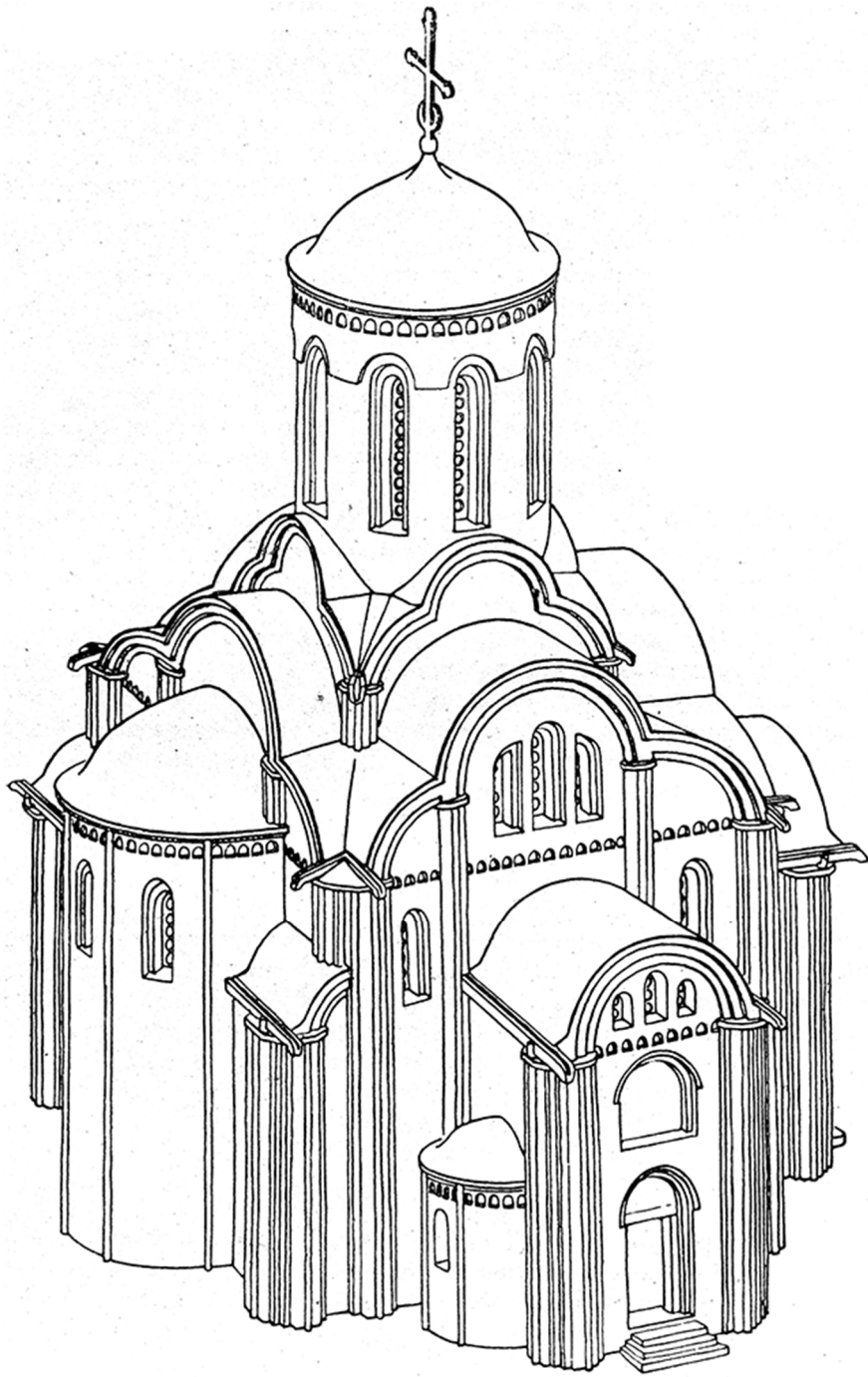

*16.8. Північно-східна частина об'єкту музеєфікації.
Фото О.М. Ярошенка, 2015 р.*

**16.9. Вигляд з південного заходу. Перспектива. Реконструкція
(за М. В. Холостенком).**

Холостенко Н.В. Исследование памятника XII в. в г. Новгород-Северске // Сборник сообщений Института "Киевпроект". – К., 1958. – №№ 1–2. – С. 34.

**16.10. Вид з північного заходу. Перспектива.
Реконструкція (за Г.Н. Логвиним).**

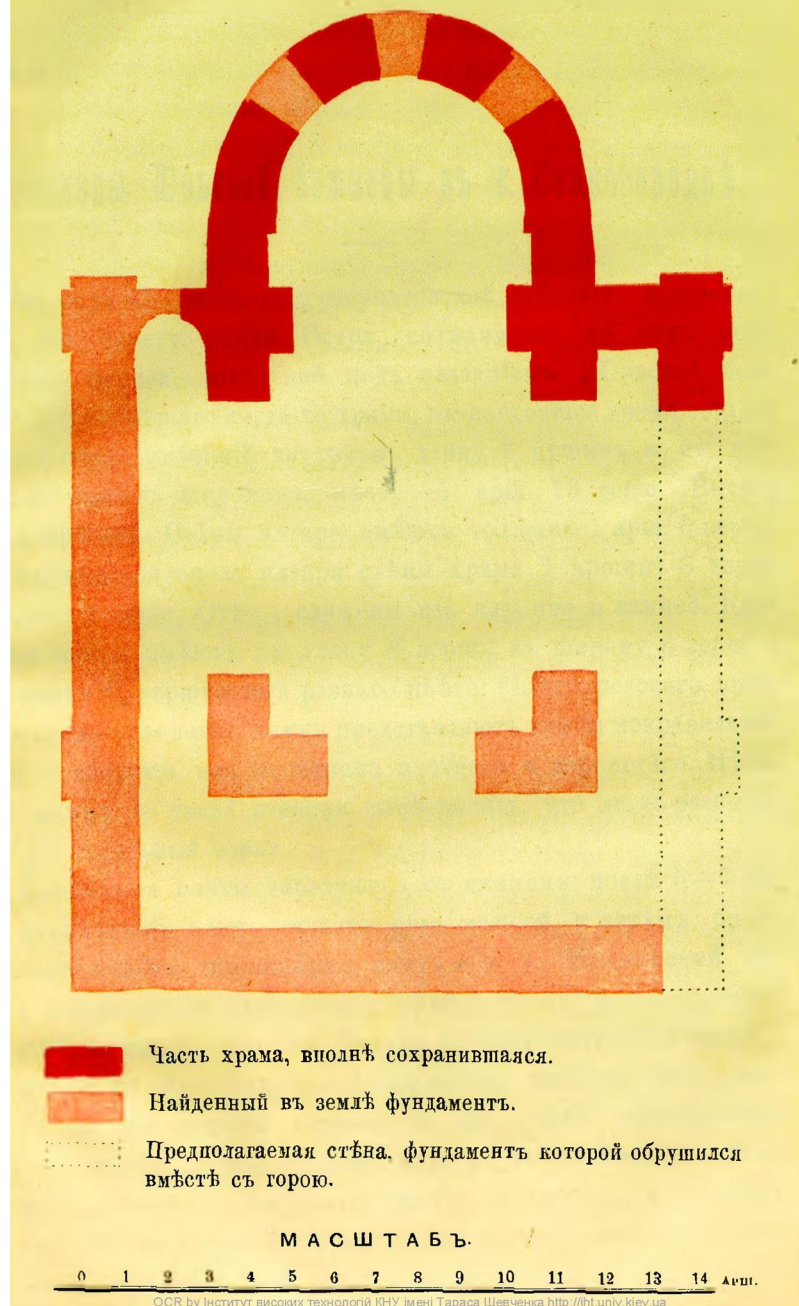
Логвин Г.Н. Чернигов. Новгород-Северський. Глухов. Путивль. – М.: Искусство, 1980. – Рис. 87.

17. Церква Святого Михайла

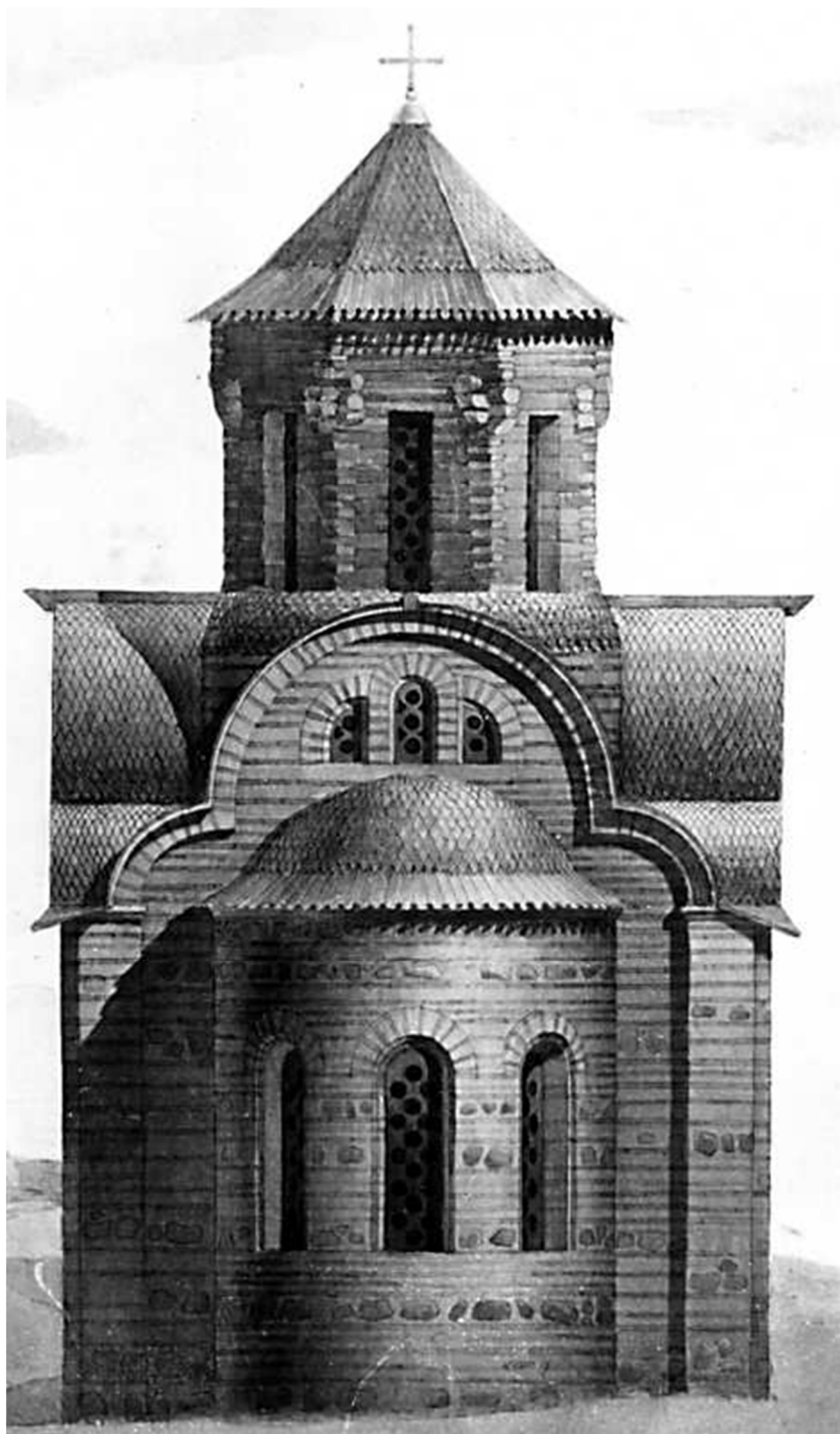
17.1. Вид з південного сходу. Фото Р.М. Луценка, 2015 р.

Планъ остатковъ Юрьевой божницы.

17.2. План (за М.О. Константиновичем)

Константинович М. Развалины Юрьевой божницы в с. Старогородке // Киевская старина. – К., 1896. – № 11. – Табл. 2.

17.3. Видяд зі сходу. Реконструкція (за Ю.С. Асєвим).

Асєв Ю.С. Джерела. Мистецтво Київської Русі. – К.: Мистецтво, 1980. – Іл. 17.

17.4. Вид апсиди з південного сходу. Фото С.В. Подлевського, 2016 р.

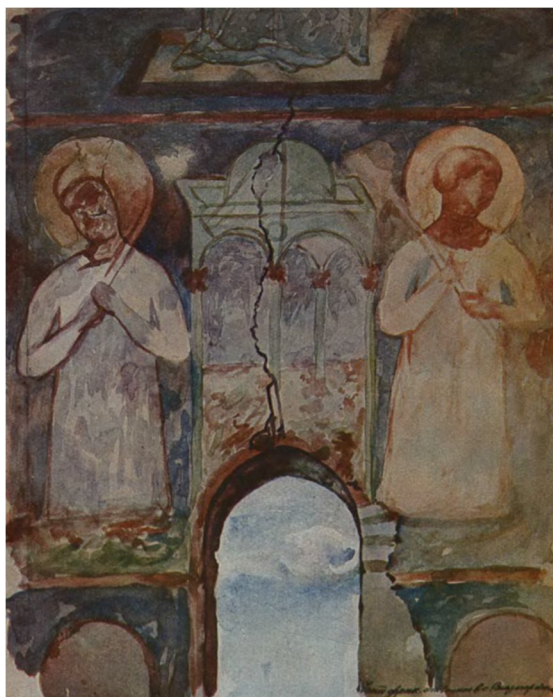
17.5. Вид з півдня. Фото С.В. Подлевського, 2016 р.

17.6. Мурування. Деталь. Фото Р.М. Луценка, 2015 р.

17.7. Розпис в апсиді. Фото С.В. Подлевського, 2016 р.

17.8. Розпис в апсиді. Акварель М.О. Макаренка, 1906 р.

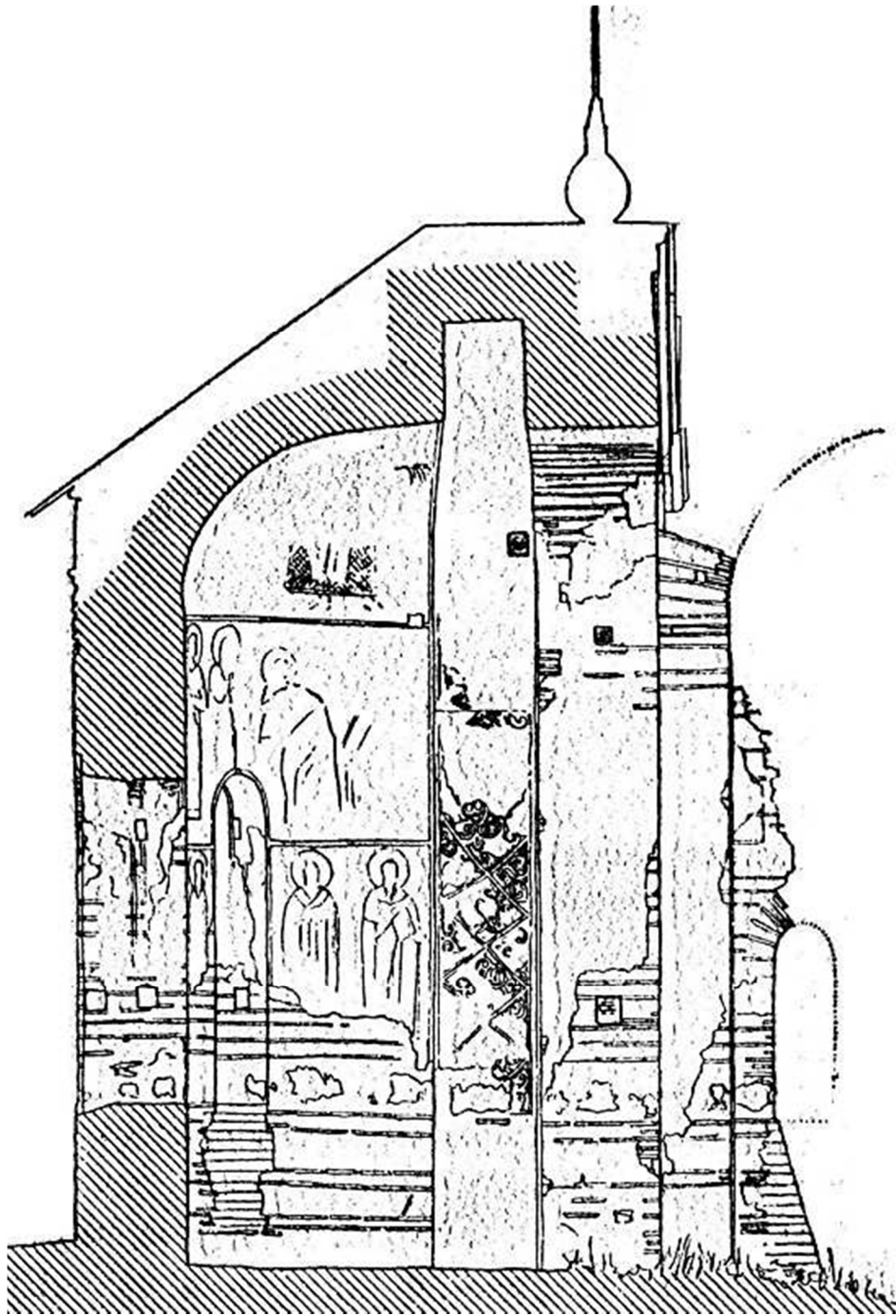
Макаренко М. Старгородська божниця та її малювання // Чернігів і Північне Лівобережжя: розвідки, огляди, матеріали. – К.: Держвидав України, 1928. – Табл. I.

17.9. Розпис в апсиді. Євхрестія. Фрагмент. Фото Р.М. Луценка, 2015 р.

*17.10. Орнамент на внутрішньому уступі північного вітарного стовпа.
Фото С.В. Подлевського, 2016 р.*

17.11. Розріз (за П.П. Покришкіним).

Покришкін П.П. Черниговской губ. Остерского у. с. Старгородка. «Божница» XI–XII в. // Известия императорской археологической комиссии. – Вып. 26. – СПб., 1908. – С. 19, рис. 16.

17.12. Вид із заходу. Фото кінця XIX ст.

Константинович М. Развалины Юрьевой божницы в с. Старогородке // Киевская старина. – К., 1896. – № 11. – Табл. 2.

17.13. Вид з північного заходу. Фото початку ХХ ст.

Макаренко М. Старгородська божниця та її малювання // Чернігів і Північне Лівобережжя: розвідки, огляди, матеріали. – К.: Держвидав України, 1928. – С. 211.

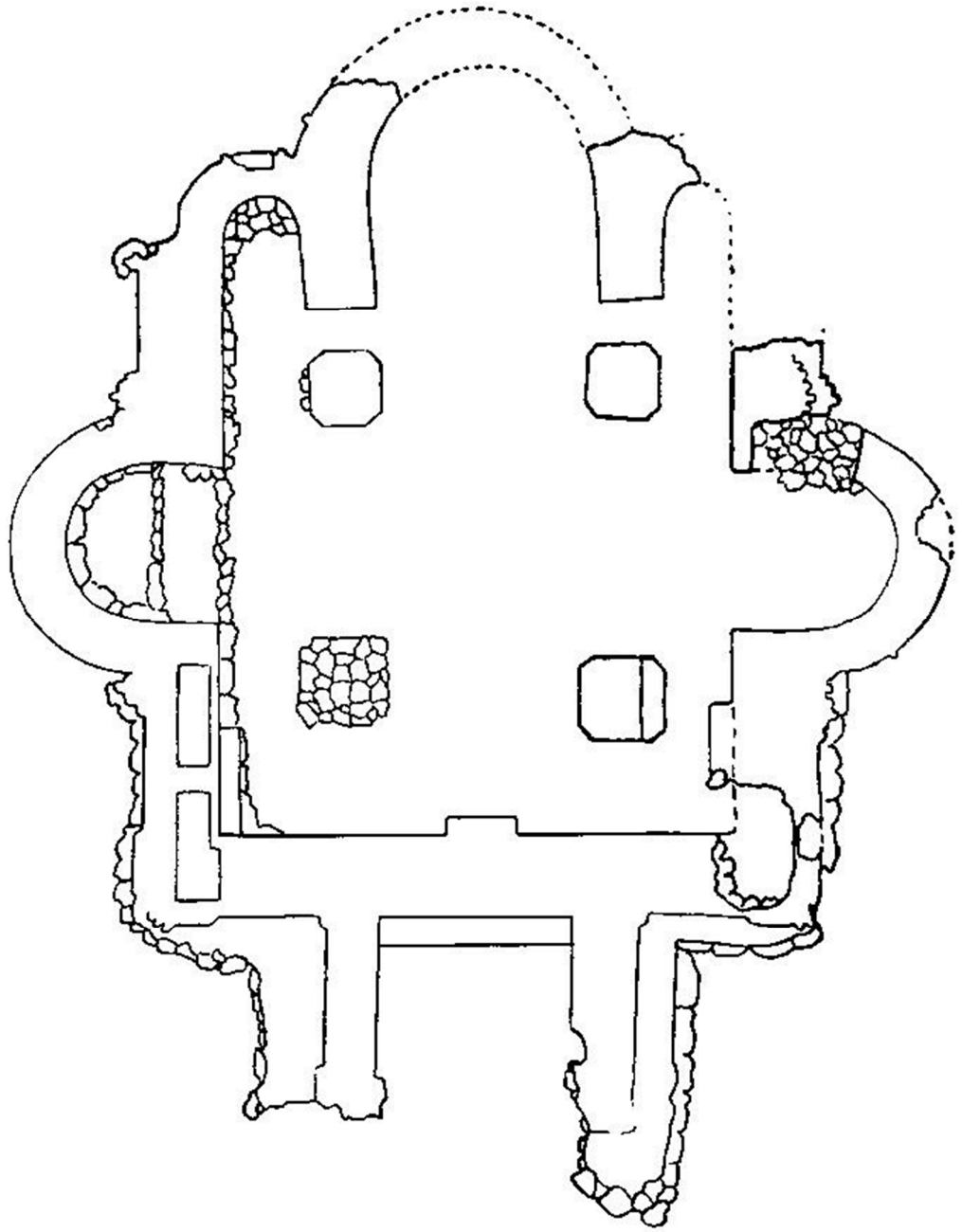
17.14. Вид із заходу. Фото 1954 р.

Проектные предложения по реставрации настенной живописи памятника архитектуры Юрьевой Божницы в г. Остре. – К., 1978 // Архів Українського державного науково-дослідного та проектного інституту “УкрНДПроектреставрація”. Фонд зберігання 670. Юрієва божниця. б/н.

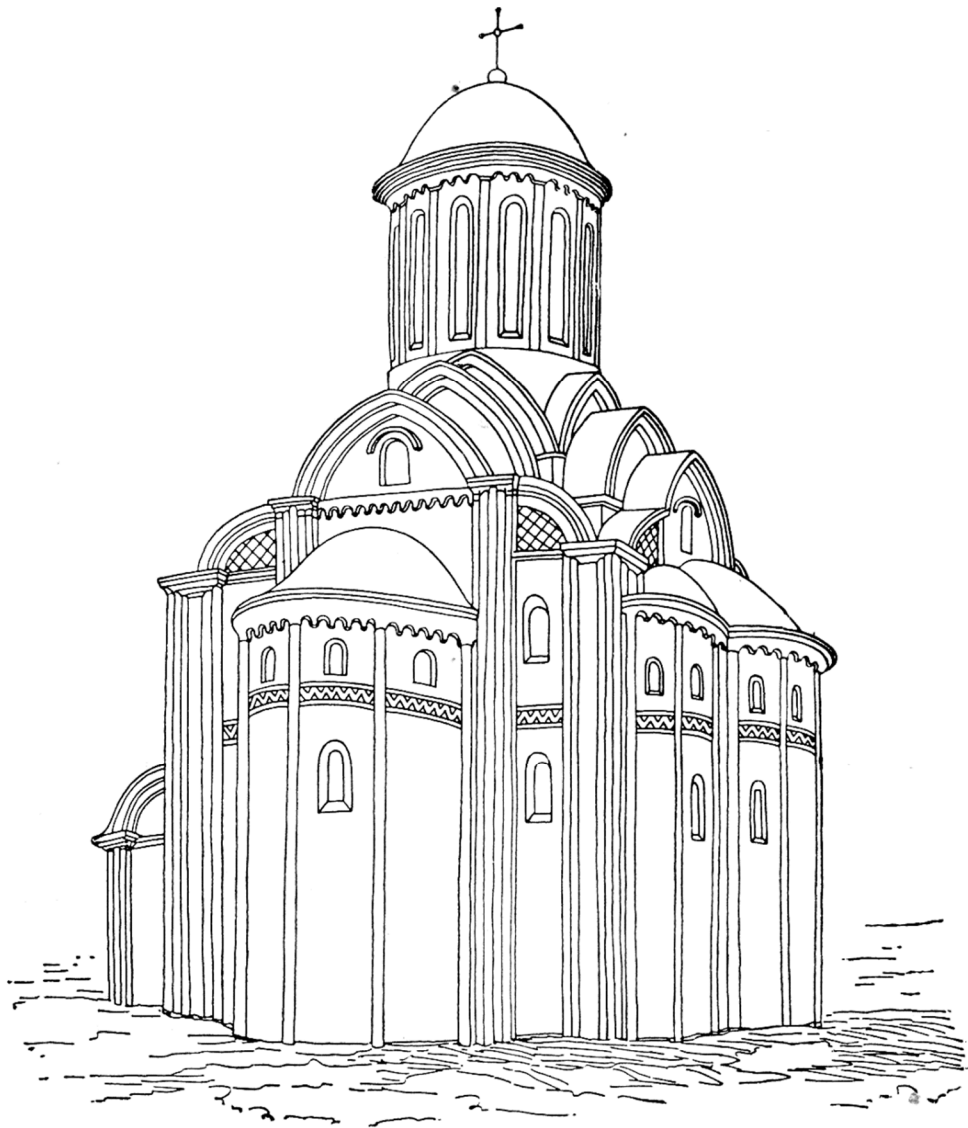
17.15. Вид з північного заходу. Фото Р.М. Луценка, 2015 р.

18. Церква на дитинці

*18.1. План
(за В.А. Богусевичем).*

Богусевич В.А. Розкопки в Путивльському кремлі // Археологія. - К., 1963. - Т. XV. - С. 168, рис. 3.

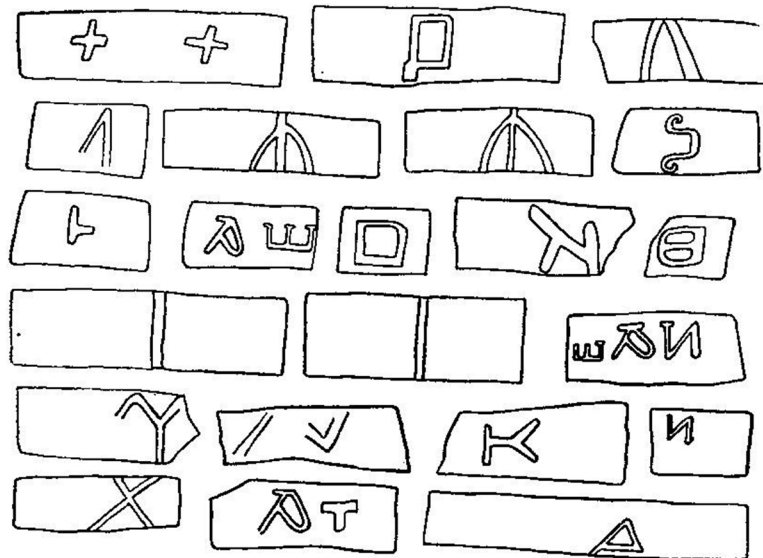
**18.2. Вигляд з південного сходу.
Перспектива. Реконструкція (за Г.Н. Логвиним).**

Логвин Г.Н. Чернигов. Новгород-Северский. Глухов. Путивль – М.: Искусство, 1980. – Рис. 135.

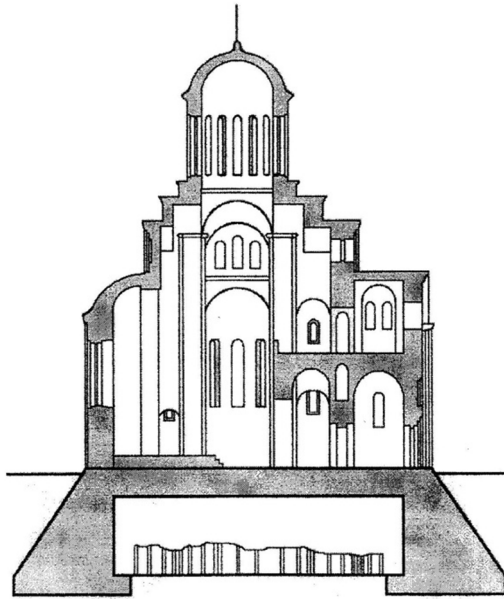
18.3. П'ястра північної стіни. Фото 1960-х рр.

Богусевич В.А. Розкопки в Путивльському кремлі // Археологія. - К., 1963. - Т. XV. - С. 171, рис. 7.

18.4. Знаки на плінфі (за В.А. Богусевичем)

Богусевич В.А. Розкопки в Путивльському кремлі // Археологія. - К., 1963. - Т. XV. - С. 173, рис. 9.

18.5. Проект відбудови з елементами музеєфікації (автор – А.А. Чурочкин).

Тупик С.В. К вопросу о музефикации детинца древнерусского Путивля // Средневековый город Юго-Востока Руси: предпосылки возникновения, эволюция, материальная культура. – Курск, 2009. – С. 137, рис. 3.

**18.6. Меморіальний знак на місці знаходження пам'ятки.
Фото Р.М. Луценка, 2015 р.**

Основні скорочення

Основні скорочення в тексті

арх. – архітектор (із прізвищем)	поч. – початок
бл. – близько	прит. – притока
вис. – висота	р. – рік
вул. – вулиця	р. – річка, ріка (з назвою)
глиб. – глибина	рр. – роки
див. – дивись	с. – село (з назвою)
діам. – діаметр	св. – святий (з іменем)
довж. – довжина	серед. – середина
ім. – імені	см – сантиметр
кін. – кінець	ст. – стаття
км – кілометр	ст. – століття (з числом)
кол. – колишній	т. зв. – так званий
м – метр	тис. – тисяча, тисячоліття (з числом)
м. – місто (з назвою)	товщ. – товщина
обл. – область	у т. ч. – у тому числі
прп. – преподобний	ур. – урочище
пл. – площа	шир. – ширина
пол. – половина	

Основні скорочення в бібліографії

ПСРЛ – «Полное собрание русских летописей»

Абревіатури назв установ, організацій, держав

ДІКЗ «Слово о полку Ігоревім» – Державний історико-культурний заповідник «Слово о полку Ігоревім»

ДІМ – Державний історичний музей

ДНДМА ім. Щусєва – Державний науково-дослідний музей архітектури імені Щусєва

ІА НАН України – Інститут археології Національної академії наук України

НА ІА НАН України – Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України

НА ІМК РАН – Науковий архів Інституту історії матеріальної культури Російської академії наук

НАІЗ «Чернігів стародавній» – Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній» (з 1998 р.)

НАН України – Національна академія наук України

НЗ «Софія Київська» – Національний заповідник «Софія Київська»

НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ

РДА – Російський державний історичний архів

РМ УРСР – Рада Міністрів УРСР

РНК – Рада Народних Комісарів

РФ – Російська Федерація

УПЦ КП – Українська православна церква Київського патріархату

УПЦ МП – Українська православна церква Московського патріархату

УРСР – Українська радянська соціалістична республіка

УСРР – Українська соціалістична радянська республіка

ЦНРПМ – Центральні науково-реставраційні проектні майстерні

ЧДАІЗ – Чернігівський державний архітектурно-історичний заповідник (з 1967 по 1978 рр. на правах філіалу Державного архітектурно-історичного заповідника «Софіївський музей»)

ЧДІМ – Чернігівський державний історичний музей (з 1934 по 1991 р.)

ЧДІМ ім. В.В. Тарновського – Чернігівський державний історичний музей імені Василя Васильовича Тарновського (з 1991 по 1997 р.)

ЧОІМ ім. В.В. Тарновського – Чернігівський обласний історичний музей імені Василя Васильовича Тарновського (з 1997 р.).

Бібліографія

- Адруг, 2008.** – *Адруг А.* Архітектура Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть. – Чернігів: Вид-во Черніг. ЦНТЕІ, 2008. – 224 с.
- Адруг, 2012.** – *Адруг А.К.* Відбудова чернігівського Спасо-Преображенського собору в другій половині XVII – на початку XVIII століття // Чернігівські старожитності: зб. наук. пр. – Чернігів: Десна Поліграф, 2012. – Вип. 1 (4). – С. 7–10.
- Адруг, 2013.** – *Адруг А.* Живопис Чернігова другої половини XVII – початку XVIII ст. – Чернігів: Черніг. ЦНАП, 2013. – 182 с.
- Адруг, 2015.** – *Адруг А.К.* Відбудова Борисоглібського собору в Чернігові у другій половині XVII – на початку XVIII ст. // Чернігівські старожитності: наук. зб. до 890-річчя першої писем. згадки про Борисогліб. собор у м. Чернігові. – Чернігів: Десна Поліграф, 2015. – Вип. 2 (5). – С. 114–117.
- Айналов, 1908.** – *Айналов Д.В.* Архитектура Черниговских храмов (Речь, произнесённая профессором Д.В. Айналовым в заседании комитета по устройству XIV Археологического съезда в Чернигове, 10 авг. 1906 г.) // Труды Черниговского Предварительного Комитета по устройству XIV-го археологического съезда в г. Чернигове. – Чернигов: Тип-я. губ. земства, 1908. – С. 168–175.
- Айналов, 1910.** – *Айналов Д.В.* О новых архитектурных находках в Чернигове // Записки Отделения русской и славянской археологи Русского археологического общества. – СПб., 1913. – Т. 9: Протоколы заседаний за 1910 г. – С. 330–331.
- Артамонов, Василенко, Новик, Руденко, 2012.** – *Артамонов Ю.А., Василенко А.А., Новик Т.Г., Руденко В.Я.* Поминальные граффити из Ильинской церкви в Чернигове // Вопросы эпиграфики. – М., 2012. – Вып. VI. – С. 31–41.
- Архипова, 2007.** – *Архипова Е.И.* Архитектурный декор и монументальная пластика Киевской Руси: конец X – начало XII века // История русского искусства. Т. 1: Искусство Киевской Руси. IX – первая четверть XII века / отв. ред. А.И. Комеч. – М.: Северный паломник, 2007. – С. 569–617.
- Архипова, 2010.** – *Архипова Є.* Скульптура та архітектурний декор. Мистецтво Русі-Руської землі великокняжого періоду (кінець X – перша половина XIII ст.) // Історія українського мистецтва. Т. 2: Мистецтво середніх віків / гол. ред. Г. Скрипник. – К., 2010. – С. 525–576.
- Архипова, 2012.** – *Архипова Е.И.* Романская архитектурная резьба Борисоглебского собора в Чернигове // Матеріальна та духовна культура Південної Русі: матеріали Міжнародного польового археол. семінару, присвяч. 100-літтю від дня народження В.Й. Довженка. – К.; Чернігів, 2012. – С. 25–35.
- Архипова, 2014.** – *Архипова Е.И.* Архитектурный декор и скульптура XII века Южной, Юго-Западной Руси и Рязани // История русского искусства. Т. 2, ч. 2: Искусство второй половины XII века / отв. ред. Л.И. Лифшиц. – М.: Государственный институт искусствознания, 2014. – С. 306–353.
- Архитектура Украинской, 1954.** – Архитектура Украинской ССР: в 2 т. / под ред. В.Г. Заболотного. – М.: Госстройиздат, 1954. – Т. 1. – 168 с.

- Асеев, 1966.** – *Асеев Ю.С.* Архитектура Южной и Западной Руси в XII–XIII вв. // Всеобщая история архитектуры. Т. 3: Архитектура Восточной Европы: Средние века. – Л.; М.: Изд-во лит. по строительству, 1966. – С. 562–597.
- Асеев, 1986.** – *Асеев Ю.С.* Монументальная каменная архитектура // Археология Украинской ССР. Т. 3: Раннеславянский и древнерусский периоды / отв. ред. В.Д. Баран. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 350–372.
- Асеев, 1988.** – *Асеев Ю.С.* Стилистические особенности черниговского зодчества XII–XIII вв. // Чернигов и его округа в XI–XIII вв. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 135–143.
- Асеев, 1959.** – *Асеев Ю.С.* Спаський собор у Чернігові. Пам'ятник архітектури XI ст. – К.: Держбудвидав УРСР, 1959. – 20 с.
- Асеев, 1980.** – *Асеев Ю.* Джерела. Мистецтво Київської Русі. – К.: Мистецтво, 1980. – 214 с.
- Асеев, 2000.** – *Асеев Ю.С.* Архітектура Київської Русі // Давня історія України. Т. 3: Слов'яно-Руська доба – К.: Наукова думка, 2000. – С. 633–653.
- Асеев, Логвин, 1959.** – *Асеев Ю.С., Логвин Г.Н.* Архітектура Іллінської церкви в Чернігові // Питання історії, архітектури та будівельної техніки України. – К.: Держбудвидав УРСР, 1959. – С. 30–43.
- Баран-Бутович, 1931.** – *Баран-Бутович С.* Чернігів як об'єкт історично-краєзнавчих екскурсій. – Чернігів: Держдрукарня, 1931. – 29 с.
- Барановский, 1948.** – *Барановский П.Д.* Собор Пятницкого монастыря в Чернигове // Памятники искусства, разрушенные немецкими захватчиками в СССР. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1948. – С. 13–34.
- Беляев, 1974.** – *Беляев Л.А.* Из истории зодчества древнего Чернигова (Церковь Михаила Архангела 1174 г.) // Проблемы истории СССР. – М., 1974. – Вып. 4. – С. 3–18.
- Бережков, 1911а.** – *Бережков М.Н.* К истории Черниговского Спасского собора // Труды XIV Археологического съезда в Чернигове, 1908. – М.: Тип-я. Г. Лиснера и Б. Собко, 1911. – Т. 2 – С. 1–28.
- Бережков, 1911б.** – *Бережков М.Н.* Михаила Егоровича Маркова разные сочинения к пояснению истории Чернигова // Труды XIV Археологического съезда в Чернигове, 1908. – М.: Тип-я. Г. Лиснера и Б. Собко, 1911. – Т. 2. – С. 271–305.
- Бовда, 2015.** – *Бовда Ю.І.* Нові знахідки вітражного скла на території Чернігово-Сіверщини // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи. Матеріали XIV Міжнар. студент. наук. археол. конф. – Чернігів, 2015. – С. 14–16.
- Бовда, 2017.** – *Бовда Ю.І.* Участь М.В. Холостенка у реставрації П'ятницької церкви в Чернігові // Могилянські читання 2016 року: зб. наук. пр. – К., 2017. – С. 15–18.
- Богусевич, 1955.** – *Богусевич В.А.* Раскопки в Чернигове // Краткие сообщения Института археологии. – К., 1955. – Вып. 4. – С. 9–11.
- Богусевич, 1961.** – *Богусевич В.А.* Зображення Сімаргла в давньоруському мистецтві // Археологія. – К., 1961. – Т. XII. – С. 76–91.

- Богусевич, 1962.** – *Богусевич В.А.* Остёрский городок // Краткие сообщения Института археологии. – К., 1962. – Вып. 12. – С. 37–42.
- Богусевич, 1963.** – *Богусевич В.А.* Розкопки в Путивльському кремлі // Археологія. – К., 1963. – Т. XV. – С. 165–174.
- Богусевич, Холостенко, 1952.** – *Богусевич В.А., Хотлостенко Н.В.* Чернігівські каменні дворці XI–XII вв. // КСИА. – К., 1952. – Вып. 1. – С. 32–42.
- Большаков, Коваленко, 1988.** – *Большаков Л.Н., Коваленко В.П.* Новий пам'ятник давньоруського зодчества XI ст. в Чернігові // Друга Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства (груд. 1988): тези доп. – Чернігів; Ніжин, 1988. – Вып. 2. – С. 106–107.
- Большаков, Коваленко, 1990.** – *Большаков Л.Н., Коваленко В.П.* Исследования нового памятника в Чернигове // Памятники культуры: Новые открытия. Письменность. Искусство. Археология: ежегодник. 1989 г. – М.: Наука, 1990. – С. 541–543.
- Большаков, Коваленко, Раппопорт, 1989.** – *Большаков Л.Н., Коваленко В.П., Раппопорт П.А.* Новые данные о памятниках древнего зодчества Чернигова и Новгорода-Северского // КСИА. – М., 1989. – Вып. 195. – С. 51–57.
- Брунов, 1928.** – *Брунов Н.* К вопросу о раннемосковском зодчестве // Труды секции археологии Российской ассоциации научно-исследовательских институтов общественных наук. – М., 1928. – Т. IV. – С. 93–106.
- Вагнер, 1985.** – *Вагнер Г.К.* Архитектура эпохи «Слова о полку Игореве» и её заказчики // «Слово о полку Игореве» и его время. – М.: Наука, 1985. – С. 282–323.
- Ванжула, 2014.** – *Ванжула О.М.* Ремонтні роботи 1818–1820 рр. у Чернігівському Спасо-Преображенському соборі за проектом губернського архітектора Антона Карташевського // Праці центру пам'яткознавства. – К., 2014. – Вып. 26. – С. 57–72.
- Ванжула, 2015.** – *Ванжула О.М.* Ремонт Чернігівського Спасо-Преображенського собору 1791–1792 рр. за проектом архітектора І.Д. Яснигіна // Церква – наука – суспільство: питання взаємодії. Матеріали Тринадцятої Міжнародної наукової конференції. – К., 2015. – С. 117–119.
- Ванжула, 2015.** – *Ванжула О.М.* Ремонтні роботи в Чернігівському Борисоглібському соборі в першій половині XIX ст. // Чернігівські старожитності: наук. зб. до 890-річчя першої писем. згадки про Борисогліб. собор у м. Чернігові. – Чернігів: Десна Поліграф, 2015. – Вып. 2 (5). – С. 197–210.
- Ванжула, 2017а.** – *Ванжула О.* Доля Чернігівського Спасо-Преображенського собору за часів міжконфесійного протистояння у 20-х рр. XX ст. // Сіверянський літопис. – 2017. – № 4. – С. 94–106.
- Ванжула, 2017б.** – *Ванжула О.* «Вакаційна практика» студентів Чернігівського інституту народної освіти 1923 року (до історії проведення архітектурно-археологічних досліджень чернігівського Спасо-Преображенського собору 1923 р.) // Карнабедівські читання: зб. наук. пр. – Чернігів: Десна Поліграф, 2017. – Вып. 1–3. – С. 129–137.

- Ванжула, 2017в.** – *Ванжула О.* Некрополь Слезького монастиря в Чернігові за дослідженнями А.А. Карнабеда // Карнабедівські читання: зб. наук. пр. – Чернігів: Десна Поліграф, 2017. – Вип. 1–3. – С. 14–26.
- Васютинский, 1911.** – *Васютинский Ф.* Чернигов и его святые храмы. Чудотворные иконы и местночтимые святыни. – Чернигов: Тип-я. губ. правления, 1911. – 55 с.
- Венедикт, 1861.** – [*Венедикт (Курковский), архимандрит.*] Описание Новгород-Северского Спасо-Преображенского монастыря // Черниговские епархиальные известия. – 1861. – № 1. – Прибавления. – С. 32–56.
- Висоцький, 1984.** – *Висоцький С.О.* Епіграфічна знахідка в Чернігові // Археологія. – 1984. – Вип. 48. – С. 92–96.
- Віроцький, 1998.** – *Віроцький В.Д.* Храми Чернігова. – К.:Техніка, 1998. – 207 с.
- Воробьёва, 1976.** – *Воробьёва Е.В.* Семантика и датировка черниговских капителей // Средневековая Русь. Сб. статей памяти Н.Н. Воронина. – М.: Наука, 1976. – С. 175–183.
- Воробьёва, Тиц, 1974.** – *Воробьёва Е.В., Тиц А.А.* О датировке Успенского и Борисоглебского соборов в Чернигове // СА. – 1974. – № 2. – С. 98–111.
- Гапесъ, 1931.** – *Гапесъ С.* Новгород-Сіверський державний історико-культурний заповідник. – Харків: ДВОУ вид-во «Пролетар», 1931. – 45 с.
- Гаркуша, 2017.** – *Гаркуша А.* Реставрації настінного живопису (перша чверть ХІХ ст.) Спасо-Преображенського собору м. Чернігова у другій половині ХХ та на початку ХХІ ст. // Карнабедівські читання: зб. наук. пр. – Чернігів: Десна Поліграф, 2017. – Вип. 1–3. – С. 303–310.
- Говденко, 1987.** – *Говденко М.* Практика исследований и реставрации некоторых памятников архитектуры г. Чернигова // Тезисы Черниговской областной научно-исследовательской конференции, посвящённой 20-летию Черниговского архитектурно-исторического заповедника. – Чернигов, 1987. – С. 10–12.
- Говденко, 1996а.** – *Говденко М.* Іллінська церква в Чернігові: історія та реставрація // З історії Української реставрації: дод. до щорічника «Архітектурна спадщина України». – К.: Українознавство, 1996. – С. 263–268.
- Говденко, 1996б.** – *Говденко М.М.* Спас Чернігівський: дослідження // З історії української реставрації: дод. до щорічника «Архітектурна спадщина України». – К.: Українознавство, 1996. – С. 143–151.
- Говденко, 2003.** – *Говденко М.* Деякі пам'ятки Древньої Русі. За матеріалами досліджень // Вісник УкрНДІпроектреставрація. – К., 2003. – Чис. 1. – С. 5–35.
- Говденко, Маркиз, 1987.** – *Говденко М.М., Маркиз В.И.* Древний архитектурный комплекс в Чернигове // Строительство и архитектура. – 1987. – № 7. – С. 26–27.
- Горностаев, 1911.** – *Горностаев Ф.Ф.* Об архитектуре древних храмов Чернигова домонгольского периода // Труды XIV Археологического съезда в г. Чернигове. – М.: Тип-я Г. Лиснера и Д. Собко, 1911. – Т. 3. – Протоколы. – С. 66.

- Гребень, 1990.** – *Гребень П.Н.* Кровля надвратной церкви княжеских ворот XII–XIII вв. в Чернигове // Проблемы археологии Южной Руси: материалы ист.-археол. семинара «Чернигов и его округа в IX–XIII вв.», Чернигов, 26–28 сент. 1988 г. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 34–37.
- Гребень, 1992.** – *Гребень П.Н.* Новые исследования памятников культовой архитектуры XII–XVIII вв. на Детинце древнего Чернигова // 1000 років Чернігівської єпархії: тез. доп. церковно-іст. конф. – Чернігів, 1992. – С. 66–69.
- Гребень, Коваленко, 1990.** – *Гребень П.Н., Коваленко В.П.* Исследования Черниговского детинца в 1989 г. // Историко-археологический семинар «Чернигов и его округа в IX–XIII вв.» (15–18 мая 1990 г.): тез. докл. – Чернигов, 1990. – С. 20–24.
- Гребінь, Коваленко, 1993.** – *Гребінь П.М., Коваленко В.П.* Дослідження Верхнього замку в Чернігові в 1989 р. // Старожитності Південної Русі: матеріали III іст.-археол. семінару «Чернігів і його округа в XII–XIII ст.», Чернігів, 15–18 трав. 1990 р. – Чернігів: Сіверянська думка, 1993. – С. 13–24.
- Гуцуляк, 2008.** – *Гуцуляк Р.Б.* Дослідження будівельних матеріалів Борисоглібського собору в Чернігові // Чернігівські старожитності: наук. зб. – Чернігів: Чернігівські обереги, 2008. – Вип. 1. – С. 11–16.
- Добровольский, 1900.** – *Добровольский П.М.* Черниговский Елецкий Успенский первоклассный монастырь: историческое описание. – Чернигов: Тип-я губ. земства, 1900. – 149 с.
- Добровольский, 1902а.** – *Добровольский П.М.* Архив Черниговского кафедрального собора // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Чернигов: Тип-я губ. правления, 1902. – Вып. 4. Отдел второй. – С. 1–68.
- Добровольский, 1902б.** – *Добровольский П.М.* Юрьевская Божница // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Чернигов: Тип-я губ. правления, 1902. – Вып. 4. Отдел второй. – С. 69–93.
- Дорофієнко, 1996.** – *Дорофієнко І.* Нові реставраційні розкриття стінопису в Спасо-Преображенському та Успенському соборах Чернігова // Пам'ятки архітектури і монументального мистецтва в світлі нових досліджень. Тез. наук. конф. Національного заповідника «Софія Київська». – К., 1996. – С. 56–57.
- Дорофієнко, 2013.** – *Дорофієнко І.* Ескізи малюнки середньовічних стінописців у храмах XI ст. Київської Русі // Студії мистецтвознавчі: Архітектура. Образотворче та декоративно-вжиткове мистецтво. – К., 2013. – Чис. ½ (41/42). – С. 55–64.
- Доценко, 1995.** – *Доценко А.* До історії Єлецького монастиря // Сіверянський літопис. – 1995. – № 5. – С. 45–51.
- Доценко, Гаркуша, 2010.** – *Доценко А.В., Гаркуша А.Б.* Фреска Успенського Собору Єлецького монастиря та історія її дослідження // Чернігівські старожитності: наук. зб. – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2010. – Вип. 3. – С. 82–99.
- Доценко, Шевчик, 2010.** – *Доценко А.В., Шевчик І.С.* Чернігівський Єлецький монастир: історія і діяльність // Чернігівські старожитності: зб. наук. пр. – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2010. – Вип. 3. – С. 4–72.

- Ефимов, 1903.** – *Ефимов А.* Черниговский Елецкий монастырь Успения Пресвятой Богородицы со времён основания и до наших дней (1060–1903), святыни и достопримечательности с рисунками. – Чернигов: Тип-я губ. правления, 1903. – Вып. 2, 3, 4. – 238 с.
- Ефимов, 1908.** – [*Ефимов А.*] Черниговские кафедральные соборы: златоверхий Спасо-Преображенский и Борисоглебский – священноисторические памятники-храмы XI в., их прошлое и современное состояние // Черниговские епархиальные известия. – Часть неофициальная. – 1908.– Чернигов: Тип-я губ. правления, 1908. – Т. 1., 65 с.; 1910 г., Т. 2–4, С. 65–198.
- Ефимов, 1911.** – *Ефимов А.* Черниговский Свято-Троицкий Ильинский монастырь: 1064–1911. – Чернигов: Тип-я губ. правления, 1911. – 71 с.
- Звагельский, 2007.** – *Звагельський В.Б.* «Стоять стязі в Путивлі...» // Сумський історико-архівний журнал. – 2007. – № 2–3. – С. 157–167.
- Зорина, 1995.** – *Зорина А.М.* Стилистические особенности белокаменных рельефов из Борисоглебского собора в Чернигове // Древняя Русь. Новые исследования: Славяно-русские древности – СПб., 1995. – Вып. 2. – С. 142–153.
- Зуммер, 2011а.** – *Зуммер В.М.* Остерський Городок і Остерська божниця // Збірник наукових праць і публікацій 1908–2008. – Остер: Остерський краєзнавчий музей, 2011. – С. 34–44.
- Зуммер, 2011б.** – *Зуммер В.М.* Юрьева божниця // Збірник наукових праць і публікацій 1908–2008. – Остер: Остерський краєзнавчий музей, 2011. – С. 27–33.
- Игнатенко, 2003.** – *Игнатенко И.М.* Плинфоделие Чернигова // Архитектурно-археологический семинар. Из истории строительной керамики средневековой Восточной Европы. – СПб., 2003. – С. 34–50.
- Илловайский, 1898.** – [*Илловайский П.И.*] Черниговская старина по преданиям и легендам. – Чернигов: Тип-я губ. правления, 1898. – 19 с.
- Иоаннисян, 2003.** – *Иоаннисян О.М.* К вопросу о происхождении черниговской плинфы конца XI – XII веков и равнослойной техники кладки на Руси // Архитектурно-археологический семинар. Из истории строительной керамики средневековой Восточной Европы. – СПб., 2003. – С. 20–34.
- Иоаннисян, 2007а.** – *Иоаннисян О.* О происхождении, датировках и хронологиях черниговского зодчества XII века // Ruthenika. – К., 2007. – Т. VI. – С. 134–188.
- Иоаннисян, 2007б.** – *Иоаннисян О.* О происхождении черниговской школы зодчества // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи. Збірник наукових праць, присвячений 1000-літтю літописної згадки про Чернігів. – Чернігів: Деснянська правда, 2007. – С. 236–252.
- Иоаннисян, 2012.** – *Иоаннисян О.М.* Зодчество первой половины – середины XII века // История русского искусства. Т. 2, ч. 1: Искусство 20–60-х годов XII века / отв. ред. Л.И. Лифшиц. – М.: Государственный институт искусствознания, 2012. – С. 30–157.
- Иоаннисян, 2014.** – *Иоаннисян О.М.* Зодчество второй половины XII века // История русского искусства. Т. 2, ч. 2: Искусство второй половины XII ве-

- ка / отв. ред. Л.И. Лифшиц. – М.: Гос. ин-т искусствознания, 2014. – С. 8–139.
- Иоаннисян, Черненко, 2013.** – *Иоаннисян О.М., Черненко Е.Е.* Черниговский Спасо-Преображенский собор в свете новых исследований // Древнерусское искусство. 1963–2013. Итоги и перспективы. – М., 2013. – С. 22–25.
- Иоаннисян, Черненко, 2015.** – *Иоаннисян О.М., Черненко Е.Е.* Афонские традиции в зодчестве Древней Руси // Афонська спадщина: наук. альманах. – Чернігів; Київ, 2015. – Вип. 1–2. – С. 432–445.
- Иоаннисян, Черненко, 2017а.** – *Иоаннисян О.М., Черненко Е.Е.* Спасо-Преображенский собор в Чернигове в свете последних архитектурно-археологических исследований // Культурний шар. Статті на пошану Гліба Юрійовича Івакіна. – К., 2017. – С. 423–447.
- Иоаннисян, Черненко, 2017б.** – *Иоаннисян О., Черненко Е.* Спасо-Преображенский собор в Чернигове в свете последних архитектурно-археологических исследований // Ruthenica. – 2017. – XIV. – С. 105–156.
- Иоаннисян, Ивакин, Черненко, 2017.** – *Иоаннисян О.М., Ивакин Г.Ю., Черненко Е.Е.* Становление древнерусского зодчества: от Десятиной церкви до Михайловского Златоверхого собора // Труды государственного Эрмитажа: [Т.] 86: Монументальное зодчество древней Руси и восточной Европы эпохи Средневековья. – СПб., 2017. – С. 85–129.
- Историко-статистическое описание, 1873а.** – *Историко-статистическое описание Черниговской епархии* [В 7 кн.]. – Чернигов: Губ. тип-я, 1873. – Кн. 3. Мужские монастыри. – [2], 392, V с.
- Историко-статистическое описание, 1873б.** – *Историко-статистическое описание Черниговской епархии* [в 7 кн.]. – Чернигов: Губ. тип-я, 1873. Кн. 4. Женские и закрытые монастыри. – [2], 256. V с.
- Историко-статистическое описание, 1874.** – *Историко-статистическое описание Черниговской епархии* [В 7 кн.]. – Чернигов: Земская тип-я, 1874. – Кн. 5. Губ. город Чернигов. Уезды: Черниговский, Козелецкий, Суражский, Кролевецкий и Остёрский. – 444, 4, 5 с.
- Исторические сведения, 1841.** – *Исторические сведения о Елецко-Успенском монастыре в Чернигове* // Черниговск. губерн. ведомости. – 1841.– № 46. – С. 297–303; № 47. – С. 308–311; № 48. – С. 317–319; № 49. – С. 331–333.
- История русского, 1910.** – *История русского искусства* / под ред. И.Э. Грабаря. – М.: Изд. И. Кнебель, 1910. – Т. 1. История архитектуры: Допетровская эпоха. – 507 с. [11 с.].
- Івакін, Іоаннісія, 2010.** – *Івакін Г. Іоаннісія О.* Мистецтво Русі-Руської землі великокняжого періоду (кінець X – перша половина XIII ст.). Мурована архітектура // Історія українського мистецтва. Т. 2: Мистецтво середніх віків / гол. ред. Г. Скрипник. – К., 2010. – С. 457–524.
- Іванова, 2005.** – *Іванова В.О.* З історії археологічних досліджень В.А. Богусевича на Сумщині // Сумський обласний краєзнавчий музей: історія та сьогодення. – Суми: МакДен, 2005. – С. 148–152.
- Ігнатенко, 1996.** – *Ігнатенко І.* До історії переробок Успенського собору в Чернігові // Пам'ятки архітектури і монументального мистецтва в світлі но-

- вих досліджень. Тез. наук. конф. Національного заповідника «Софія Київська». – К., 1996. – С. 53–54.
- Ігнатенко, 2005.** – *Ігнатенко І.М.* Фрески Успенського собору Єлецького монастиря // Зодчество Чернігова XI–XIII століть та його місце в архітектурній спадщині Центральної та Південно-Східної Європи. Матеріали наук. конф. «Зодчество Чернігова XI–XIII століть та його місце в архітектурній спадщині Центральної та Південно-Східної Європи», «Антоній Печерський, його доба та спадщина». – Чернігів: Чернігівські обереги, 2005. – С. 88–107.
- Ігнатенко, 2012.** – *Ігнатенко І.М.* Верхній замок в Чернігові // Сіверщина в історії України: зб. наук. праць. – К.; Глухів, 2012. – Вип. 5. – С. 38–41.
- Ігнатенко, 2015.** – *Ігнатенко І.М.* Споруди Чернігівського Борисоглібського монастиря та їх оборонне призначення // Чернігівські старожитності: наук. зб. до 890-річчя першої писем. згадки про Борисогліб. собор у м. Чернігові. – Чернігів: Десна Поліграф, 2015. – Вип. 2 (5). – С. 175–196.
- Ігнатенко, 2017.** – *Ігнатенко І.М.* Дослідження Успенського собору Єлецького монастиря у 1998 та 2002 роках // Карнабедівські читання. Збірник наукових праць. – Вип. 1–3. – Чернігів, 2017. – С. 326–330.
- Ігнатенко, Василенко, 1999.** – *Ігнатенко І., Василенко А.* Нові дослідження Іллінської церкви в Чернігові // Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир: історія та сучасність. Тез. наук. читань. – Чернігів: Просвіта, 1999. – С. 22–24.
- Ігнатенко, Нижник, 1997.** – *Ігнатенко І., Нижник Л.* Нарис з історії та архітектури П'ятницького монастиря // Сіверянський літопис. – 1997. – № 6. – С. 57–65.
- Історія української, 2003.** – *Історія української архітектури.* – К.: Техніка, 2003. – 472 с.
- Каргер, 1953.** – *Каргер М.К.* «Летская божница» Владимира Мономаха // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – 1953. – Вып. 49. – С. 13–20.
- Карнабед, 1980.** – *Карнабед А.А.* Чернігів: Архітектурно-історичний нарис. – К.: Будівельник, 1980. – 120 с.
- Карнабед, 1988.** – *Карнабед А.А.* Новые данные о памятниках Чернигова XI–XII вв. // Древне-русское искусство. Художественная культура XI – первой половины XIII в. – М.: Наука, 1988. – С. 31–40.
- Карнабед, Голинская, 1992.** – *Карнабед А.А., Голинская Т.И.* Новые открытия в Елецком монастыре XI–XVIII вв. в Чернигове // Архітектурні та археологічні старожитності Чернігівщини – Чернігів, 1992. – С. 114–117.
- Карнабед, Заброда, 2005.** – *Карнабед А., Заброда Л.* Графіті на фресці «Три отроки в печі вогненній» Успенського собору в Чернігові // Зодчество Чернігова XI–XIII століть та його місце в архітектурній спадщині Центральної та Південно-Східної Європи. Мат. наук. конф. «Зодчество Чернігова XI–XIII століть та його місце в архітектурній спадщині Центральної та Південно-Східної Європи», «Антоній Печерський, його доба та спадщина». – Чернігів: Чернігівські обереги, 2005. – С. 108–113.

- Кибальчич, 1878.** – *Кибальчич Т.* Археологическая находка // Черниговские епархиальные известия. – 1878. – № 25. – Прибавление. Часть неофициальная. – С. 302–305.
- Кіплік, 1930.** – *Кіплік Д.О.* Знімання фрески зі стін Чернігівського Спаського собору // Записки всеукраїнського археологічного комітету. – К., 1930. – Т. 1. – С. 261–270.
- Коваленко, 1986.** – *Коваленко В.П.* Работы архитектурного отряда археологической экспедиции Черниговского исторического музея в 1983–1986 гг. // Тезисы Черниговской областной научно-методической конференции, посвящённой 90-летию Черниговского исторического музея (дек. 1986 г.). – Чернигов, 1986. – С. 58–60.
- Коваленко, 1989.** – *Коваленко В.П.* Спасский собор XIII в. в Новгороде-Северском // Новгород-Северскому – 1000 лет. Тез. докл. обл. науч.-практической конф. – Чернигов; Новгород-Северский, 1989. – С. 46–50.
- Коваленко, 1990а.** – *Коваленко В.П.* Исследования Черниговского Детинца в 1989 г. // Историко-археологический семинар «Чернигов и его округа в IX–XIII вв.»: тез. докл. – Чернигов, 1990. – С. 23–24.
- Коваленко, 1990б.** – *Коваленко В.П.* К исторической топографии Черниговского детинца // Проблемы археологии Южной Руси. Материалы ист.-археол. семинара «Чернигов и его округа в IX–XIII вв.». – К.: Наукова думка, 1990. – С. 15–23.
- Коваленко, 1992.** – *Коваленко В.П.* До проблеми походження давньоруської білокам'яної різьби // Архітектурні та археологічні старожитності Чернігівщини. – Чернігів: Сіверянська думка, 1992. – С. 87–89.
- Коваленко, 1996.** – *Коваленко В.П.* Час заснування П'ятиницького монастиря у Чернігові // Історія релігій в Україні: тез. повідомлень VI Міжнар. круглого столу. – Львів, 1996. – С. 109–110.
- Коваленко, 2002.** – *Коваленко В.* Скарб Ольговичів // «А се его серебро...». Зб. праць на пошану чл.-кор. НАН України Миколи Федоровича Котляра з нагоди його 70-річчя. – К.: ПУ НАНУ, 2002. – С. 117–138.
- Коваленко, 2008.** – *Коваленко В.П.* Давньоруські монастирі на чернігівському дитинці // Сумська старовина. – 2008. – XXV. – С. 7–17.
- Коваленко, Раппопорт, 1987.** – *Коваленко В.П., Раппопорт П.А.* Памятники Древнерусской архитектуры в Чернигово-Северской земле // Зограф. – Белград, 1987. – Т. 18. – С. 5–11.
- Коваленко, Раппопорт, 1990.** – *Коваленко В.П., Раппопорт П.А.* Неизвестный памятник зодчества Руси // Византийский временник. – 1990. – Т. 51. – С. 201–204.
- Коваленко, Раппопорт, 1991.** – *Коваленко В.П., Раппопорт П.А.* Новый памятник византийской архитектуры на черниговском детинце // Южная Русь и Византия. Сб. науч. тр. (к XVIII конгрессу византистов) – К., 1991. – С. 142–157.
- Коваленко, Раппопорт, 1992.** – *Коваленко В.П., Раппопорт П.А.* Этапы развития древнерусской архитектуры Чернигово-Северской земли // Russia Medievales. – Munchen, 1992. – Т. VII. – С. 39–59.

- Коваленко, Раппопорт, 1993.** – *Коваленко В.П., Раппопорт П.А.* Храм-усыпальниця в Чернигове // Древнерусское искусство: проблемы и атрибуции. – М., 1993. – С. 36–53.
- Коваленко, Орлов, 1992.** – *Коваленко В.П., Орлов Р.С.* Різьблений камінь 1984 р. з Чернігівського дитинця // Чернігівська старовина: зб. наук. пр., присвячений 1300-літтю Чернігова. – Чернігів: Сіверянська думка, 1992. – С. 22–33.
- Коваленко О., 1999.** – *Коваленко О.* «Руно орошенное» Дмитра Туптала як джерело з історії Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря // Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир: історія та сучасність. Тез. наук. читань. – Чернігів 1999. – С. 14–15.
- Коваленко О., 2006.** – *Коваленко О.* Неопублікована студія Юрія Виноградського про давньоруські старожитності Чернігова // Скарбниця української культури. – Чернігів, 2006. – Вип. 7. – С. 167–171.
- Коваленко О., Острянюк, Тригуб, 2015.** – *Коваленко О., Острянюк А., Тригуб О.* Нові документи про відбудову Борисоглібського собору в Чернігові за проектом М.В. Холостенка // Чернігівські старожитності: наук. зб. до 890-річчя першої писем. згадки про Борисогліб. собор у м. Чернігові. – Чернігів: Десна Поліграф, 2015. – Вип. 2 (5). – С. 237–247.
- Комеч, 1975.** – *Комеч А.И.* Спасо-Преображенский собор в Чернигове (К характеристике начального периода развития древнерусской архитектуры) // Древнерусское искусство. Зарубежные связи. – М.: Наука, 1975. – С. 8–26.
- Комеч, 1987.** – *Комеч А.И.* Древнерусское зодчество X – начала XII в.: византийское наследие и становление самостоятельной традиции. – М.: Наука, 1987. – 318 с.
- Комеч, 2007а.** – *Комеч А.И.* Архитектура конца X – середины XI века // История русского искусства. Т. 1: Искусство Киевской Руси. IX – первая четверть XII века / отв. ред. А.И. Комеч. – М.: Северный паломник, 2007. – С. 111–177.
- Комеч, 2007б.** – *Комеч А.И.* Архитектура второй половины XI – начала XII в. // История русского искусства. Т. 1: Искусство Киевской Руси. IX – первая четверть XII века / отв. ред. А.И. Комеч. – М.: Северный паломник, 2007. – С. 361–415.
- Комеч, 2007в.** – *Комеч А.И.* Об особенностях пространственной структуры Спасо-Преображенского собора в Чернигове // От Царьграда до Белого моря. – М.: Северный паломник, 2007. – С. 161–182.
- Константинович, 1896.** – *Константинович М.* Развалины Юрьевой божницы в с. Старогородке // Киевская старина. – К., 1896. – № 11. – С. 129–136.
- Коренюк, 2007.** – *Коренюк Ю.* Микола Макаренко – дослідник середньовічного стінопису // Студії мистецтвознавчі. – К.: Вид-во ІМФЕ України, 2007. – № 3 (19): Архітектура. Образотворче та декоративно-вжиткове мистецтво. – С. 39–62.
- Коренюк, 2010.** – *Коренюк Ю.* Мистецтво Русі-Руської землі великокняжого періоду (кінець X – перша половина XIII ст.). Монументальне малярство //

- Історія українського мистецтва. Т. 2: Мистецтво середніх віків / гол. ред. Г. Скрипник. – К., 2010. – С. 577–656.
- Коренюк, Світлична, 2010.** – *Коренюк Ю., Світлична Н.* Фрагменти фресок XI століття Спасо-Преображенського собору в Чернігові // Студії мистецтвознавчі. – К.: Вид-во ІМФЕ України, 2010. – № 4 (32): Архітектура. Образотворче та декоративно-вжиткове мистецтво – С. 55–71.
- Корнієнко, 2017.** – *Корнієнко В.В.* Питання збереження фресок Успенського собору Єлецького монастиря у 1927 р. (за документами фонду О. Новицького) // Карнабедівські читання: зб. наук. пр. – Чернігів: Десна Поліграф, 2017. – Вип. 1–3. – С. 59–65.
- Латуха, 1992.** – *Латуха Т.И.* Реставрація фресок Успенського собора Єлецького монастиря М.Л. Бойчуком // Архітектурні та археологічні старожитності Чернігівщини. – Чернігів, 1992. – С. 84–87.
- Латуха, 1998.** – *Латуха Т.* Фрески Успенського собору в Чернігові // Сіверянський літопис. – 1998. – № 1. – С. 60–69.
- Латуха, 1995.** – *Латуха Т.И.* Граффіти Успенського собора Єлецького монастиря в Чернігові (к вопросу о начальном этапе канонизации православных святых на Руси) // Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя. – Чернігів: Сіверянська думка, 1995. – С. 49–51.
- Лашкарёв, 1902.** – *Лашкарёв П.А.* Церкви Чернигова и Новгород-Северского // Труды XI Археологического съезда в Киеве 1899. – М.: Печатня А.И. Снигирёвой, 1902. – Т. II. – С. 146–164.
- Лифшиц, 2005.** – *Лифшиц Л.И.* Два направления в живописи Древней Руси конца XI – первой четверти XII века // Византийский мир: искусство Константинополя и национальные тенденции. К 2000-летию христианства. Памяти О.И. Подобедовой (1912–1999): сб. ст. – М.: Северный паломник, 2005. – С. 205–226.
- Логвин, 1963.** – *Логвин Г.Н.* Украинское искусство. X–XVIII вв. – М.: Искусство, 1963. – 291 с.
- Логвин, 1968.** – *Логвин Г.Н.* По Україні. Стародавні мистецькі пам'ятники. – К.: Мистецтво, 1968. – 462 с.
- Логвин, 1969.** – *Логвин Г.Н.* Спасский собор в Чернигове // История СССР. – 1969. – № 6. – С. 193–198.
- Логвин, 1980.** – *Логвин Г.Н.* Чернигов. Новгород-Северский. Глухов. Путивль. – М.: Искусство, 1980. – 288 с.
- Лук'янченко, 2004.** – *Лук'янченко В.* Спасо-Преображенський монастир в Новгороді-Сіверському // Вісник [інституту «УкрНДПроектреставрація»]. – К.: УкрНДПроектреставрація, 2004. – Чис. 2. – С. 18–31.
- Лукомский, 1912.** – *Лукомский Г.К.* О происхождении форм древнерусского зодчества Чернигова. – СПб.: Тип-я СПб. градоначальства, 1912. – 32 с.
- Люстрации г. Остра, 1881.** – *Люстрации г. Остра и Остёрского староства.* Описание Остёрского замка 1552 г. // Александрович М.Н. Остёрский уезд. – К.: Тип-я Г.Т. Корчак-Новицкого, 1881. – Вып. 1. – Ч. 1. Историческое описание. – С. 71–109.

- Макаренко, 1907.** – *Макаренко Н.Е.* Развалины в Старогородке // Старые годы. – 1907. – № 2. – С. 58–60.
- Макаренко, 1909.** – *Макаренко Н.Е.* О разрушающемся памятнике Переяславского зодчества // Зодчий. – 1909. – № 7. – С. 70; № 8. – С. 82.
- Макаренко, 1916.** – *Макаренко Н.* Древнейший памятник искусства Переяславского княжества // Сборник статей в честь графини Прасковьи Сергеевны Уваровой, 1885–1915. – М.: Тип-я «Сириус», 1916. – С. 373–404.
- Макаренко, 1924а.** – *Макаренко М.* Досліди над Чернігівським Спасом. Коротеньке звітання // Зап. Іст.-філол. відділу ВУАН. – К.: Друкарня ВУАН, 1924. – Кн. 4. – С. 240–244.
- Макаренко, 1924б.** – *Макаренко М.* Найдавніша стінопись княжої України // Україна. – 1924. – № 1–2. – С. 7–13.
- Макаренко, 1928а.** – *Макаренко М.* Біля Чернігівського Спаса (Археологічні дослідження року 1923) // Чернігів і Північне Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали. – К.: Держвидав України, 1928. – С. 184–196.
- Макаренко, 1928б.** – *Макаренко М.* Старгородська божниця та її малювання взагалі // Чернігів і Північне Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали. – К.: Держвидав України, 1928. – С. 205–223.
- Макаренко, 1929.** – *Макаренко М.* Чернігівський Спас: археологічні дослідження р. 1923. – К.: Друк. Всеукр. Акад. наук, 1929. – 90 с.
- Макаренко, 1930.** – *Макаренко М.* Скульптура і різьбярство Київської Русі передмонгольських часів // Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва. – К.: Вид-во ВУАН, 1930. – Зб. 1. – С. 49–50.
- Марионилла, 2005.** – *Марионилла (Саламатова), инокиня.* Консервационные работы в Успенском соборе Елецкого монастыря г. Чернигова // Зодчество Чернігова XI–XIII століть та його місце в архітектурній спадщині Центральної та Південно-Східної Європи. Матеріали наук. конф. «Зодчество Чернігова XI–XIII століть та його місце в архітектурній спадщині Центральної та Південно-Східної Європи», «Антоній Печерський, його доба та спадщина». – Чернігів: Чернігівські обереги, 2005. – С. 114–116.
- Маркевич, 1852.** – *Маркевич Н.* Историческое и статистическое описание Чернигова. – Чернигов: Губернская тип-я, 1852. – 177 с.
- Марков, 1847.** – *Марков М.Е.* О достопамятностях Чернигова. – М.: [Изд-во Общества ист. и древностей], 1847. – 57 с.
- Мартин Грунвег, 2013.** – *Мартин Грунвег (о. Венцеслав),* духовник Марини Мнишек. Записки о торговой поездке в Москву в 1684–1655 гг. – М.: Памятники ист. мысли, 2013. – 384 с.
- Милорадович, 1899.** – *Милорадович Г.А.* Описание Черниговских соборов Спасо-Преображенского и Борисо-Глебского. – Чернигов: Тип-я губернского правления, 1899. – 26 с.
- Модзалевский, 1992.** – *Модзалевский В.* Очерки искусства старой Украины / [підготовка до друку і передмова О.Б. Коваленка] // Чернігівська старовина: зб. наук. пр., присвячений 1300-літтю Чернігова. – Чернігів: Сіверянська думка, 1992. – С. 101–142.

- Моргилевский, 1924.** – *Моргилевський І.* Про історично-архітектурний дослід над собором Спаса у Чернігові // Зап. Іст.-філол. відділу ВУАН. – К.: Друкарня ВУАН, 1924. – Кн. 4. – С. 244–245.
- Моргилевський, 1928а.** – *Моргилевський І.* Спасо-Преображенський собор у Чернігові за новими дослідками // Чернігів і Північне Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали. – Держвидав України, 1928. – С. 169–183.
- Моргилевський, 1928б.** – *Моргилевський І.* Успенська церква Єлецького монастиря в Чернігові // Чернігів і Північне Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали. – Держвидав України, 1928. – С. 197–204.
- Моця, Казаков, 2011.** – *Моця О., Казаков А.* Давньоруський Чернігів. – К.: Стародавній світ, 2011. – 316 с.
- Мудрицький, 1985.** – *Мудрицький Г.А.* Цікава знахідка в Чернігові // Перша Чернігівська обласна конференція з історичного краєзнавства. Тез. доп. – Чернігів, 1985. – С. 43–45.
- Некрасов, 1936.** – *Некрасов А.И.* Очерки по истории древнерусского зодчества XI–XVII веков. – М.: Всесоюз. акад. архитектуры, 1936. – 397 с.
- Ненашева, 2007.** – *Ненашева О.Ю.* Чернігівська «П'ятниця» – приклад взаємодії київської та московської архітектурно-реставраційних шкіл // Українська академія мистецтва: дослід. та наук.-метод. пр.; Нац. акад. образотв. мистец. і архітектури. – К.: НАОМА, 2007. – Вип. 14. – С. 322–330.
- Нестуля, 1995а.** – *Нестуля О.* Доля церковної старовини в Україні 1917–1941 рр. – К., 1995. – Ч. 1: 1917 р. – середина 20-х років. – К., 1995. – 280 с.
- Нестуля, 1995б.** – *Нестуля О.* Доля церковної старовини в Україні 1917–1941 рр. – К., 1995. – Ч. 2: Кінець 20-х – 1941 рр. – К., 1995. – 216 с.
- Нижник, 2006.** – *Нижник Л.М.* Історія П'ятницької церкви м. Чернігова (1786–1916 рр.) // Чернігівські старожитності. Матеріали наукової конференції «Архітектурні та археологічні старожитності Чернігово-Сіверської землі». – Чернігів, 2006. – С. 96–100.
- Нижник, 2016.** – *Нижник Л.* З історії П'ятницької церкви // Сіверянський літопис. – 2016. – № 1. – С. 66–71.
- Нижник, 2017а.** – *Нижник Л.* До питання реставрації та руйнування дзвіниці П'ятницької церкви м. Чернігова за документами Державного архіву Чернігівської області 1955–1962 рр. // Карнабедівські читання: зб. наук. пр. – Чернігів: Десна Поліграф, 2017. – Вип. 1–3. – С. 363–375.
- Нижник, 2017б.** – *Нижник Л.М.* П'ятницька церква у 1943–1963 рр. згідно з документами Державного архіву Чернігівської області // Сіверянський літопис. – 2017. – № 4. – С. –136.
- Нижник, 2017в.** – *Нижник Л.* П'ятницька церква м. Чернігова та її дослідники П.Д. Барановський і А.А. Карнабід // Карнабедівські читання: зб. наук. пр. – Чернігів: Десна Поліграф, 2017. – Вип. 1–3. – С. 73–82.
- Нікітенко, 2013.** – *Нікітенко І.С.* Про походження сировини різьблених архітектурних елементів XII–XIII ст. з Чернігова // Форум гірників-2013: матеріали міжнар. конф. 2–5 жовт. 2013 р. – Дніпропетровськ, 2013. – Т. 2. – С. 13–18.

- Нікітенко, Черненко, 2013.** – Нікітенко І.С., Черненко О.Є. Результати петрографічного дослідження фундаментів Спасо-Преображенського собору в Чернігові // Геолог України. – 2013. – № 2. – С. 147–154.
- Нікітенко, Черненко, 2014.** – Нікітенко І.С., Черненко О.Є. До питання про виділення Новгород-Сіверського гірnodобувного району часів Київської Русі // Збірник наукових праць Національного гірничого університету. – Дніпропетровськ: Державний вищий навчальний заклад «Національний гірничий університет», 2014. – № 45. – С. 12–20.
- Новик, 2017.** – Новик Т.Г. Архитектурно-археологические исследования Елецкого монастыря в Чернигове // Труды Государственного Эрмитажа: [Т.] 86: Монументальное зодчество Древней Руси и Восточной Европы эпохи Средневековья. – СПб., 2017. – С. 163–173.
- Описание работ, 1890.** – *Описание работ, произведённых в 1889 г. по отделке и украшению Борисоглебской церкви Черниговского кафедрального собора* // Черниговские губернские ведомости. – 1890. – №№ 1–2.
- Орлов, 1990.** – Орлов Р.С. Белокаменная резьба древнерусского Чернигова // Проблемы археологии Южной Руси: материалы ист.-археолог. семинара «Чернигов и его округа в IX–XIII вв.». – К., 1990. – С. 28–34.
- Орлова, 2007.** – Орлова М.А. Орнамент в живописи второй половины XI – первой половины XII века // История русского искусства. Т. 1: Искусство Киевской Руси. IX – первая четверть XII века / отв. ред. А.И. Комеч. – М.: Северный паломник, 2007. – С. 537–567.
- Орлова, 2012.** – Орлова М.А. Орнамент и другие элементы декоративного убранства в живописи середины 1120-х – начала 1160-х годов // История русского искусства. Т. 2, ч. 1: Искусство 20–60-х годов XII века / отв. ред. Л.И. Лифшиц. – М.: Государственный институт искусствознания, 2012. – С. 337–411.
- Остапенко, 1950.** – Остапенко М.А. Дослідження Борисоглібського собору в Чернігові // Архітектурні пам'ятки. – К.: Вид-во Акад. архітектури УРСР, 1950. – С. 64–72.
- Отчёт о деятельности, 1910.** – *Отчёт о деятельности Черниговской губернской учёной архивной комиссии за 1909 г.* – Чернигов: Тип-я губ. земства, 1910. – С. 8–13.
- П'ятницька церква, 2015.** – *П'ятницька церква в Чернігові.* – Чернігів: Десна Поліграф, 2015. – 120 с.
- Павлинов, 1894.** – Павлинов А.М. История русской архитектуры. – М.: Книга по требованию, 1894. – 265 с.
- Пам'ятки архітектури, 2000.** – *Пам'ятки архітектури та містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання* / за ред. А.П. Мардера, В.В. Вечерського. – К.: Техніка, 2000. – 664 с.
- Памятники градостроительства, 1986.** – *Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР.* (Ил. справ.-каталог) – К.: Будівельник, 1986. – Т. 4: Сумская область; Тернопольская область; Харьковская область; Херсонская область; Хмельницкая область; Черкасская область; Черниговская область; Черновицкая область / отв. Ред. Г.Н. Логвин – 375 с.

- Памятники истории и культуры, 1987.** – *Памятники истории и культуры Украинской ССР* / редкол. П.Т. Тронько и др. – К.: Наукова думка, 1987. – 736 с.
- Памятники литературы, 1980.** – *Памятники литературы Древней Руси: XII век.* / вст. ст. Д.С. Лихачева; сост. и общая ред. Л.А. Дмитриева и Д.С. Лихачева. – М.: Худож. лит., 1980. – Серия «Памятники литературы Древней Руси». – 704 с.
- Петров, 1915.** – *Петров Н.* Черниговское церковное зодчество XI–XII вв. – Чернигов: Епархиальная тип-я, 1915. – 52 с.
- Петров, 1917.** – *Петров Н.И.* Черниговский Спасо-Преображенский собор и его архитектурные особенности // Труды киевской духовной академии. – 1917. – Т. XXIII, кн. 1. – С. 183–195.
- Подлевський, 2016а.** – *Подлевський С.* Комплекс графіті в нартексі Успенського собору в Чернігові // Збірник наукових праць «Сіверщина в Історії України». – К.; Глухів: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2016. – Вип. 10. – С. 45–50.
- Подлевський, 2016б.** – *Подлевський С.* Поминальний надпис з апсиди Успенського собору // Матеріали чотирнадцятої міжнародної наукової конференції «Церква – наука – суспільство: питання взаємодії» (25 травня – 3 червня 2016 р.). – Київ, 2016. – С. 115–116.
- Подлевський, 2017а.** – *Подлевський С.* Графіті Спасо-Преображенського собору в Чернігові // Сіверянський літопис. – 2017. – № 5–6. – С. 62–72.
- Подлевський, 2017б.** – *Подлевський С.* Графіті Юр'євої божниці // Карнабедівські читання: зб. наук. пр. – Чернігів: Десна Поліграф, 2017. – Вип. 1–3. – С. 382–387.
- Подлевський, 2017в.** – *Подлевський С.* Епіграфічні знахідки в Михайлівській церкві з Остра // Сіверянський літопис. – 2017. – № 1–2. – С. 72–78.
- Подлевський, 2017г.** – *Подлевський С.* Латинські графіті XVII ст. в Чернігові // Сіверянський літопис. – 2017. – № 4. – С. 14–21.
- Подлевський, 2017д.** – *Подлевський С.* Символічні графіті з Успенського собору в Чернігові // Матеріали п'ятнадцятої міжнародної наукової конференції «Церква – наука – суспільство: питання взаємодії» (29 травня – 3 червня 2017 р.). – К., 2017. – С. 282–283.
- Покрышкин, 1908.** – [*Покрышкин П.П.*] Черниговской губ., Остерского у., с. Старгородка. «Божница» XI–XII в. // Известия императорской археологической комиссии. – СПб., 1908. – Вып. 26. – С. 18–20.
- Поліщук, 1996.** – *Поліщук В.* Реставрація монументальних розписів Спасо-Преображенського собору в Чернігові (1979–1996 рр.) // Пам'ятки архітектури і монументального мистецтва в світлі нових досліджень. Тез. наук. конф. Національного заповідника «Софія Київська». – К., 1996. – С. 57–58.
- ПСРЛ, 1907.** – *Полное собрание русских летописей.* – СПб.: Тип-я М.А. Александрова, 1907. – Т. 17: Западнорусские летописи. – 649 с.
- ПСРЛ, 2001а.** – *Полное собрание русских летописей.* – М.: Языки русской культуры, 2001. – Т. 1: Лаврентиевская летопись. – 496 с.

- ПСРЛ, 2001б.** – *Полное собрание русских летописей.* – М.: Языки русской культуры, 2001. – Т. 2: Ипатьевская летопись. – 648 с.
- Попова, Сарабьянов, 2007.** – *Попова О.С., Сарабьянов В.Д.* Живопись второй половины XI – первой четверти XII века // История русского искусства. Т. 1: Искусство Киевской Руси. IX – первая четверть XII века / отв. ред. А.И. Комеч. – М.: Северный паломник, 2007. – С. 416–535.
- Попова, Сарабьянов, 2012.** – *Попова О.С., Сарабьянов В.Д.* Живопись конца X – середины XI века // История русского искусства. Т. 2, ч. 1: Искусство 20–60-х годов XII века / отв. ред. Л.И. Лифшиц. – М.: Государственный институт искусствознания, 2012. – С. 178–323.
- Приймак, 2001.** – *Приймак В.В.* Путивльський храм (за розкопками В.А. Богусевича) // Проблемы истории и археологии Украины. Материалы международной конференции в Харькове (16–18 мая 2001 г.). – Харьков: ХГУ, 2001. – С. 146–147.
- Пуцко, 1992.** – *Пуцко В.Г.* Черниговский Спас: результаты и перспективы изучения // 1000 років Чернігівської єпархії. Тез. доп. церковно-іст. конф. – Чернігів, 1992. – С. 34–37.
- Пуцко, 2015.** – *Пуцко В.* Кам'яне різьблення Борисоглібського собору в Чернігові і пластичний декор давньоруського храму // Чернігівські старожитності: наук. зб. до 890-річчя першої писем. згадки про Борисогліб. собор у м. Чернігові. – Чернігів, 2015. – Вип. 2 (5). – С. 65–72.
- Раппопорт, 1982.** – *Раппопорт П.А.* Русская архитектура X–XIII вв. Каталог памятников // САИ. – Л.: Наука, 1982. – Вып. Е1–47. – 136 с.
- Раппопорт, 1986.** – *Раппопорт П.А.* Зодчество Древней Руси. – Л.: Наука, 1986. – 159 с.
- Руденко, 2017.** – *Руденко В.* Реставрація та відбудова архітектурних пам'яток історико-архітектурного комплексу колишнього Троїцького Іллінського монастиря у м. Чернігові: історія та перспективи // Карнабедівські читання: зб. наук. пр. – Чернігів: Десна Поліграф, 2017. – Вип. 1–3. – С. 397–402.
- Рыбаков, 1949.** – *Рыбаков Б.А.* Древности Чернигова // Материалы института археологии. – 1949. – № 11. – С. 7–99.
- Рыбаков, 1950.** – *Рыбаков Б.О.* Благовіщенська церква у Чернігові 1186 року за даними розкопок // Архітектурні пам'ятки. – К.: Вид-во Акад. архітектури Української РСР, 1950. – С. 55–63.
- Рыбаков, 1966.** – *Рыбаков Б.А.* Раскопки в Путивле // Археологические открытия 1965 года. – М., 1966. – С. 154–156.
- Самоквасов, 1908.** – *Самоквасов Д.Я.* Могила русской земли. – М.: Синодальная тип-я, 1908. – 276 с.
- Сарабьянов, 2006.** – *Сарабьянов В.Д.* Десятинная церковь, Спасский собор Чернигова и София Киевская: принципы декорации древнейших храмов Киевской Руси // ΣΟΦΙΑ. Сб. статей по искусству Византии и Киевской Руси в честь А.И. Комеча. – М., 2006. – С. 375–406.
- Сарабьянов, 2012.** – *Сарабьянов В.Д.* Живопись середины 1220-х – начала 1160-х годов // История русского искусства. Т. 2, ч. 1: Искусство 20–60-х го-

- дов XII века / отв. ред. Л.И. Лифшиц. – М.: Государственный институт искусствознания, 2012. – С. 158–135.
- Сборник, 1887.** – *Сборник византийских и древнерусских орнаментов, обратных и рисованных князем Гр. Гр. Гагариным.* – СПб.: Хромофотография Штадлер и Паттинот, 1887.
- Світлична, Коренюк, 2010.** – *Світлична Н.О., Коренюк Ю.Н.* Маловідомі негативи із зображенням Успенського собору Єлецького монастиря в м. Чернігові з фотоколекції І.В. Моргілевського (за матеріалами групи «негативи» Національного заповідника «Софія Київська») // *Чернігівські старожитності: зб. наук. пр.* – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2010. – Вип. 3. – С. 138–146.
- Світлична, Олянніна, 2013.** – *Світлична Н.О., Олянніна С.В.* Інтер'єр Борисоглібського собору Чернігова до руйнувань Другої світової війни // *Могилянські читання 2012 року: зб. наук. пр.* – К., 2013. – С. 292–297.
- Седов, 1996.** – *Седов Вл.В.* Афон и русская архитектура начала XIII в. (причины влияния) // *Архитектура в истории русской культуры.* – М.: Отделение литературы и языка РАН, НИИТАГ, РААСН, МАРХИ, 1996. – С. 39–45.
- Седов, 2012.** – *Седов Вл.В.* Ильинская церковь в Чернигове как представитель редкого варианта византийского типа «компактный вписанный крест» // *Архитектурное наследство.* – М.: КРАСАНД, 2012. – Вып. 56. – С. 16–29.
- Ситий, 2013.** – *Ситий Ю.М.* Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Чернігова. – Чернігів: Десна Поліграф, 2013. – 272 с.
- Січинський, 1956.** – *Січинський В.* Історія українського мистецтва. – Нью-Йорк: Наук. т-во ім. Т. Шевченка в Америці, 1956. – Т. 2: Архітектура. – 11, LXIV с.
- Скарбница потребная, 2013.** – *Скарбница потребная* // Тарасенко А.Ф. Черниговский Елецкий Свято-Успенский монастырь. Исторический очерк с приложением «Скарбницы потребной» Иоанникия Галатовского в русском переводе. – Чернигов, 2013. – С. 243–303.
- Скляр, Гуцуляк, 2005.** – *Скляр С.В., Гуцуляк Р.Б.* Наукова реставрація – досвід та практика ведення робіт на прикладі пам'ятки – Свято-Успенського собору Єлецького монастиря у м. Чернігові // *Зодчество Чернігова XI–XIII століть та його місце в архітектурній спадщині Центральної та Південно-Східної Європи. Матеріали наук. конф. «Зодчество Чернігова XI–XIII століть та його місце в архітектурній спадщині Центральної та Південно-Східної Європи», «Антоній Печерський, його доба та спадщина».* – Чернігів: Чернігівські обереги, 2005. – С. 120–124.
- Слово о князьях, 1980.** – *Слово о князьях* // Памятники литературы Древней Руси. XII век / [подготовка текста М.В. Рождественской, перевод и комментарии И.П. Еремина] – М., 1980. – 340 с.
- Смолічев, 1928.** – *Смолічев П.* Чернігів та його околиці за часів великокнязівських // *Чернігів і Північне Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали.* – К.: Держвидав України, 1928. – С. 118–146.

- Спас Чернігівський, 2011.** – *Спас Чернігівський: 975-річчю першої писем. згадки про Спас. собор у Чернігові... присвяч.* / [авт. кол.: А. Доценко (кер.) та ін.]. – Чернігів: Десна Поліграф, 2011. – 191 с.
- Спасо-Преображенский соборный храм, 1882.** – *Спасо-Преображенский соборный храм в г. Чернигове* // Зодчий. – 1882. – С. 81–82.
- Степанова, 2012.** – *Степанова О.Л.* Ремонтні роботи в чернігівському Спасо-Преображенському соборі наприкінці XIX – на початку XX ст. // Чернігівські старожитності: наук. зб. – Чернігів, 2012. – Вип. 1 (4). – С. 130–135.
- Сытый, 2015.** – *Сытый Ю.Н.* Археологические исследования территории княжьего двора на Валу в 1986 г. // Чернігівські старожитності: наук. зб. до 890-річчя першої писем. згадки про Борисогліб. собор у м. Чернігові. – Чернігів, 2015. – № 2 (5). – С. 256–264.
- Тарасенко, 2013.** – *Тарасенко А.Ф.* Черниговский Елецкий Свято-Успенский монастырь. Исторический очерк с приложением «Скарбницы потребной» Иоанникия Галятовского в русском переводе. – Чернигов, 2013. – 312 с.
- Тимофієнко, 1955.** – *Тимофієнко В.І.* Енциклопедія архітектурної спадщини України: темат. словник багатотомного видання. – К.: УАА, 1955. – 365 с.
- Тимофієнко, 1999.** – *Тимофієнко В.І.* Зодчі України кінця XVIII – початку XX століть: біогр. довід. / В.І. Тимофієнко. – К.: НДІТІАМ, 1999. – 477 с.
- Торшин, 1999.** – *Торшин Е.Н.* Церковь Параскевы-Пятницы в Чернигове и древнерусское зодчество рубежа XII – XIII вв. // Средневековая архитектура и монументальное искусство. – СПб., 1999. – С. 55–60.
- Тригуб, 2014.** – *Тригуб О.О.* Ремонтні і перебудови Борисоглібського собору в Чернігові у XIX ст. (за матеріалами Державного архіву Чернігівської області) // Праці центра пам'ятокознавства: зб. наук. праць. – К., 2014. – Вип. 25. – С. 195–214.
- Тригуб, 2015а.** – *Тригуб О.* З історії Борисоглібського собору в Чернігові у 1921 р. // Сіверянський літопис. – 2015. – № 3. – С. 98–105.
- Тригуб, 2015б.** – *Тригуб О.* Підсумки архітектурно-археологічних досліджень Борисоглібського собору в Чернігові 1947–1957 років (за матеріалами М.В. Холостенка) // Праці центру пам'ятокознавства: зб. наук. праць. – К., 2015. – Вип. 27. – С. 157–178.
- Трофименко, 1992.** – *Трофименко Г.В.* «Малая» архитектура XII в. Чернигова и Переяславля // Архітектурні та археологічні старожитності Чернігівщини. – Чернігів, 1992. – С. 78–83.
- Тупик, 1997.** – *Тупик С.В.* Пропозиції по музеєфікації дитинця давньоруського Путивля // Матеріали 5-ї міжнародної археологічної конференції студентів та молодих вчених. – К., 1997. – С. 44–46.
- Тупик, 2009.** – *Тупик С.В.* К вопросу о музефикации детинца древнерусского Путивля // Средневековый город Юго-Востока Руси: предпосылки возникновения, эволюция, материальная культура. – Курск, 2009. – С. 132–138.
- Тупик, 2010.** – *Тупик С.В.* Історико-археологічна характеристика Городка // Заповідна Хортиця. Матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції «Історія запорозького козацтва в пам'ятках та музейній практиці». – Запоріжжя, 2010. – С. 362–364.

- Фесенко, 1987.** – *Фесенко Л.А.* Росписи Спасского собора в Чернигове // Тезисы Черниговской областной научно-методической конференции, посвященной 20-летию Черниговского архитектурно-исторического заповедника (сент. 1987 г.). – Чернигов, 1987. – С. 41–42.
- Холостенко, 1951.** – *Холостенко Н.В.* Неизвестный памятник монументальной скульптуры Древней Руси (рельефы Борисоглебского собора в Чернигове) // Искусство. – 1951. – № 3. – С. 84–91.
- Холостенко, 1956.** – *Холостенко Н.В.* Архитектурно-археологические исследования Пятницкой церкви в Чернигове (1953–1954 гг.) // СА. – 1956. – Т. 26. – С. 271–292.
- Холостенко, 1958.** – *Холостенко Н.В.* Исследование памятника XII в. в г. Новгороде-Северске // Сб. сообщений ин-та «Киевпроект». – К., 1958. – №№ 1–2. – С. 34–43.
- Холостенко, 1961.** – *Холостенко Н.В.* Архитектурно-археологическое исследование Успенского собора Елецкого монастыря в Чернигове // Памятники культуры: Исследования и реставрации. – М., 1961. – Вып. 3. – С. 51–67.
- Холостенко, 1963а.** – *Холостенко Н.В.* Древнерусские витражи // Декоративное искусство СССР. – 1963. – № 3. – С. 36–37.
- Холостенко, 1963б.** – *Холостенко Н.В.* Черниговские каменные княжеские терема XI в. // Архитектурное наследство. – 1963. – Вып. 15. – С. 3–17.
- Холостенко, 1967а.** – *Холостенко Н.В.* Исследования Борисоглебского собора в Чернигове // Советская археология. – 1967. – № 2. – С. 188–210.
- Холостенко, 1967б.** – *Холостенко Н.В.* Открытие в Чернигове // Декоративное искусство СССР. – 1967. – № 5. – С. 19–20.
- Холостенко, 1969.** – *Холостенко Н.В.* Восстановление и исследование архитектурных памятников Чернигова // Строительство и архитектура. – 1969. – № 4. – С. 34–41.
- Холостенко, 1972а.** – *Холостенко Н.В.* Ильинская церковь в Чернигове по исследованиям 1964–1965 годов // Древнерусское искусство. Художественная культура домонгольской Руси. – М.: Наука, 1972. – С. 88–103.
- Холостенко, 1972б.** – *Холостенко Н.В.* Кладка древних стен // Декоративное искусство СССР. – 1972. – № 3. – С. 49.
- Холостенко, 1974.** – *Холостенко Н.В.* Мощеница Спаса Черниговского // Культура средневековой Руси [Сб. статей, посв. 70-летию М.К. Каргера]. – Л.: Наука, 1974. – С. 199–202.
- Холостенко, 1990.** – *Холостенко Н.В.* Исследования Спасского собора в Чернигове // Реставрация и исследования памятников культуры. – М.: Стройиздат, 1990. – С. 6–18.
- Чачхалиа, 2016.** – *Чачхалиа Д.* Трёхпритворная композиция храмов средневековой Абхазии. – М., 2016. – 200 с.
- Черненко, 2011а.** – *Черненко О.Є.* Архітектурний ансамбль Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря (до питання про час виникнення) // Болховітіновський щорічник 2011. – К.: НКПКЗ, 2012. – С. 68–78.
- Черненко, 2011б.** – *Черненко О.Є.* Архітектурний ансамбль Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря // Православ'я – цивілізаційний

- стрижень слов'янського світу: зб. наук. праць – К.: Фенікс, 2011. – С. 105–113.
- Черненко, 2015а.** – *Черненко О.Є.* Малюнки на другому ярусі Чернігівського Спасо-Преображенського собору (за матеріалами досліджень 2014 р.) // Церква – наука – суспільство: питання взаємодії: матеріали XIII Міжнар. наук. конф., 27–29 трав. 2015 р. на пошану київського митрополита Євгенія (Болховітінова). – К., 2015. – С. 144–147.
- Черненко, 2015б.** – *Черненко О.Є.* Про місцезнаходження князівських поховань у Чернігівському Спасо-Преображенському соборі // *Opus mixtum.* – К., 2015. – № 3 – С. 69–85.
- Черненко, 2016а.** – *Черненко О.Є.* Графіті з «княжого терему» в Новгороді-Сіверському // *Чернігівські старожитності: зб. наук. пр. – Чернігів: Десна Поліграф, 2016. – Вип. 4 (7). – С. 126–130.*
- Черненко, 2016б.** – *Черненко Е.Е.* К вопросу об однефных храмах Древней Руси (по материалам исследований Ильинской церкви в Чернигове) // *Белорусское Подвинье: опыт, методика и выводы полевых и междисциплинарных исследований. Сб. науч. докл. III Междунар. науч. конф. – Новополоцк: ПДУ, 2016. – С. 80–88.*
- Черненко, 2016в.** – *Черненко Е.Е.* Об одном из памятников древнерусского «северского зодчества» // *Русский сборник. – Брянск: Рио БГУ, 2016. – Вып. 8. – Т. 2. – С. 96–102*
- Черненко, 2016г.** – *Черненко Е.Е.* Строительство Спасо-Преображенского собора в Чернигове и начало добычи камня в Новгород-Северском // *Город Средневековья и Раннего нового времени: археол., ист. – Тула, 2016. – Вып. II (V). – С. 12–19.*
- Черненко, 2016г.** – *Черненко Е.Е.* Чернигов и нашествие монголов в свете археологических исследований // *Stratum plus. – 2016. – № 5. – С. 83–97.*
- Черненко, 2017а.** – *Черненко О.Є.* Зодчество Чернігово-Сіверської землі та монументальне будівництво Волині кінця XII – середини XIII ст. // *Возвягль – Звягель – Новгород-Волинський у часовому зрізі тисячоліть. – Харків: Майдан; Київ: Стародавній світ, 2017. – С. 89–99.*
- Черненко, 2017б.** – *Черненко О.Є.* Інженерно-геологічні умови та особливості палеорельєфу у місці розташування Іллінської церкви в Чернігові // *Церква – наука – суспільство: питання взаємодії. Присвячується 250-річчю митрополита Євгенія (Болховітінова). Матеріали П'ятнадцятої міжнародної наукової конференції. – К., 2017. – С. 301–305.*
- Черненко, 2017в.** – *Черненко Е.Е.* К вопросу об истории Благовещенской церкви в Чернигове // *Труды государственного Эрмитажа: [Т.] 86: Монументальное зодчество Древней Руси и Восточной Европы эпохи Средневековья. – СПб., 2017. – С. 244–256.*
- Черненко, 2017г.** – *Черненко О.Є.* Слідами Миколи Макаренка: дослідження Чернігівського Спасо-Преображенського собору (за матеріалами 1923 та 2012–2014 років) // *Opus mixtum. – 2017. – № 5. – С. 101–114.*

- Черненко, Казаков, 2005а.** – Черненко О.Є., Казаков А.Л. Давньоруське поселення на території Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря // Сумська старовина. – 2005. – № 15. – С. 194–201.
- Черненко, Казаков, 2005б.** – Черненко О.Є., Казаков А.Л. Дослідження давньоруської монументальної споруди в Новгороді-Сіверському // Ruthenica. – К., 2005. – Т. IV. – С. 7–21.
- Черненко, Казаков, 2009.** – Черненко Е.Е., Казаков А.Л. Новый памятник древнерусской архитектуры в Новгороде-Северском // Труды государственного Эрмитажа: материалы науч. конф., посв. 100-летию со дня рождения М.К. Каргера (1903–1976). – СПб, 2009. – [Т.] 46: Архитектура и археология Древней Руси. – С. 120–126.
- Черненко, Казаков, Печений, 2010.** – Черненко О.Є., Казаков А.Л., Печений С.В. Дослідження на території Чернігівського дитинця у 2008 році // Археологічні дослідження в Україні 2009 р. – К., 2010. – С. 461–462.
- Черненко, Новик, 2017а.** – Черненко О.Є., Новик Т.Г. Архітектурно-археологічні дослідження Спасо-Преображенського собору в 2014 році // Карнабедівські читання. Збірник наукових праць. – Вип. 1–3. – Чернігів, 2017. – С. 213–218.
- Черненко, Новик, 2017б.** – Черненко О.Є., Новик Т.Г. Мозаїчна підлога Благовіщенської церкви в Чернігові // Могилянські читання 2016. Музейництво і пам'яткоохоронна справа в Україні: традиції та виклики сьогодення. Зб. наук. праць. – К., 2017. – С. 163–169.
- Черненко, Новик, Іоаннісян, 2013.** – Черненко О.Є., Новик Т.Г., Іоаннісян О.М. Чернігівський Спасо-Преображенський собор у світлі останніх археологічних досліджень // Слов'яни і Русь: археол. та іст. зб. пр. на пошану дійсного члена НАН України Петра Петровича Толочка з нагоди його 75-річчя. – К., 2013. – С. 321–329.
- Черненко, Новик, Іоаннісян, 2015.** – Черненко О.Є., Новик Т.Г., Іоаннісян О.М. Прибудови Чернігівського Спасо-Преображенського собору (за матеріалами археологічних досліджень) // Могилянські читання 2014 року: зб. наук. пр.: Давньоруські храми: дослідження та збереження. – К., 2015. – С. 328–338.
- Черненко, Нікітенко, 2015.** – Черненко О.Є., Нікітенко І.С. Результати дослідження сировини білокам'яних архітектурних деталей кінця XI – XII ст. з Чернігова // Чернігівські старожитності. Наук. зб. до 890-річчя першої писем. згадки про Борисогліб. собор у м. Чернігові. – Чернігів: Десна Поліграф, 2015г. – Вип. 2 (5). – С. 73–81.
- Чернігівщина, 1990.** – *Чернігівщина*: Енциклоп. дов. / за ред. А. Кудрицького. – К.: УРЕ, 1990. – 1008 с.
- Шафонский, 1851.** – *Шафонский А.* Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малороссии, из частей коей оное наместничество составлено. – К.: Университетская тип-я, 1851. – 697 с.
- Шевелёв, 1972.** – *Шевелёв И.Ш.* Пропорции и композиция Успенской Елецкой церкви в Чернигове // Архитектурное наследство. – 1972. – Т. 19. – С. 32–42.

- Шмит, 1919.** – *Шмит Ф.И.* Искусство древней Руси-Украины. – Харьков: Изд-во «Союз» Харьковского кредитного союза кооперативов, 1919. – 111 с.
- Штендер, 1959.** – *Штендер Г.М.* Разметка архитектурных форм древними зодчими // Памятники культуры. – М.: Изд-во АН СССР, 1959. – Т. 1. – С. 70–71.
- Шуляк, 1975.** – *Шуляк В.В.* П'ятницька церква в Чернігові // Археологія. – 1975. – № 16. – С. 118–121.
- Юбилейный сборник, 1893.** – *Юбилейный сборник в память 900-летия епископской кафедры в г. Чернигове.* – Чернигов: Тип-я губ. правления, 1893. – 272 с.
- Якобсон, 1987.** – *Якобсон А.Л.* Закономерности в развитии средневековой архитектуры IX–XV вв. – Л.: Наука, 1987. – 235 с.
- Ярошенко, 2014а.** – *Ярошенко О.Н.* Мониторинг современного состояния музеефицированного объекта «Княжий терем» в Новгороде-Северском // Археологические исследования в Еврорегионе «Днепр» в 2013 г.: науч. ежегодник. – Брянск, 2014. – С. 249–253.
- Ярошенко, 2014б.** – *Ярошенко О.* Реконструкция черниговского Спасо-Преображенского собора в XVII–XVIII вв. в свете археологических исследований 2012–2013 гг. // Древности Средне-Западной России и сопредельных территорий. Материалы XXX международной студенческой археологической конференции 22–24 мая 2014 года. – Брянск: РИО БГУ, 2014. – С. 98–105.
- Ясновська, 2002.** – *Ясновська Л.* Свідчення про давньоруські церковні старожитності північного Лівобережжя у студіях другої половини XVII – XVIII ст. // Пам'ятки християнської культури Чернігівщини (Матеріали наук. конф.). – Чернігів, 2002. – С. 152–157.
- Ясновська, 2005.** – *Ясновська Л.* До історії дослідження фрески св. Теклі в Чернігові // Зодчество Чернігова XI–XIII століть та його місце в архітектурній спадщині Центральної та Південно-Східної Європи. Матеріали наук. конф. «Зодчество Чернігова XI–XIII століть та його місце в архітектурній спадщині Центральної та Південно-Східної Європи», «Антоній Печерський, його доба та спадщина». – Чернігів: Чернігівські обереги, 2005. – С. 37–39.
- Ясновська, 2006.** – *Ясновська Л.В.* До історії дослідження Старгородської божниці в кінці XIX – на початку XX ст. // Сіверянський літопис. – 2006. – № 6. – С. 46–49.
- Ясновська, 2015.** – *Ясновська Л.В.* Давньоруські старожитності округи літописного Городця Остерського в дослідженнях XIX – початку XX ст. // Археологія & Фортифікація України. Зб. матеріалів V Всеукраїнської наук.-практичної конф. – Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2015. – С. 151–155.
- Ясновська, 2016.** – *Ясновська Л.В.* До історії архітектурно-археологічного вивчення П'ятницької церкви в Чернігові // Чернігівські старожитності: зб. наук. пр. – Чернігів: Десна Поліграф, 2016. – Вип. 4 (7). – С. 131–139.

Науково-довідкове видання

**Пам'ятки монументальної архітектури
Північного Лівобережжя України XI–XIII ст.**

Каталог

Відповідальний редактор: Віталій Шуміло
Технічний редактор: Олександр Гладченко
Літературний редактор: Світлана Шуміло
Комп'ютерна верстка: Олександр Гладченко, Віталій Шуміло
Коректура: Віталій Шуміло
Обкладинка: Роман Луценко

Набір комп'ютерний.
Підписано до друку 25.03.2019 р.
Формат 60x84/16. Папір офсетний № 1. Друк цифровий.
Умовн. друк. арк. 6,89.
Наклад 100 прим.

Редагування тексту та макетування здійснено на базі
Науково-дослідного центру вивчення історії релігії та Церкви
імені архієпископа Лазаря Барановича Національного університету
«Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка, видавнича група «SCRIPTORIUM»

Тел.: 097-7523316, 099-9410950
E-mail: veraizhizn@gmail.com

Видавець Ромашов Д.А.
Свідчення про внесення до державного реєстру суб'єкта видавничої діяльності
Серія ДК № 6356 від 16.08.2018 р.
м. Чернігів, вул. Белова, 21/1/5

Виготовлено ФОП «Ромашов Д.А.»
м. Чернігів, вул. Белова, 21/1/5

